

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«BYZANTINEΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ-ΙΑΣΩΝ ΚΑΖΑΝΤΖΙΔΗΣ-ΣΜΥΡΛΗΣ

*Αυτοκρατορική προπαγάνδα και πολιτική
ιδεολογία από την εικονογραφία των χρυσών
νομισμάτων της πρώτης περιόδου της βυζαντινής
νομισματοκοπίας (491-717)*

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«BYZANTINEΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

***Αυτοκρατορική προπαγάνδα και πολιτική
ιδεολογία από την εικονογραφία των χρυσών
νομισμάτων της πρώτης περιόδου της βυζαντινής
νομισματοκοπίας (491-717)***

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ονοματεπώνυμο: Αθανάσιος-Ιάσων Καζαντζίδης-Σμυρλής

Ιδιότητα: Μεταπτυχιακός Φοιτητής

Κατεύθυνση: Βυζαντινή Αρχαιολογία και Τέχνη

ΑΜ: 61

Επιβλέπων Καθηγητής: Χ. Σταυράκος

Εξεταστική Επιτροπή: Χ. Σταυράκος, Ι. Στουφή-Πουλημένου, Ε. Συγκέλλου

Ιωάννινα

2025

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
Σημείωμα διπλωματικής εργασίας	4
Το βυζαντινό νόμισμα ως φορέας προπαγάνδας και ιδεολογίας	6
Η πρώτη περίοδος της βυζαντινής νομισματοκοπίας (Σόλιδος: αξία, υποδιαίρεσεις, παραγωγή, κυκλοφορία).....	7
Οικουμενικότητα και ιδεολογία του βυζαντινού κράτους	9
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ	11
Επίδειξη αυτοκρατορικής προβολής και εξουσίας	11
Απεικόνιση δυναστείας, συναυτοκρατόρων και διαδόχων	21
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ	29
Μεταβολή από τις παγανιστικές στις χριστιανικές παραστάσεις.....	29
Η εικονογραφία της Νίκης-Victoria και ο εκχριστιανισμός της.....	29
Πρώτες απεικονίσεις και παγίωση του εικονογραφικού θέματος των Αγγέλων ..	36
Η μυστηριώδης παρουσία της προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης στα νομίσματα του Ιουστίνου Β΄: προέλευση και συμβολισμός του εικονογραφικού θέματος	41
Παγίωση της χριστιανικής νομισματικής εικονογραφίας	47
Το σύμβολο του Σταυρού: μορφές, συμβολισμός και ιδεολογικές προεκτάσεις..	47
Η απεικόνιση της μορφής του Χριστού στα νομίσματα του Ιουστινιανού Β΄ και η σημασία της	55
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	68
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΑΝΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΥΠΟ	73
Απεικονίσεις αυτοκρατόρων, συναυτοκρατόρων και διαδόχων.....	73
Εικονογραφικός τύπος Νίκης-Victoria	84
Εικονογραφικός τύπος Αγγέλων	89
Εικονογραφικός τύπος καθήμενης Κωνσταντινούπολης.....	94
Εικονογραφικός τύπος Κραταιού Σταυρού.....	95
Εικονογραφικός τύπος Χριστού.....	111
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (491-717).....	113
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	114
Διαδικτυακές πηγές εικόνων	128

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η παρούσα διπλωματική εργασία εστιάζει στη μελέτη της αυτοκρατορικής προπαγάνδας και της πολιτικής —και κατ' επέκταση θρησκευτικής— ιδεολογίας όπως αυτές εκφράζονται μέσω των διαφόρων εικονογραφικών τύπων της πρώτης περιόδου των βυζαντινών χρυσών νομισμάτων, από την εποχή του Αναστασίου Α΄ (491) έως και τη περίοδο βασιλείας του Θεοδοσίου Γ΄ (717), καλύπτοντας ένα χρονικό εύρος μεγαλύτερο των δύο αιώνων.

Με την πραγμάτευση αυτή επιχειρείται να φωτιστεί μια σημαντική αλλά συχνά υποτιμημένη διάσταση της πολιτικής επικοινωνίας, εντάσσοντας το νόμισμα, δηλαδή το κατεξοχήν μέσο για τις οικονομικές συναλλαγές, στον ευρύτερο διάλογο περί εξουσίας και προπαγάνδας. Διερευνάται ο τρόπος με τον οποίο ο βυζαντινός ηγεμόνας αξιοποίησε τη νομισματική εικονογραφία για τη μετάδοση μηνυμάτων, διαμορφώνοντας τη δημόσια εικόνα του και ενισχύοντας τη θρησκευτική συνοχή του κράτους, σε μια εποχή όπου τα μέσα επικοινωνίας ήταν περιορισμένα και η εικόνα έπαιζε καίριο ρόλο στην καθοδήγηση της κοινής γνώμης.

Η εργασία οργανώνεται σε τέσσερα κύρια κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο λειτουργεί ως εισαγωγή στο νομισματικό σύστημα της πρώτης περιόδου της βυζαντινής νομισματοκοπίας, με επίκεντρο το βασικό νόμισμα της εποχής —τον σόλιδο και τις υποδιαίρέσεις του. Παρουσιάζονται η αξία, οι υποδιαίρέσεις και η κυκλοφορία του χρυσού νομίσματος, ενώ παράλληλα εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο το νόμισμα αξιοποιήθηκε ως φορέας προπαγάνδας. Ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στην έννοια της οικουμενικότητας και στην ανάδειξη της πολιτικής και θρησκευτικής ιδεολογίας του Βυζαντινού κράτους.

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη χρήση των νομισμάτων ως εργαλείων αυτοκρατορικής προβολής μέσω των απεικονίσεων των ενδυμάτων, των διασήμων και των πορτραίτων του βυζαντινού αυτοκράτορα. Αναλύεται η λειτουργία των εικονογραφικών αυτών στοιχείων ως μηχανισμών επίδειξης της αυτοκρατορικής ισχύος, της νομιμότητας και του κύρους, καθώς και η σημασία της παρουσίας των συναυτοκρατόρων για τη διασφάλιση της δυναστικής συνέχειας, η οποία αποσκοπούσε στην εδραίωση του ηγεμόνα στον θρόνο και στη διαφύλαξη της πολιτικής σταθερότητας.

Το τρίτο κεφάλαιο της μελέτης διερευνά τη θρησκευτική διάσταση της νομισματικής προπαγάνδας και διαρθρώνεται σε δύο επιμέρους υποκεφάλαια. Το πρώτο υποκεφάλαιο εξετάζει τη διαδικασία του εκχριστιανισμού των παλαιών παγανιστικών παραστάσεων, μέσω της ενσωμάτωσης χριστιανικών συμβόλων και μορφών. Στο πλαίσιο αυτό αναλύεται η μεταμόρφωση της ειδωλολατρικής μορφής της Νίκης-Victoria, η οποία σταδιακά προσλαμβάνει χριστιανικό χαρακτήρα,

καταλήγοντας να μεταμορφωθεί στον χριστιανικό άγγελο. Παράλληλα, μελετάται η προσωποποίηση της πόλης της Κωνσταντινούπολης, η οποία, ενώ διατηρεί στοιχεία της αρχαιότητας, εμπλουτίζεται με χριστιανικά σύμβολα, αντανakλώντας τη μετάβαση σε ένα νέο ιδεολογικό πλαίσιο. Το δεύτερο υποκεφάλαιο πραγματεύεται την παγίωση της χριστιανικής εικονογραφίας των νομισμάτων, η οποία εκφράζεται αφενός μέσω της προβεβλημένης χρήσης του συμβόλου του κραταιού σταυρού και αφετέρου μέσω της ριζοσπαστικότερης καινοτομίας στην ιστορία της νομισματικής τέχνης: την εισαγωγή της προτομής του Ιησού Χριστού στους σόλιδους του Ιουστινιανού Β'. Η καθιέρωση της μορφής του Χριστού σηματοδοτεί μια αποφασιστική τομή, η οποία θα καθορίσει τους εφεξής εικονογραφικούς τύπους της βυζαντινής νομισματοκοπίας.

Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο, παρατίθενται τα συμπεράσματα της έρευνας, ενώ στη συνέχεια συγκεντρώνονται και παρουσιάζονται οι αναλυτικές εξετάσεις και σχολιασμοί 60 επιλεγμένων χρυσών νομισμάτων που απασχόλησαν τα προηγούμενα κεφάλαια. Η παράθεση, προβολή και ερμηνεία των συγκεκριμένων παραδειγμάτων λειτουργεί ως υποστηρικτικό εργαλείο για την εμπεριστατωμένη τεκμηρίωση των θεωρητικών αξόνων που αναπτύχθηκαν. Πριν την αναλυτική βιβλιογραφία στο τέλος της εργασίας, παρατίθεται παράρτημα, το οποίο περιλαμβάνει τις περιόδους βασιλείας των αυτοκρατόρων —με τους συναυτοκράτορες τους εάν υπήρχαν— που κυβέρνησαν το Βυζαντινό κράτος κατά το χρονικό διάστημα της εξεταζόμενης περιόδου.

Η έρευνα στηρίχθηκε αποκλειστικά σε βιβλιογραφικές πηγές, τόσο ελληνόγλωσσες όσο και ξενόγλωσσες, ενώ ιδιαίτερο βάρος δόθηκε στην αξιοποίηση των νομισματικών καταλόγων του *Dumbarton Oaks Collection*, αλλά και των *British Museum*, *D. Sear (Byzantine Coins and their Values)* και *Moneta Imperii Byzantini (MIB)*. Οι κατάλογοι αυτοί αποτέλεσαν βασικό εργαλείο για τη συστηματική ανάλυση των εικονογραφιών, παρέχοντας τεκμηριωμένο υλικό που κατέστησε δυνατή τη συγκριτική μελέτη των νομισματικών εκδόσεων ανά εικονογραφικό τύπο.

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή μου, κ. Χρήστο Σταυράκο, για την επίβλεψη της διπλωματικής εργασίας, αλλά και για την πολύτιμη καθοδήγηση και υποστήριξη του καθ' όλη τη διάρκεια των σπουδών μου. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στα μέλη της εξεταστικής επιτροπής, την ομότιμη καθηγήτρια Χριστιανικής Αρχαιολογίας & Τέχνης κ. Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου και την καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας κ. Ευστρατία Συγκέλλου, για το ενδιαφέρον και τον χρόνο που αφιέρωσαν στη διόρθωση και στην αξιολόγηση της παρούσας εργασίας.

Ευχαριστώ από καρδιάς την οικογένεια μου για την ψυχολογική και οικονομική —κυρίως— υποστήριξη, χωρίς την οποία δεν θα ήταν εφικτή η ολοκλήρωση των σπουδών μου, και τους φίλους και συμφοιτητές μου για τη συμπαράσταση και τη βοήθεια σε κάθε στάδιο αυτής της προσπάθειας.

ΤΟ BYZANTINO ΝΟΜΙΣΜΑ ΩΣ ΦΟΡΕΑΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Με τον όρο προπαγάνδα εννοούμε τη συστηματική και οργανωμένη διαδικασία διάδοσης —μέσω εικόνων και κειμένων— ιδεών, πληροφοριών ή πεποιθήσεων, κυρίως πολιτικού ή θρησκευτικού χαρακτήρα, με σκοπό την καθοδήγηση, διαμόρφωση ή και χειραγώγηση της κοινής γνώμης προς μια επιθυμητή κατεύθυνση, συνήθως εξυπηρετώντας συγκεκριμένους στόχους και συμφέροντα. Η εν λόγω μέθοδος ξεκίνησε από την αρχαιότητα και συνεχίστηκε αδιάλειπτα καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας.¹

Η πρακτική απεικόνισης προσώπων ή ιστορικών γεγονότων είναι, διαχρονικά, στενά συνδεδεμένη με τον τρόπο που η εξουσία γίνεται αντιληπτή από την κοινή γνώμη. Η προσωπικότητα που απεικονίζεται και τα μηνύματα που μεταδίδονται μέσω της εικονογραφίας σε δημόσια έργα τέχνης —όπως πορτραίτα, ψηφιδωτά, τοιχογραφίες και γλυπτά— αποκτούν χαρακτηριστικά «ευρείας κατανάλωσης», ασκώντας επιρροή στη συλλογική συνείδηση.²

Το βυζαντινό νόμισμα, με τις γραπτές επιγραφές του, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στο συγκεκριμένο πεδίο, καθώς αποτέλεσε το μοναδικό μέσο με μαζική κυκλοφορία που έφερε συστηματικά την εικόνα του αυτοκράτορα. Μέσα από αυτό διασώζονται σημαντικά στοιχεία για την εξωτερική εμφάνιση του ηγεμόνα, αλλά και πληροφορίες για τα γεγονότα του δημόσιου και ιδιωτικού βίου, όπως η στέψη του αυτοκράτορα και των συναυτοκρατόρων, η ανάληψη κάποιου αξιώματος, αλλά κυρίως οι προσωπικές πολιτικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις του εκάστοτε ηγεμόνα.³

Καθοριστική σημασία αποκτά η χρήση θρησκευτικών παραστάσεων, ιδίως σε περιόδους έντονης πολιτικής αστάθειας για την ενότητα του κράτους υπό τη σκέπη του Χριστιανισμού, αλλά και σε εποχές εδαφικών μεταβολών και επανακατακτήσεων για την επανασύνδεση του πληθυσμού με την έννοια της βυζαντινής εξουσίας και του αυτοκράτορα ως θεοκρατικού προστάτη της πίστεως. Ταυτόχρονα, τα νομίσματα αυτά λειτουργούσαν ως μέσο επικοινωνίας και προπαγάνδας προς τους ομόθρησκους γειτονικούς λαούς, προβάλλοντας μια εικόνα θεϊκά νομιμοποιημένης και ακλόνητης εξουσίας απέναντι στον κοινό εχθρό.⁴ Το χρυσό νόμισμα λειτούργησε διαχρονικά ως ισχυρό μέσο εξύψωσης του κύρους της αυτοκρατορίας σε ολόκληρο τον τότε γνωστό κόσμο. Μέσω της νομισματικής του πολιτικής, το Βυζάντιο κατάφερε να χειριστεί τις γεωπολιτικές, διπλωματικές και εμπορικές του σχέσεις με άλλα κράτη.⁵

¹ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, 1138, λήμμα «Προπαγάνδα». Αν και ο όρος «προπαγάνδα» είναι μεταγενέστερος της βυζαντινής εποχής, το φαινόμενο αυτό απαντά κανονικά κατά τους βυζαντινούς χρόνους. Αναλυτικότερα βλ. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Propagande, 55-63, 85-86

² ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Propagande, 56-57, 78, 103, 316, 319-320· ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 48-50· BELLINGER, Imperial Policy, 70

³ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία Ι, 80· ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 50-51· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 347-348· ΜΙΣΙΟΥ, Νομίσματα, 161· Αναλυτικά για τις γραπτές επιγραφές βλ. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Propagande, 138-151

⁴ ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 45-46· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 347-348

⁵ ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 25· ΑΒΡΑΜΕΑ, Το νόμισμα στη βυζαντινή κοινωνία, 11-12

Η ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΟΚΟΠΙΑΣ (ΣΟΛΙΔΟΣ: ΑΞΙΑ, ΥΠΟΔΙΑΙΡΕΣΕΙΣ, ΠΑΡΑΓΩΓΗ, ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ)

Η βυζαντινή νομισματοκοπία χωρίζεται σε πέντε μεγάλες περιόδους⁶. Η παρούσα μελέτη θα επικεντρωθεί αποκλειστικά στα χρυσά νομίσματα της πρώτης περιόδου. Αφετηρία του βυζαντινού νομίσματος συνιστά το έτος 498, με τη δημιουργία του χάλκινου νομίσματος, του φόλλεως, από τον αυτοκράτορα Αναστάσιο Α' (491-518)⁷. Οπότε αυτή η περίοδος θα διαρκέσει για περίπου τρεις αιώνες μέχρι τα μέσα του 8^{ου} αι., περίοδος κατά την οποία το κράτος ταλανίστηκε από την εικονομαχική έριδα. Στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο χρησιμοποιήθηκαν τρία χρυσά νομίσματα (σόλιδος, σημίσιο, τριμίσιο), ένα αργυρό (εξάγραμμο που κυκλοφόρησε μετά το 615) και πέντε χάλκινα (φόλλις, μισός φόλλις, δεκανούμμιον, πεντανούμμιον, νούμμιον).⁸

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, η οποία διήρκεσε περισσότερο από μία χιλιετία, συγκροτούσε μία από τις πλέον εκτεταμένα νομισματοποιημένες οικονομίες του μεσαιωνικού κόσμου. Συνεπώς, το νομισματικό σύστημα⁹ αποτέλεσε θεμελιώδη πτυχή της κρατικής συγκρότησης και λειτουργίας του κράτους. Με την άνοδο του Αναστασίου Α' (491-518) στον αυτοκρατορικό θρόνο, το νομισματικό σύστημα αποκτά ενιαία και σταθερή μορφή, με την καθιέρωση τριών βασικών χρυσών νομισματικών μονάδων που είχε εισάγει ο Μ. Κωνσταντίνος στο παρελθόν: του σόλιδου¹⁰ (γνωστού και ως Νόμισμα), ο οποίος ζύγιζε περίπου 4,55 γραμμάρια, και των υποδιαίρέσεών του, του σημισίου (το ήμισυ του σόλιδου 2,27 γρ.) και του τριμισίου (το ένα τρίτο του σόλιδου 1,5 γρ.). Η αξία αυτών των νομισμάτων παρέμεινε αναλλοίωτη μέχρι τα τέλη του 11^{ου} αιώνα, όταν ο σόλιδος θα αντικατασταθεί από το υπέρπυρον και το χρυσό νόμισμα θα υποτιμηθεί.¹¹

Τα νομίσματα παράγονταν και χαράσσονταν στα αυτοκρατορικά νομισματοκοπεία —μαζί με τα αντίστοιχα εργαστήριά τους— τα οποία ήταν καταναμημένα σε ολόκληρη την επικράτεια και παρουσίαζαν διακυμάνσεις, ως προς τον αριθμό τους, αναλόγως της εκάστοτε περιόδου. Την εποχή του Αναστασίου Α' λειτουργούσαν δύο νομισματοκοπεία, αρμόδια για την κοπή των σόλιδων: εκείνα της Κωνσταντινούπολης (με τη χαρακτηριστική γραπτή επιγραφή CONOB¹²) και της

⁶ Για τις άλλες περιόδους της βυζαντινής νομισματοκοπίας βλ. GRIERSON, Νομισματοκοπία, 14-16

⁷ Περισσότερα για τον βίο και την πολιτική του Αναστασίου Α' βλ. HAARER, Anastasius I· Για τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις του βλ. HAARER, Anastasius I, 193-213· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία Ι, 295-300· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Ι, 127-128

⁸ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 14, 67· ABPAMEA, Το νόμισμα στη βυζαντινή κοινωνία, 11-13

⁹ Για έναν αναλυτικό οδηγό για την παραγωγή, διανομή και κυκλοφορία του νομίσματος βλ. HENDY, Monetary economy· Για το βυζαντινό νομισματικό σύστημα βλ. ΠΕΝΝΑ, Νομισματικό σύστημα, 65-84

¹⁰ Ο σόλιδος ζύγιζε το 1/72 της ρωμαϊκής λίτρας ή 24 καράτια βλ. GRIERSON, Νομισματοκοπία, 17

¹¹ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 13-14, 17, 67· ABPAMEA, Το νόμισμα στη βυζαντινή κοινωνία, 11-12

¹² CONOB: Το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης, σύνθεση των λέξεων Con(stantinopolis) και Ob(ryzum), προερχόμενο από την αρχαιοελληνική λέξη ὀβρυζον (καθαρός χρυσός). Εναλλακτικά το OB συμβολίζει την ελληνική γραφή του αριθμού 72, σε αντιστοιχία με το 1/72 της αναλογίας του σόλιδου

Θεσσαλονίκης. Στην πορεία, και σε συνδυασμό με τη γεωγραφική εξάπλωση της αυτοκρατορίας, προστέθηκαν επιπλέον νομισματοκοπεία, όπως της Ρώμης, της Ραβέννας, των Συρακουσών, της Ισπανίας, της Καρχηδόνας, της Αλεξάνδρειας, της Αντιόχειας κ.α.¹³

Αναφορικά με τη χάραξη της νομισματικής πολιτικής, το χρυσό νόμισμα, με επικρατέστερο τον σόλιδο, αποτέλεσε το πλέον σημαντικό μέσο για την επικοινωνία των αυτοκρατορικών ιδεολογικών και πολιτικών μηνυμάτων. Το συγκεκριμένο νόμισμα στο Βυζάντιο χρησιμοποιήθηκε κατά βάση ως μέσο οικονομικής συναλλαγής στο εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο μεγάλης κλίμακας (χονδρική), ενώ διαδραμάτισε καίριο ρόλο στην καταβολή των αποδοχών των στρατιωτών και των δημοσίων υπαλλήλων. Παράλληλα, αξιοποιήθηκε για διπλωματικούς σκοπούς, είτε μέσω της αποστολής πολύτιμων δώρων ή λύτρων προς ξένους ηγεμόνες είτε στο πλαίσιο συμμαχικών σχέσεων. Σημαντικότερη όμως υπήρξε η λειτουργία του στο φορολογικό σύστημα, ως το κύριο μέσο είσπραξης και καταβολής φόρων, προσδίδοντας στο Βυζαντινό κράτος υψηλό βαθμό νομισματικής και δημοσιονομικής σταθερότητας. Η εικονογραφία του επιλέχθηκε με ιδιαίτερη προσοχή και τελούσε υπό τον άμεσο έλεγχο της κεντρικής εξουσίας, σε αντίθεση με το αργυρό και το χάλκινο νόμισμα, τα οποία είχαν διαφορετική χρήση και βαρύτητα στη βυζαντινή κοινωνία και οικονομία.¹⁴

Το αργυρό, αν και παρόν σε ορισμένες περιόδους, κυκλοφορούσε περιορισμένα και δεν φαίνεται να έφερε συστηματικά εικονογραφικά ή ιδεολογικά μηνύματα. Αντιθέτως, το χάλκινο, το οποίο εξυπηρετούσε κυρίως τις καθημερινές συναλλαγές του μέσου ανθρώπου και του λιανικού εμπορίου, αποτελούσε σε μεγάλο βαθμό μια απλουστευμένη ή "δευτερεύουσα" αντανάκλαση των συμβόλων και των παραστάσεων που προβάλλονταν στο χρυσό.¹⁵ Η χρήση πρόχειρων τεχνικών και η έλλειψη εικαστικής λεπτομέρειας στα χάλκινα νομίσματα ενισχύουν την άποψη ότι η εξουσία δεν έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στην απήχηση των πολιτικών της μηνυμάτων στο ευρύτερο κοινό. Αντιθέτως, η στόχευση της προπαγανδιστικής λειτουργίας του χρυσού νομίσματος φαίνεται να απευθυνόταν πρωτίστως στους αριστοκρατικούς, διοικητικούς και εκκλησιαστικούς κύκλους, οι οποίοι διαχειρίζονταν τον πλούτο και συμμετείχαν στις ανώτερες βαθμίδες της κρατικής ιεραρχίας. Για τον λόγο αυτό, ο σχεδιασμός των εικονογραφιών των χρυσών νομισμάτων ανατίθετο σε χαράκτες υψηλότερου καλλιτεχνικού επιπέδου, ενώ στις περιπτώσεις αναμνηστικών εκδόσεων επιστρατεύονταν συχνά εξειδικευμένοι καλλιτέχνες της αυτοκρατορικής αυλής.¹⁶

με τη ρωμαϊκή λίτρα. Η επιγραφή CONOB, από τον 4^ο αι. και εξής, χρησιμοποιείται επίσης για τις κοπές των περισσότερων επαρχιακών νομισματοκοπειών. Βλ. GRIERSON, Βυζαντινή Νομισματοκοπία, 20· GRIERSON, Byzantine coins, 14, 20-21, 344· ΠΕΝΝΑ, Νομισματικό σύστημα, 69-70

¹³ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 18-21· ΠΕΝΝΑ, Νομισματικό σύστημα, 67-70

¹⁴ BELLINGER, Imperial Policy, 71· VRIJ, Iconography of Iconomachy, 62· Αναλυτικότερα για την κυκλοφορία του χρυσού νομίσματος βλ. ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 21-38

¹⁵ BELLINGER, Imperial Policy, 71· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 135

¹⁶ BELLINGER, Imperial Policy, 71· ΠΕΝΝΑ, Νομισματικό σύστημα, 82· ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 38-41

ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Προτού εξεταστούν διεξοδικά οι εικονογραφικοί τύποι των βυζαντινών νομισμάτων, κρίνεται αναγκαίο να διερευνηθούν τα κίνητρα που οδήγησαν τους εκάστοτε αυτοκράτορες στην επιλογή των συγκεκριμένων θεμάτων. Τα νομίσματα στο Βυζάντιο δεν ήταν απλώς μέσο συναλλαγής· ήταν το πιο διαδεδομένο και σταθερό μέσο δημόσιας απεικόνισης της εξουσίας, ακόμα και σε μακρινές επαρχίες.¹⁷ Οι απεικονίσεις τους, οι οποίες θα αναλυθούν στην παρούσα εργασία, έπαιζαν καίριο ρόλο στη διάχυση της αυτοκρατορικής και θρησκευτικής ιδεολογίας, υπηρετώντας την οικουμενική ταυτότητα του κράτους.¹⁸

Η οικουμενικότητα, ως πολιτικό και θεολογικό ιδεώδες, απαιτούσε από τον αυτοκράτορα να κυβερνά όχι ως απλός τοπικός ηγεμόνας αλλά ως παγκόσμιος και θρησκευτικός άρχων.¹⁹ Η βυζαντινολόγος Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ αναλύει τη θεμελιώδη σημασία της ιδέας της οικουμένης στη συγκρότηση της βυζαντινής πολιτικής φιλοσοφίας και ιδεολογίας, όπου η ρωμαϊκή παράδοση, η ελληνική φιλοσοφία και η χριστιανική πίστη συνυφαίνονται δημιουργικά.²⁰

Το Βυζάντιο δεν αποτελεί απλή συνέχεια της Ρώμης, αλλά μεταμορφώνεται σε μια χριστιανική αυτοκρατορία, με αποστολή την ένωση της ανθρωπότητας υπό την ορθόδοξη πίστη και έναν αυτοκράτορα, ο οποίος αναγορεύεται σε επίγειο αντιπρόσωπο του Θεού, ένα είδος «βασιλέως-ιερέα».²¹ Η ίδρυση της Νέας Ρώμης, δηλαδή της Κωνσταντινούπολης, από τον Μ. Κωνσταντίνο σηματοδοτεί τη γένεση ενός νέου οικουμενικού κέντρου με κύρια θρησκεία τον Χριστιανισμό, όπου ο αυτοκράτορας λειτουργεί παράλληλα ως θεοκρατικός μονάρχης, ενσαρκώνοντας τόσο πολιτική όσο και θρησκευτική εξουσία.²² Παράλληλα, εισάγεται ένα νέο νομισματικό σύστημα, με βασικό θεμέλιο τον σόλιδο, ο οποίος καθίσταται για πολλούς αιώνες το κυρίαρχο νόμισμα της αυτοκρατορίας και του διεθνούς εμπορίου.²³ Το 381, με τη Β΄ Οικουμενική Σύνοδο²⁴ της Κωνσταντινούπολης, ο Μ. Θεοδόσιος καθιστά τον Χριστιανισμό ως τη

---

¹⁷ PENNA, Νόμισμα, 46, 62-63

¹⁸ PENNA, Νόμισμα, 30-31· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 347

¹⁹ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 31-32, 35· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 85, 88-89, 106-107· ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Αυτοκράτορας, 27-30

²⁰ ΑΡΒΕΛΕΡ, Πολιτική ιδεολογία, 26-28· Για την ένωση των τριών πυλώνων στη συγκρότηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (Ρώμη, αρχαία Ελλάδα, Χριστιανισμός) βλ. OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 84, 90· ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Αυτοκράτορας, 23-24

²¹ ΑΡΒΕΛΕΡ, Πολιτική ιδεολογία, 20, 28-29· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 87, 89, 106· ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Αυτοκράτορας, 27-28· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία I, 397-399

²² Για την ίδρυση και τη σημασία της Κωνσταντινούπολης βλ. BERGER, Κωνσταντινούπολη, 25-30· ΑΡΒΕΛΕΡ, Πολιτική ιδεολογία, 17-22· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 104-105

²³ OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 100-101· HENDY, Monetary economy, 284

²⁴ Η Β΄ Οικουμενική Σύνοδος επιβεβαίωσε τις αποφάσεις της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας (325) καταδικάζοντας τον Αρειανισμό και διακηρύσσοντας το δόγμα του ομοούσιου μεταξύ του Πατρός και του Υιού, αποτελώντας το «Σύμβολο της Πίστεως» της χριστιανικής Εκκλησίας. Βλ. OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 107

μοναδική επίσημη θρησκεία του κράτους, απαγορεύοντας ρητά τις προγενέστερες παγανιστικές παραδόσεις και επιβάλλοντας νομοθετικά μέτρα κατά των ειδωλολατρών. Έτσι, σηματοδοτείται η πρώτη φορά που η Βυζαντινή αυτοκρατορία αναδιοργανώνεται όχι γύρω από τον πολιτισμό της Ρώμης, αλλά γύρω από τη χριστιανική πίστη ως απόλυτο κριτήριο νομιμότητας, ηθικής και εξουσίας.²⁵

Χαρακτηριστικά παραδείγματα του οικουμενικού ιδεώδους αποτέλεσαν οι αυτοκράτορες Ιουστινιανός Α' ²⁶ και Ηράκλειος²⁷: ο πρώτος ως θεμελιωτής και οικοδόμος του βυζαντινού κόσμου, ο δεύτερος ως αναμορφωτής και προστάτης της σε καιρούς κρίσης. Αρχικά, ο Ιουστινιανός Α' (527–565) προβάλλεται ως πρότυπο οικουμενικού αυτοκράτορα, μέσω της επιδίωξης της πολιτικής, εκκλησιαστικής και νομικής ενοποίησης της αυτοκρατορίας. Η επέκταση των εδαφών στην Ιταλία και Β. Αφρική, η νομοθεσία του Ιουστινιανείου Κώδικα —με τον αυτοκράτορα ως νομοθέτη και όργανο του θείου θελήματος— η οικοδόμηση λαμπρών ναών, όπως της Αγίας Σοφίας, και η κυκλοφορία του βυζαντινού νομίσματος εντός και εκτός των συνόρων της αυτοκρατορίας, αναδεικνύονται ως στοιχεία ενός συστηματικού οικουμενικού προγράμματος.²⁸ Από την άλλη πλευρά, ο Ηράκλειος (610–641), αναλαμβάνοντας τον θρόνο σε εποχή βαθιάς κρίσης από εξωτερικές και εσωτερικές προκλήσεις, όπως οι αραβικές επιδρομές²⁹ και οι δογματικές έριδες, προσαρμόζει το οικουμενικό όραμα μέσω της νίκης του κατά των Περσών, της ελληνοποίησης του κράτους —με την υιοθέτηση του τίτλου «Βασιλεύς» και την καθιέρωση της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας— και της ενίσχυσης της θεολογικής συνοχής, με την ανάδειξη της Ορθοδοξίας ως συνεκτικού παράγοντα στα ανατολικά τμήματα της αυτοκρατορίας.³⁰

Η βυζαντινή οικουμενικότητα δεν ήταν ουτοπική, αλλά συνιστούσε πρακτικό μέσο διακυβέρνησης και θεμέλιο της αυτοκρατορικής νομιμότητας και συνέχειας. Η ενότητα κράτους και Εκκλησίας, με επίκεντρο τον Χριστιανισμό, καθορίζει τη βυζαντινή ταυτότητα —ένα φαινόμενο που αντανακλάται χαρακτηριστικά και στην εικονογραφία των νομισματικών κοπών.³¹

²⁵ ΑΡΒΕΛΕΡ, Πολιτική ιδεολογία, 23· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία Ι, 241-242

²⁶ Για τις λεπτομέρειες της βασιλείας του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α' βλ. MAAS, Justinian· EVANS, The Age of Justinian· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Ι, 132-146· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία Ι, 321-366· MEYENDORFF, Justinian, Empire and Church, 43-60· Για τα γεγονότα από την οπτική ματιά του Προκόπιου, ιστορικού της εποχής βλ. EVANS, Justinian and Procopius, 218-223

²⁷ Αναλυτικά για τον βίο του αυτοκράτορα Ηρακλείου από τη μελέτη του Kaegi βλ. KAEGI, Heraclius· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Ι, 159-179· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία ΙΙ, 13-30

²⁸ ΑΡΒΕΛΕΡ, Πολιτική ιδεολογία, 28-31· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Ι, 143-144· ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Αυτοκράτορας, 32, 35· MEYENDORFF, Justinian, Empire and Church, 45, 47-48· Ο Meyendorff καταλήγει ότι ο Ιουστινιανός, αν και είχε προθέσεις να ενώσει την ανατολική Εκκλησία με τη Δύση, υπό τη σκέπη μιας θρησκείας και ενός δόγματος, τελικά το εγχείρημα του απέτυχε. Βλ. MEYENDORFF, Justinian, Empire and Church, 59-60

²⁹ Σχετικά με τον κίνδυνο του Βυζαντίου από τις αραβικές επιθέσεις βλ. KAEGI, Islamic conquests

³⁰ ΑΡΒΕΛΕΡ, Πολιτική ιδεολογία, 31-34· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Ι, 172-173· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 83-84· ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Αυτοκράτορας, 32

³¹ OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Ι, 88

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

ΕΠΙΛΕΙΞΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΠΡΟΒΟΛΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

Πορτραίτο, ενδύματα & διάσημα του βυζαντινού αυτοκράτορα

Όπως ήταν φυσικό, καθώς ο αυτοκράτορας, ως δημόσιο πρόσωπο, δεν ήταν δυνατόν να παρευρίσκεται σε κάθε σημείο του Βυζαντινού κράτους, κατέστη απαραίτητη η διάδοση του αυτοκρατορικού πορτραίτου μέσω των εικονιστικών παραστάσεων.³² Τα χρυσά νομίσματα αποτέλεσαν το κύριο μέσο διάδοσης του αυτοκρατορικού πορτραίτου με τη μαζική και ευρεία κυκλοφορία τους, τόσο εντός των ορίων της αυτοκρατορίας όσο και πέραν αυτών, λειτουργώντας ως όργανο πολιτικής και ιδεολογικής προβολής. Η λαμπρότητα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς και το κύρος των ηγεμόνων της, αποτυπώθηκαν με εντυπωσιακή συνέπεια στα νομίσματα για περισσότερο από μία χιλιετία, αναδεικνύοντας τη μακροβιότητα και την ανθεκτικότητα του Βυζαντίου.³³

Όπως συμβαίνει στις παραστάσεις των ψηφιδωτών και των τοιχογραφιών, έτσι και στα νομίσματα η αναγνώριση του αυτοκράτορα από το κοινό εξασφαλιζόταν όχι μέσω ατομικών φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών, αλλά με τη χρήση στερεοτυπικών εικονογραφικών τύπων. Ο αυτοκράτορας απεικονιζόταν με τα χαρακτηριστικά αυτοκρατορικά ενδύματα και με τα αναγνωρίσιμα εμβλήματα της εξουσίας με σκοπό την άμεση ταύτιση της μορφής του από τους υπηκόους του και τη νομιμοποίηση της ηγεμονίας του.³⁴ Τα αυτοκρατορικά ενδύματα, σύμφωνα με τον Γ. Γαλάβαρη, αποτυπώνουν «την αποστολή, τον γήινο ρόλο και την πολιτική εξουσία του ηγεμόνα»³⁵ και διακρίνονται, στην εικονογραφία των βυζαντινών νομισμάτων, σε τρεις βασικές κατηγορίες: στρατιωτικά, πολιτικά-κοσμικά και υπατικά ενδύματα.³⁶ Πολλές φορές αυτές οι κατηγορίες αναμειγνύονται μεταξύ τους και ήταν μεταβατικές.

Αρχικά, τα στρατιωτικά ενδύματα περιλάμβαναν την περικεφαλαία — αντικαταστάθηκε από το στέμμα σε μεταγενέστερους χρόνους— τον θώρακα³⁷, τη στρατιωτική χλαμύδα³⁸, την ασπίδα και το δόρυ που κρατούσε στο χέρι του ο

³² ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Propagande, 207-208· STUDER KARLEN, Emperor's Image, 139

³³ ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Propagande, 205-207· GRIERSON, Νομισματοκοπία, 41-43· ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 48, 51

³⁴ STUDER KARLEN, Emperor's Image, 135-136· ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 50-51· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 348

³⁵ GALAVARIS, Imperial Costume, 100

³⁶ GALAVARIS, Imperial Costume, 101· Αναλυτικά για τα ενδύματα βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 71-80

³⁷ Στρατιωτικός θώρακας (λατ. "cuirass"): πανοπλία που προστατεύει τον κορμό του πολεμιστή μέχρι τη μέση. Στον Ρωμαϊκό στρατό, οι αξιωματικοί φορούσαν θώρακες τόσο από δέρμα όσο και από σίδηρο. Περισσότερα για τον στρατιωτικό θώρακα βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 70-75

³⁸ Στρατιωτική χλαμύδα (λατ. "paludamentum"): μανδύας, ο οποίος έδενε σε έναν από τους δύο ώμους με πόρπη και τον φορούσαν συνήθως οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες και οι διοικητές του στρατού. Στη νομισματική εικονογραφία, οι αυτοκράτορες συχνά απεικονίζονται να φορούν στρατιωτική χλαμύδα πάνω από τον στρατιωτικό θώρακα. Βλ. GRIERSON, Byzantine Coins, 475

αυτοκράτορας. Πιθανώς πρόκειται για ενδυμασία αυλικών επιδείξεων και όχι για την πραγματική στρατιωτική στολή που χρησιμοποιείτο στο πεδίο της μάχης. Μέσω αυτής της εικονογραφικής απόδοσης επιδιωκόταν να προβληθεί η εικόνα του αυτοκράτορα-πολεμιστή, ο οποίος μάχεται για την κατάκτηση του κόσμου στο όνομα του Χριστού, αλλά και ως σωτήρα, που προστατεύει τον κόσμο από τους ειδωλολάτρες και τους άπιστους.³⁹ Η στρατιωτική ενδυμασία αποτελούσε μια προσπάθεια έκφρασης της συνέχειας της ρωμαϊκής παράδοσης και της μεταβατικής ένταξης της αυτοκρατορίας στη σφαίρα επιρροής του Χριστιανισμού με τη χρησιμοποίηση χριστιανικών συμβόλων.⁴⁰

Δεύτερον, τα πολιτικά ενδύματα, τα οποία έφερε ο αυτοκράτορας όταν παρίσταντο σε μεγάλες πολιτικές και θρησκευτικές εορτές της Κωνσταντινούπολης ή καθόταν στον θρόνο ή κατά τη στέψη. Συνίσταντο στο στέμμα ή διάδημα και στη χλαμύδα, ενδεδυμένη πάνω από χιτώνα⁴¹ ή διβιτήσιο⁴², ενώ συνδέονταν με τα στρατιωτικά ενδύματα μέσω της ζώνης, η οποία λειτουργούσε ως ένδειξη στρατιωτικής τιμής.⁴³ Η χλαμύδα⁴⁴ ήταν ένας μακρύς πορφυρός μανδύας στερεωμένος στον δεξί ώμο με πόρπη και διακοσμημένος με ταβλίον (ορθογώνιο κομμάτι υφάσματος)⁴⁵ και η χρήση της κατείχε σαφές συμβολικό περιεχόμενο, καθώς αναγνωριζόταν ως το ένδυμα του χρισμένου και θεόθεν εκλεκτού άρχοντα, επιφορτισμένου με την αποστολή να κυβερνά τον κόσμο και να λατρεύεται από αυτόν. Η αντίληψη αυτή καθίσταται εμφανής και στη χειρονομία της ευλογίας: ο αυτοκράτορας ευλογεί το πλήθος όχι άμεσα με το χέρι του, αλλά συμβολικά μέσω της άκρης της χλαμύδας, γεγονός που δηλώνει ότι η ευλογία πηγάζει από τον ίδιο τον Θεό και όχι από τον ηγεμόνα.⁴⁶

Τρίτον, οι υπατικές ενδυμασίες απαρτιζόνταν αρχικά από την τραβέα⁴⁷ (*trabea triumphalis* ή *toga picta*), ένα διάλιθο πορφυρό ένδυμα, το ανώτατο στην ιεραρχία των αυτοκρατορικών ενδυμάτων. Το υπατικό εικονογραφικό θέμα συμπληρωνόταν παράλληλα από μια σειρά διασήμων, όπως το αετόμορφο σκήπτρο, τη σφαίρα του κόσμου —επιστεφόμενη αρχικά από Νίκη και έπειτα από σταυρό— το στεφάνι δάφνης, τη μάππα και το αποκόμβιο⁴⁸. Η υπατική στολή προσδίδει σαφείς θριαμβευτικούς υπαινιγμούς, καθώς κύριο χαρακτηριστικό της είναι η *trabea triumphalis* και συνδέεται με τη νίκη, τη δόξα και την ευτυχία της πόλης και των κατοίκων.⁴⁹ Από τον 7^ο αιώνα

³⁹ GALAVARIS, Imperial Costume, 101

⁴⁰ GALAVARIS, Imperial Costume, 104· Στρατιωτική ενδυμασία βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 71-75

⁴¹ Περισσότερα για το ένδυμα του χιτώνα βλ. ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 138-139

⁴² Διβιτήσιον: μακρύς χιτώνας βλ. GRIERSON, Byzantine Coins, 342

⁴³ GALAVARIS, Imperial Costume, 101, 102· BRECKENRIDGE, Justinian II, 31-32

⁴⁴ Περισσότερα για το ένδυμα της χλαμύδας βλ. ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 142-145

⁴⁵ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 48, 81

⁴⁶ GALAVARIS, Imperial Costume, 109-110· Πολιτική ενδυμασία βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 76-78

⁴⁷ Περισσότερα για το ένδυμα της *trabea* ή *toga* βλ. BRECKENRIDGE, Justinian II, 37-38

⁴⁸ Αποκόμβιον: πουγκί για χρυσά νομίσματα που κρατούσε ο αυτοκράτορας βλ. KAZHDAN, ODB I, 135-136

⁴⁹ GALAVARIS, Imperial Costume, 101, 103· BRECKENRIDGE, Justinian II, 37

και έπειτα αντικαταστάθηκε από τον βυζαντινό λώρο⁵⁰, μία χρυσή διακοσμητική λωρίδα (ταινία) που τυλιγόταν δύο φορές γύρω από τον κορμό του σώματος και φοριόταν από τον αυτοκράτορα σε μεγάλες θρησκευτικές εορτές, όπως την Κυριακή του Πάσχα.⁵¹ Ο λώρος με τον διττό συμβολισμό του —αφενός του ενταφιασμού του Χριστού και αφετέρου της λαμπρότητας της αναστάσεως Του μέσω του χρυσού χρώματος—μετατρέπει τον αυτοκράτορα στον θεμελιωτή της Εκκλησίας του Θεού στον επίγειο κόσμο.⁵² Η χρήση υπατικών ενδυμασιών δεν ήταν συχνό φαινόμενο στη νομισματική εικονογραφία και περιορίστηκε κυρίως σε αναμνηστικές ή εορταστικές κοπές, παραπέμποντας στη ρωμαϊκή παράδοση, σύμφωνα με την οποία ο αυτοκράτορας έφερε τη συγκεκριμένη περιβολή κατά την ανάληψη του αξιώματος του ύπατου (νομ. 1, 27, 28, 33). Συνεπώς, η εικόνα του αυτοκράτορα-ύπατου ήταν περιστασιακή μέχρι τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, καθώς έκτοτε το αξίωμα του ύπατου⁵³ διατηρείται μόνο ως τιμητικός και τελετουργικός τίτλος, χωρίς ουσιαστικό διοικητικό ή πολιτικό ρόλο στη διακυβέρνηση του κράτους. Παρατηρείται μια πιο συστηματική χρήση των υπατικών ενδυμάτων επί της πρώτης βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄ και των σφετεριστών διαδόχων, με την προσθήκη του λώρου (νομ. 59, 60, 52, 55).⁵⁴

Αναφορικά με τα αυτοκρατορικά διάσημα, αυτά περιλάμβαναν το στέμμα⁵⁵ ή το διάδημα του αυτοκράτορα, συχνά διακοσμημένο με κρεμαστά πολύτιμα κοσμήματα, τα λεγόμενα πενδύλια. Στα βασικά εμβλήματα της εξουσίας συγκαταλεγόταν και το σκήπτρο⁵⁶, αρχικά έμβλημα της υπατικής αρχής και μετέπειτα του «αδιαίρετου της κοσμικής εξουσίας» του αυτοκράτορα, το οποίο έφερε συνήθως επίστεψη με μορφή αετού, λαβάρου ή σταυρού. Ιδιαίτερης σημασίας ήταν η σφαίρα του κόσμου⁵⁷, σύμβολο της θεόθεν παραχωρημένης οικουμενικής κυριαρχίας του ηγεμόνα, επί της οποίας, με την ενσωμάτωση των χριστιανικών στοιχείων, προστέθηκε το σύμβολο του σταυρού, αποκτώντας έτσι τη μορφή της ένσταυρης ή σταυροφόρου σφαίρας. Παράλληλα, η μάππα —ένα λευκό μανδήλιο, διακριτικό του υπατικού αξιώματος— χρησιμοποιείται για την επίσημη έναρξη των αγώνων του ιπποδρόμου από τον αυτοκράτορα.⁵⁸ Με την πάροδο του χρόνου η μάππα μετατράπηκε σε ειλητάριο⁵⁹ και

⁵⁰ Για το ένδυμα του λώρου βλ. ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 145-146· BRECKENRIDGE, Justinian II, 35-37

⁵¹ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 48

⁵² GALAVARIS, Imperial Costume, 111· Υπατική ενδυμασία βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 78-80

⁵³ Το αξίωμα του ύπατου από την εποχή του Ιουστινιανού και έπειτα παρουσιάζει καθαρά τιμητικό χαρακτήρα και συνδέεται με τη διοργάνωση αγώνων, την ελευθέρωση σκλάβων και την απονομή δημόσιων και ιδιωτικών δώρων. Μετατράπηκε αποκλειστικά σε αυτοκρατορικό αξίωμα. Βλ. BRECKENRIDGE, Justinian II, 39· KAZHDAN, ODB I, 525-526· GRIERSON, Byzantine Coins, 341

⁵⁴ GALAVARIS, Imperial Costume, 104-106

⁵⁵ Αναλυτικά για το στέμμα βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 80-84· Περισσότερα για τα διάφορα στέμματα που φορέθηκαν από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες βλ. BRECKENRIDGE, Justinian II, 31

⁵⁶ Για το σκήπτρο βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 87-88

⁵⁷ Για το σύμβολο της σταυροφόρου σφαίρας βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 84-86· ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 150-153· BRECKENRIDGE, Justinian II, 33-34

⁵⁸ BRECKENRIDGE, Justinian II, 38· Αναλυτικά για τη μάππα βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 86-87

⁵⁹ Ειλητάριο: περγαμηνή τυλιγμένη γύρω από μικρό κυλινδρικό ξύλο.

κατόπιν σε κυλινδρικό αντικείμενο με διάλιθες απολήξεις, γνωστό ως την ακακία ή ανεξικακία.⁶⁰

Το πορτραίτο των βυζαντινών νομισμάτων υπέστη με την πάροδο του χρόνου σημαντικές μορφολογικές και εικονογραφικές μεταβολές, αντανακλώντας τις αισθητικές και ιδεολογικές εξελίξεις κάθε περιόδου. Η ενδυμασία, τα αυτοκρατορικά διάσημα, τα χαρακτηριστικά του προσώπου —όπως η γενειάδα— καθώς και η συνολική στάση του σώματος, υπήρξαν στοιχεία τα οποία διαφοροποιούνταν διαχρονικά. Η απλή προτομή σε κατατομή⁶¹ παραχωρεί σταδιακά τη θέση της σε μετωπικές ή σε στάση τριών-τετάρτων απεικονίσεις, έως την απεικόνιση της ολόσωμης μορφής του ηγεμόνα. Ωστόσο, παρά τις αλλαγές, το στοιχείο που παραμένει αμετάβλητο είναι η προβολή της αυτοκρατορικής μεγαλοπρέπειας. Ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται πάντοτε ενδεδυμένος με επίσημα και λαμπρά ενδύματα, φέροντας τα σύμβολα της εξουσίας και της θεοκρατικής του αποστολής, όπως το δόρυ, το σκήπτρο, τη σταυροφόρο σφαίρα και τον σταυρό. Ο τρόπος απόδοσης του προσώπου του αυτοκράτορα, είτε πρόκειται για μια τυποποιημένη είτε για μια εξατομικευμένη παράσταση, προσφέρει σημαντικές ενδείξεις όχι μόνο για την προσωπικότητα του εκάστοτε ηγεμόνα, αλλά και για τις ιστορικές συνθήκες της εποχής του.⁶²

Κατά τα τέλη του 5^{ου} και τις αρχές του 6^{ου} αιώνα, ο εμπροσθότυπος του σόλιδου χαρακτηριζόταν από την απεικόνιση της προτομής του αυτοκράτορα σε στάση τριών-τετάρτων, με στρατιωτικό θώρακα, περικεφαλαία, κρατώντας δόρυ και ασπίδα —συνήθως διακοσμημένη με παραστάσεις ιππέων— στοιχεία που παραπέμπουν στη στρατιωτική ισχύ και στο ρωμαϊκό πρότυπο εξουσίας (νομ. 15, 18, 19, 23).⁶³ Ωστόσο, ο Ιουστινιανός Α΄ επέφερε ουσιώδεις μεταβολές σε αυτόν τον εικονογραφικό τύπο. Καθιέρωσε τη μετωπική προτομή⁶⁴, τύπος που θα κυριαρχήσει τους επόμενους αιώνες και αντικατέστησε το δόρυ με τη σταυροφόρο σφαίρα (νομ. 25).⁶⁵ Μέσω του συμβολισμού αυτού, ο βυζαντινός αυτοκράτορας ασκεί την εξουσία του επί της αυτοκρατορίας και κατ' επέκταση επί ολόκληρου του χριστιανικού κόσμου, εν ονόματι του Ιησού Χριστού. Οι εν λόγω τροποποιήσεις δεν θα πρέπει να προκαλούν εντύπωση, καθώς ο Ιουστινιανός επιδίωξε, καθ' όλη τη διάρκεια της διακυβέρνησής του, την αποκατάσταση της παγκόσμιας κυριαρχίας —με την ανάκτηση της Ρώμης και της Δυτικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας— την οριστική εξάλειψη του Παγανισμού και τη στήριξη της Ορθόδοξης Εκκλησίας.⁶⁶

Ο ανιψιός και διάδοχος του Ιουστινιανού, Ιουστίνος Β΄ (565-578), ο οποίος χαρακτηρίστηκε για την εμφανή στροφή του προς την αρχαιότητα, διατήρησε στους

⁶⁰ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 48-49· BRECKENRIDGE, Justinian II, 8

⁶¹ Η προτομή σε κατατομή παρέμεινε κυρίαρχη στις υποδιαίρεσεις του σόλιδου μέχρι τα τέλη του 7^{ου} αι.

⁶² PENNA, Νόμισμα, 62-63· Αναλυτικά για το πορτραίτο βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 88-94

⁶³ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 21, 47· BRECKENRIDGE, Justinian II, 29

⁶⁴ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 44

⁶⁵ PENNA, Νόμισμα, 51· BRECKENRIDGE, Justinian II, 29

⁶⁶ SOMOGYI, Christian symbols, 148

σόλιδους την απόδοση της προτομής που είχε εισάγει ο προκάτοχός του. Ωστόσο, προέβη σε ορισμένες διαφοροποιήσεις, αντικαθιστώντας τη σταυροφόρο σφαίρα με την παγανιστική Βικτοριόλα (μικρό ομοίωμα Νίκης), η οποία στέφει τον αυτοκράτορα, στοιχείο που αντανακλά την ιδεολογική επιστροφή σε παλαιότερες ρωμαϊκές αντιλήψεις περί εξουσίας (νομ. 31).⁶⁷ Οι μεταβολές του Ιουστινιανού στη νομισματική εικονογραφία θα παγιωθούν κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Τιβέριου Β' (578-582), οπότε και καθιερώνεται η απεικόνιση του αυτοκράτορα, φορώντας στην κεφαλή στέμμα ή σπανιότερα περικεφαλαία επιστεφόμενα με σταυρό, ένα πρότυπο που θα επικρατήσει τους επόμενους αιώνες. Από την εποχή του αυτοκράτορα Μαυρικίου⁶⁸ (582-602) έως και την έναρξη της εικονομαχικής έριδος, επικρατεί —με ελάχιστες εξαιρέσεις— το προαναφερθέν εικονογραφικό πρότυπο, κατά το οποίο ο αυτοκράτορας απεικονίζεται φέροντας διάδημα, στέμμα ή περικεφαλαία επιστεφόμενα με σταυρό, ενώ στο δεξί χέρι κρατεί είτε σταυροφόρο σφαίρα είτε σταυρό (νομ. 26, 29, 30, 32, 39, 40, 45).⁶⁹

Παράλληλα, η στρατιωτική περιβολή εγκαταλείπεται βαθμιαία υπέρ της πολιτικής, με τον αυτοκράτορα να απεικονίζεται ενδεδυμένος με χιτώνα και χλαμύδα, γεγονός που σηματοδοτεί την ανάδειξη του ιδεολογικού και πνευματικού χαρακτήρα του Βυζαντίου.⁷⁰ Η πανοπλία θα παύσει πλήρως να απεικονίζεται στα χρυσά νομίσματα κατά τη βασιλεία του αυτοκράτορα Ηρακλείου, οπότε και θα επικρατήσει καθ' όλη τη δυναστεία των Ηρακλειδών και των διαδόχων αυτοκρατόρων η εικονογραφική απόδοση του αυτοκράτορα, φέροντας χλαμύδα και ενίοτε διβιτήσιο (νομ. 5-14, 49-51, 54, 56).⁷¹ Η στρατιωτική εμφάνιση του αυτοκράτορα θα επιστρέψει, όμως, για σύντομο χρονικό διάστημα στους σόλιδους του Κωνσταντίνου Δ' ⁷² (668-685) και του Τιβέριου (Γ') Αψίμαρου ⁷³ (698-705), ενδεχομένως ως ανταπόκριση στις έκτακτες συνθήκες που επικρατούσαν τότε στην αυτοκρατορία, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από αυξημένες στρατιωτικές πιέσεις και απειλές στα βόρεια και νότια σύνορα του κράτους.⁷⁴

Έως τις αρχές του 7^{ου} αιώνα, η εικονογραφική απόδοση των αυτοκρατόρων δεν αποσκοπούσε στην πιστή απεικόνιση των ατομικών χαρακτηριστικών τους, αλλά δινόταν περισσότερο έμφαση στην απρόσωπη και τυποποιημένη προβολή της εξουσίας. Από την περίοδο του Αναστασίου Α' έως και εκείνη του Μαυρικίου, οι εικονιστικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των αυτοκρατορικών πορτραίτων είναι ελάχιστες —τα χαρακτηριστικά του προσώπου κάθε ηγεμόνα παρέμεναν ίδια με αυτά των προκατόχων του— με τις μοναδικές μεταβολές να εντοπίζονται στις γραπτές

⁶⁷ SOMOGYI, Christian symbols, 148

⁶⁸ Για τις πολιτικές του Μαυρικίου βλ. OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 146-150

⁶⁹ LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 348

⁷⁰ PENNA, Νόμισμα, 51

⁷¹ BRECKENRIDGE, Justinian II, 30

⁷² BRECKENRIDGE, Justinian II, 30

⁷³ BELLINGER, Gold Coins, 110

⁷⁴ PENNA, Νόμισμα, 52

επιγραφές, οι οποίες προσαρμόζονταν για να δηλώσουν το όνομα του εκάστοτε αυτοκράτορα.⁷⁵ Η ομοιομορφία δεν προκύπτει από τεχνική αδυναμία αλλά αντανακλά έναν βαθιά ιδεολογικό στόχο: την προβολή της διαρκούς και αδιάλειπτης συνέχειας της αυτοκρατορικής εξουσίας, την ενίσχυση της νομιμοποίησης του αξιώματος και τη διαμόρφωση μιας εικόνας που αποπνέει σταθερότητα και δύναμη.

Η εικονογραφική αυτή πρακτική μεταβλήθηκε ριζικά κατά τη βασιλεία του αυτοκράτορα Φωκά⁷⁶ (602–610), ο οποίος εγκαινίασε μια νέα προσέγγιση στο αυτοκρατορικό πορτραίτο των νομισμάτων. Έκτοτε, παρατηρείται σαφής μετατόπιση από τη συμβολική, τυποποιημένη, απρόσωπη απεικόνιση στην προβολή των ατομικών χαρακτηριστικών και της προσωπικής ταυτότητας του ηγεμόνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της αλλαγής αποτελεί η μυτερή γενειάδα (νομ. 28, 29), ένα ιδιαίτερο γνώρισμα του Φωκά, η οποία έρχεται σε αντίθεση με τους προκατόχους του που απεικονίζονταν συνήθως αγένειοι.⁷⁷

Σε έναν αρκετά σπάνιο σόλιδο του αυτοκράτορα Ηρακλείου (νομ. 30) παρατηρείται η προτομή του ηγεμόνα στον εμπροσθότυπο, η οποία φέρει χαρακτηριστικά που παραπέμπουν εμφανώς στην εικονογραφία του προκατόχου του. Είναι φανερό η χρήση της χαρακτηριστικής φυσιογνωμίας του Φωκά, της τριγωνικής μυτερής γενειάδας, στοιχείο που δεν διατήρησε ο Ηράκλειος σε καμία από τις επόμενες νομισματικές κοπές του, στις οποίες απεικονίζεται με πιο στρόγγυλο πρόσωπο, επιβλητική γενειάδα και ενίοτε μουστάκι.⁷⁸ Το ζήτημα της απόδοσης των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών του Φωκά σε νομίσματα που κόπηκαν κατά τα πρώτα χρόνια⁷⁹ της βασιλείας του Ηρακλείου σχετίζεται, κατά πάσα πιθανότητα, με την απουσία μιας επίσημης καθιερωμένης εικόνας του νέου ηγεμόνα. Υπό το πρίσμα αυτό, κρίθηκε σκόπιμη η αξιοποίηση των προϋπαρχόντων απεικονιστικών προτύπων του τέως αυτοκράτορα, με μόνη ουσιώδη διαφοροποίηση την αντικατάσταση της γραπτής επιγραφής, στην οποία πλέον αναγραφόταν το όνομα του Ηρακλείου.⁸⁰ Το εν λόγω νόμισμα φαίνεται πως εκδόθηκε σε κάποιο από τα περιφερειακά νομισματοκοπεία της Ανατολής, ενδεχομένως της Ιερουσαλήμ⁸¹ ή της Αλεξάνδρειας⁸², τα οποία ήταν αρμόδια και για την κοπή άλλων νομισμάτων του Ηρακλείου, στα οποία

⁷⁵ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 43, 49· GRIERSON, Catalogue 2.1, 89· PENNA-MORRISON, Usurpers, 24

⁷⁶ Για τη βίαιη άνοδο του Φωκά και την τυραννική διακυβέρνηση του κράτους βλ. OLSTER, The Politics of Usurpation· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 149-152· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία I, 393-396

⁷⁷ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 22, 49· GRIERSON, Catalogue 2.1, 89-90

⁷⁸ PENNA-MORRISON, Usurpers, 26

⁷⁹ Για την αναλυτική μέθοδο χρονολόγησης των νομισμάτων του Φωκά και του Ηρακλείου βλ. GRIERSON, Solidi of Phocas and Heraclius, 131-154

⁸⁰ PENNA-MORRISON, Usurpers, 26· GRIERSON, Solidi of Phocas and Heraclius, 140· GRIERSON, Catalogue 2.1, 232· BENDALL, Coinage of the Mint of Jerusalem, 315

⁸¹ BENDALL, Coinage of the Mint of Jerusalem, 314-315

⁸² Ο Grierson καταλήγει ότι οι συγκεκριμένοι σόλιδοι κόπηκαν στο νομισματοκοπείο της Αλεξάνδρειας. Βλ. GRIERSON, Solidi of Phocas and Heraclius, 140-141· GRIERSON, Catalogue 2.1, 232

απεικονίζεται παράλληλα ο υιός και διάδοχός του, Ηράκλειος Κωνσταντίνος.⁸³ Επιπρόσθετα, για να εδραιώσει περαιτέρω τη θέση του μετά την ανατροπή του Φωκά, ο Ηράκλειος θεωρούσε αναγκαία την άμεση έκδοση νομίσματος, προκειμένου να κατοχυρώσει την εξουσία του και να διασφαλίσει τη νομιμότητα του ως αυτοκράτορας του Βυζαντίου. Κατά συνέπεια, το συγκεκριμένο νομισματοκοπείο, για λόγους πρακτικούς και εξοικονόμησης χρόνου, προέβη στην επαναχρησιμοποίηση των ήδη χαραγμένων μητρών των νομισμάτων του Φωκά, τροποποιώντας αποκλειστικά την επιγραφή, ώστε να αποδοθεί το όνομα του νέου αυτοκράτορα.⁸⁴

Η τάση απεικόνισης λεπτομερών φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών θα κορυφωθεί κατά τη δυναστεία του Ηρακλείου. Σε μεταγενέστερες κοπές του Ηρακλείου, ο αυτοκράτορας απεικονίζεται σε νεαρή ηλικία με περιποιημένη κοντή γενειάδα πλάι στον ανήλικο υιό του (νομ. 5), ενώ προς το τέλος της ηγεμονίας του αποδίδεται ως ηλικιωμένος άνδρας με πλούσια γενειάδα⁸⁵ και μουστάκι, πλαισιωμένος από τους μεγαλύτερους πλέον γιους του (νομ. 9). Η ρεαλιστική αποτύπωση της διαδικασίας γήρανσης υιοθετήθηκε διαδοχικά από όλη τη δυναστεία του Ηρακλείου.⁸⁶

Ο δισέγγονος του Ηρακλείου, ο οποίος ανήλθε στον θρόνο με το όνομα Κωνσταντίνος Δ΄⁸⁷ μετά τον θάνατο του πατέρα του, Κωνσταντα Β΄ Πωγωνάτου, επιδίωξε να συνεχίσει τις αυτοκρατορικές παραδόσεις του προπάππου του, διατηρώντας τη μνήμη και το κύρος της δυναστείας. Παράλληλα, επιθυμούσε να συνδέσει το όνομά του με τη δόξα των λαμπρών αυτοκρατόρων του ένδοξου παρελθόντος, προβάλλοντας εαυτόν ως άξιο συνεχιστή τους, με ενδεικτική απόπειρα ονομασίας του υιού του, ως Ιουστινιανού, σε προφανή ανάκληση της μνήμης του μεγάλου αυτοκράτορα.⁸⁸ Ο Κωνσταντίνος Δ΄ (668-685) υπήρξε, ίσως, ο επιτυχέστερος απόγονος του Ηρακλείου, καθώς κατόρθωσε να καταπνίξει τον σφετερισμό του θρόνου από τον Μιζίζιο⁸⁹, αλλά και να αποτρέψει την πρώτη αραβική πολιορκία της

⁸³ BENDALL, Coinage of the Mint of Jerusalem, 314-316· GRIERSON, Byzantine Coins, 93

⁸⁴ PENNA-MORRISON, Usurpers, 26-27· GRIERSON, Catalogue 2.1, 150, 232

⁸⁵ Η μακρά γενειάδα του Ηρακλείου ενδέχεται να συμβολίζει τη μεγάλη νίκη του κατά των Περσών, σε αντιστοιχία με τη μακρά κόμη και γενειάδα των Σασσανιδών αυτοκρατόρων, ως ένδειξη της κυριαρχίας τους. Παράλληλα με την εμφάνιση της μακράς γενειάδας ο Ηράκλειος υιοθετεί για πρώτη φορά σε επίσημα έγγραφα το 629 τον τίτλο του *βασιλέως* («Βασιλεύς»), τίτλο τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι Πέρσες ηγεμόνες. Ο τίτλος του *βασιλέως* θεωρήθηκε απαρχή της ελληνοποίησης του βυζαντινού κράτους. Εναλλακτικά, η χρήση της γενειάδας ίσως να συνιστούσε απλώς χαρακτηριστικό της εξωτερικής εμφάνισης του αυτοκράτορα ή ένα επιπλέον διακριτικό γνώρισμα, ώστε να ξεχωρίσει από τους νεότερους συναυτοκράτορές του. Βλ. PENNA-MORRISON, Usurpers, 26-27· GRIERSON, Byzantine Coins, 90, 94· GRIERSON, Solidi of Phocas and Heraclius, 144

⁸⁶ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 22, 49-50· GRIERSON, Catalogue 2.1, 90-91

⁸⁷ Για τη Μονογραφία του Κωνσταντίνου Δ΄ Πωγωνάτου βλ. ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Κωνσταντίνος Δ΄· Για πιο συνοπτική βιβλιογραφία βλ. OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 193-199· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία II, 63-72

⁸⁸ BELLINGER, Gold Coins, 108· BELLINGER, Imperial Policy, 73

⁸⁹ Ο Αρμένιος στρατηγός Μιζίζιος ανακηρύχθηκε «αυτοκράτορας» από τον στρατό μετά τη συνωμοσία και τον θάνατο του Κωνσταντος Β΄ στις Συρακούσες και «διακυβέρνησε» για κάποιους μήνες από τη

Κωνσταντινούπολης, διασφαλίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο μια περίοδο σχετικής ηρεμίας και ειρήνης για την αυτοκρατορία και ενισχύοντας σημαντικά το κύρος και τη φήμη του τόσο εντός όσο και εκτός των συνόρων του κράτους. Η επιτυχής διακυβέρνησή του αντικατοπτρίζεται και στη νομισματική παραγωγή της εποχής του, η οποία χαρακτηρίζεται από ορισμένες από τις πιο λαμπρές και περίτεχνες χρυσές κοπές στην ιστορία της βυζαντινής νομισματοκοπίας.⁹⁰

Κατά το τέλος της βασιλείας (681-685) του Κωνσταντίνου Δ' παρατηρείται μία εικονιστική αναβίωση παλαιότερων εικονογραφικών προτύπων του 5^{ου} αιώνα, τα οποία είχαν καθιερωθεί ήδη από την ίδρυση του Βυζαντινού κράτους, αλλά είχαν εγκαταλειφθεί από τον Ιουστινιανό Α'. Στον εμπροσθότυπο των χρυσών νομισμάτων του Κωνσταντίνου Δ' (νομ. 13, 47), ο αυτοκράτορας απεικονίζεται σε στάση τριών-τετάρτων, στραμμένος ελαφρώς προς τα δεξιά, φέροντας περικεφαλαία, δόρυ και ασπίδα, χωρίς κάποια εμφάνιση χριστιανικών συμβόλων.⁹¹ Ενδεχομένως, μέσω αυτής της επιλογής, ο αυτοκράτορας επιδίωκε να υπενθυμίσει στους υπηκόους του τις ένδοξες στρατιωτικές νίκες της αυτοκρατορίας και να προβάλει την εικόνα του ως στρατιωτικού ηγεμόνα, ικανού να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους σοβαρούς εξωτερικούς κινδύνους που απειλούσαν τα σύνορα του κράτους.⁹²

Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος, σε συνδυασμό με την προσθήκη γενειάδας στο αυτοκρατορικό πορτραίτο, συνεπαγόταν ένα ιδιαίτερα απαιτητικό έργο για τους χαράκτες των χρυσών νομισμάτων του 7^{ου} αιώνα, οι οποίοι την περίοδο αυτή διακρίνονται για την υψηλού επιπέδου δεξιότητά τους. Το πορτραίτο του Κωνσταντίνου Δ' χαρακτηρίζεται από την προσοχή στο ανάγλυφο και στη λεπτομέρεια, ιδίως σε σύγκριση με τα νομίσματα των προκατόχων του. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι επιμέρους λεπτομέρειες στην απόδοση του διαδήματος, του στρατιωτικού θώρακα, καθώς και των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών, όπως των οφθαλμών και της κόμης, η οποία απεικονίζεται και στις δύο πλευρές του αυχένα. Παρά την αναμφισβήτητη καλλιτεχνική τους αρτιότητα, η επιμέλεια στις γραπτές επιγραφές υστερεί αρκετά, καθώς παρουσιάζονται ορθογραφικές ατέλειες, οι οποίες καταδεικνύουν το περιορισμένο μορφωτικό επίπεδο και τις ανεπαρκείς γραμματικές γνώσεις των χαρακτών.⁹³

Η εισαγωγή της μορφής του Χριστού στον εμπροσθότυπο του σόλιδου κατά την πρώτη βασιλεία του Ιουστινιανού Β' (685-695) συνιστά καίρια καινοτομία στην εικονογραφική παράδοση της νομισματοκοπίας, καθώς για πρώτη φορά η

Σικελία. Αποτέλεσε ένα από τα λίγα παραδείγματα αποτυχημένου σφετεριστή που έκοψε νομίσματα στο όνομά του. Βλ. PENNA-MORRISON, *Usurpers*, 38-39· GRIERSON, *Byzantine Coins*, 139

⁹⁰ BELLINGER, *Imperial Policy*, 73-74· GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 90-91

⁹¹ BELLINGER, *Gold Coins*, 108· BELLINGER, *Imperial Policy*, 73· KITZINGER, *Βυζαντινή Τέχνη*, 172· Somogyi, *Christian symbols*, 149· GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 92

⁹² BELLINGER, *Imperial Policy*, 73· SOMOGYI, *Christian symbols*, 149

⁹³ GRIERSON, *Catalogue 2.2*, 516-517· BELLINGER, *Imperial Policy*, 73-74· KITZINGER, *Βυζαντινή Τέχνη*, 172-173

αυτοκρατορική μορφή μετατοπίζεται στον οπισθότυπο, εκεί όπου ο ολόσωμος Ιουστινιανός Β'⁹⁴ απεικονίζεται ιστάμενος ως νέος και αγένειος (νομ. 59). Κατά τη βραχύβια διακυβέρνηση του στρατηγού Λεοντίου⁹⁵ (695–698), ο οποίος εκθρόνισε, ρινοκόπησε⁹⁶ και εξόρισε τον Ιουστινιανό Β' στη Χερσώνα⁹⁷, παρατηρείται προσωρινή επαναφορά του αυτοκρατορικού πορτραίτου στον εμπροσθότυπο. Εκεί ο Λεόντιος αναπαρίσταται με εμφανή σωματική ευρωστία και κοντή γενειάδα (νομ. 52), στοιχεία που αποσκοπούν στη διαμόρφωση μιας εικόνας ισχύος συγκριτικά με το νεαρό της ηλικίας του προκατόχου του.⁹⁸ Με την επάνοδο του Ιουστινιανού Β' στην εξουσία το 705 και τον διωγμό των σφετεριστών⁹⁹, το αυτοκρατορικό πορτραίτο επανατοποθετήθηκε εκ νέου στον οπισθότυπο των νομισμάτων, όπου και παρέμεινε έως την τελική απομάκρυνση και τον θάνατο του αυτοκράτορα από τον αποστάτη Φιλιππικό Βαρδάνη (711–713).

Η νομισματοκοπία των σφετεριστών αυτοκρατόρων Λεοντίου, Τιβέριου Αψίμαρου¹⁰⁰, Φιλιππικού¹⁰¹, Αναστασίου Β'¹⁰² και Θεοδοσίου Γ'¹⁰³ αντικατοπτρίζει την αντιπαλότητα και ανταγωνιστικότητά τους. Αρχικά στους αυτοκράτορες που διαδέχτηκαν την πρώτη βασιλεία του Ιουστινιανού Β', ο Λεόντιος απεικονίζεται

---

⁹⁴ Για τη μονογραφία του Ιουστινιανού Β' βλ. HEAD, Justinian II of Byzantium

⁹⁵ Ο Λεόντιος, αφού ηγήθηκε επιτυχημένης εξέγερσης εναντίον του Ιουστινιανού Β' στα τέλη του 695, κυβέρνησε έως τα τέλη του 698. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 610· PENNA-MORRISON, Usurpers, 27· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 210-211, 213· KAZHDAN, ODB II, 1212-1213

⁹⁶ Από αυτήν την πράξη του Λεοντίου προήλθε το όνομα «Ρινότμητος» για την περιγραφή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β'. Βλ. MADDEN, Christian Emblems, 176

⁹⁷ MADDEN, Christian Emblems, 176· PENNA-MORRISON, Usurpers, 27

⁹⁸ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 50· GRIERSON, Catalogue 2.1, 92· PENNA-MORRISON, Usurpers, 28

⁹⁹ HEAD, Reinterpretation of the second reign of Justinian II, 14-15· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 213· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 191-192

¹⁰⁰ Μετά την επιτυχημένη του εξέγερση εναντίον του Λεοντίου, ο Αψίμαρος ανήλθε στον θρόνο με το όνομα Τιβέριος Γ' και κυβέρνησε από το 698 έως το καλοκαίρι του 705. Εμφανίζεται στις πηγές και ως Τιβέριος Β'. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 624· PENNA-MORRISON, Usurpers, 27-28· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 209-213· KAZHDAN, ODB III, 2084

¹⁰¹ Ο Φιλιππικός, ο οποίος θεωρήθηκε αιρετικός από τον πάπα, ανατράπηκε από τα στρατεύματα αφού κυβέρνησε από τον Νοέμβριο του 711 έως τον Ιούνιο του 713. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 664-665· PENNA-MORRISON, Usurpers, 28· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους II, 15-17· KAZHDAN, ODB III, 1654· SUMNER, Philippicus, Anastasius II, Theodosius III, 287-289

¹⁰² Ο κρατικός αξιωματούχος Αρτέμιος, ο οποίος ανήλθε στον θρόνο μετά την πτώση του Φιλιππικού, έλαβε το όνομα Αναστάσιος, προς τιμήν του προγενέστερου αυτοκράτορα Αναστασίου Α', ο οποίος ήταν επίσης πρώην κρατικός αξιωματούχος. Ο Αναστάσιος Β' κυβέρνησε από τον Ιούνιο του 713 έως το καλοκαίρι του 715 και χρησιμοποίησε το αρχικό του όνομα "Artemius" σε πολλά από τα νομισματικές κοπές του. Μετά από μόλις δύο χρόνια βασιλείας, παραιτήθηκε από τον θρόνο και έγινε μοναχός. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 673· PENNA-MORRISON, Usurpers, 28· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους II, 17-18· KAZHDAN, ODB I, 87· SUMNER, Philippicus, Anastasius II, Theodosius III, 289-291

¹⁰³ Ο Θεοδόσιος Γ' κυβέρνησε από το 715 μέχρι το 717. Αρχίζοντας ως φοροεισπράκτορας αναδείχθηκε αυτοκράτορας από τον στρατό. Μετά από μόλις δύο χρόνια, έγινε μοναχός και άνοιξε τον δρόμο για τον ισχυρό στρατηγό Λέοντα Γ'. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 684· PENNA-MORRISON, Usurpers, 28· KAZHDAN, ODB III, 2053· SUMNER, Philippicus, Anastasius II, Theodosius III, 291-294

ενδεδυμένος με υπατική στολή, όπως λώρο, κρατώντας παράλληλα ακακία και σταυροφόρο σφαίρα (νομ. 52). Από την άλλη πλευρά, ο διάδοχος του στον θρόνο, Τιβέριος Αψίμαρος, αναπαρίσταται με μακρύ και νεανικό πρόσωπο με εμφανή την απουσία γενειάδας, φορώντας στρατιωτικές ενδυμασίες και κρατώντας δόρυ, προβάλλοντας έτσι την εικόνα του αυτοκράτορα-πολεμιστή, τύπο που είχε επαναφέρει προηγουμένως ο Κωνσταντίνος Δ΄ (νομ. 53). Αλλαγές παρατηρούνται και στα νομίσματα των αυτοκρατόρων μετά τη δεύτερη απομάκρυνση του Ιουστινιανού Β΄ από τον θρόνο το 711. Οι εικονογραφίες των χρυσών νομισμάτων του Φιλίππικου, Αναστασίου Β΄ και Θεοδοσίου Γ΄ (νομ. 55, 56, 57) διαφέρουν ως προς την κόμμωση¹⁰⁴ των μαλλιών, το σχήμα του προσώπου, τις αυτοκρατορικές ενδυμασίες και τα εμβλήματα της εξουσίας. Όπως γίνεται αντιληπτό κύριο μέλημα καθενός από τους αυτοκράτορες της περιόδου της «εικοσαετούς αναρχίας»¹⁰⁵ ήταν να προσθέσει ή να αφαιρέσει κάποιο ειδικό χαρακτηριστικό της νομισματικής εικονογραφίας ώστε να διαφοροποιηθεί με τον προκάτοχό του και να προβάλλει μια διαφορετική εικόνα, η οποία πιθανότατα σχετίζεται με κάποιο ιδιαίτερο γεγονός της βασιλείας τους.¹⁰⁶

Η νομισματική παραγωγή που συνοδεύει την άνοδο ενός νέου αυτοκράτορα ή τις ενέργειες των σφετεριστών, με στόχο τη νομιμοποίηση της εξουσίας τους, αποτελεί ουσιώδη πράξη πολιτικής αυτοπροβολής, επικύρωσης και επιβεβαίωσης του νέου καθεστώτος, προσδίδοντας κύρος και παρέχοντας από τεκμήριο της κυριαρχίας του νέου ηγεμόνα.¹⁰⁷ Τα νομίσματα, ως άμεσα και αυθεντικά υλικά κατάλοιπα της εξουσίας—μέσω της εικονογραφίας και των επιγραφών τους—όχι μόνο επιβεβαιώνουν αλλά και συμπληρώνουν το ιστορικό αφήγημα σχετικά με τα πολιτικά μηνύματα που επιδίωκαν να προβάλλουν οι αυτοκράτορες, είτε επρόκειτο για δυναστείες είτε για εφήμερους διεκδικητές του θρόνου. Η ανάλυση των νομισματικών εικονογραφιών αποκαλύπτει μια μόνιμη αμφιταλάντευση μεταξύ προσκόλλησης στην εδραιωμένη νομισματική εικονογραφική παράδοση—ως στρατηγική αναγνώρισης και νομιμοποίησης—και επιλεκτικής καινοτομίας, η οποία στόχευε στη διακριτή διαφοροποίηση έναντι των προκατόχων και στην προβολή νέων πολιτικών ή ιδεολογικών αξιώσεων. Όπως καταλήγουν οι βυζαντινοί ιστορικοί και νομισματολόγοι Β. Πέννα και C. Morrisson, η έντονη αυτή ισορροπία ανάμεσα στον συντηρητισμό και την ανανέωση είναι χαρακτηριστική του βυζαντινού πολιτικού και εικονογραφικού ύφους των νομισμάτων.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Για τις αλλαγές στην απόδοση της κόμης των αυτοκρατόρων βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 93-94

¹⁰⁵ Η χρονική περίοδος από τον αυτοκράτορα Λεόντιο (695) μέχρι τον Θεοδόσιο Γ΄ (717), η οποία χαρακτηρίστηκε από πολιτική αστάθεια, έκρυθμη λειτουργία και ταχεία διαδοχή στον θρόνο, κλονίζοντας το Βυζαντινό κράτος. Βλ. OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 210

¹⁰⁶ PENNA-MORRISON, Usurpers, 28· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους II, 18-19· GRIERSON, Byzantine Coins, 98-99· KOUTRAKOU, Propagande, 205-206· GRIERSON, Catalogue 2.1, 92-93

¹⁰⁷ PENNA-MORRISON, Usurpers, 41

¹⁰⁸ PENNA-MORRISON, Usurpers, 42

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΔΥΝΑΣΤΕΙΑΣ, ΣΥΝΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΧΩΝ

Νομιμοποίηση της εξουσίας και διαιώνιση της δυναστείας του αυτοκράτορα

Η αναγόρευση του συναυτοκράτορα ή διαδόχου αποτελούσε σημαντικό παράγοντα για τη νομιμοποίηση της φυσικής διαδοχής του αυτοκράτορα, γεγονός που αποτυπώνεται στην εικονογραφία των σόλιδων. Οι βυζαντινοί ηγεμόνες αξιοποιούσαν συχνά τα νομίσματα ως μέσο μετάδοσης μηνυμάτων προς την κοινή γνώμη, προβάλλοντας τους εκλεκτούς διαδόχους του θρόνου και καλλιεργώντας με αυτόν τον τρόπο την ιδέα της δυναστικής διαδοχής.¹⁰⁹

Η στέψη του νέου ηγεμόνα συνιστούσε καθοριστικό παράγοντα για τη νομιμοποίηση της αυτοκρατορικής εξουσίας.¹¹⁰ Στο Βυζάντιο, η επίσημη αναγόρευση ενός νέου αυτοκράτορα προϋπέθετε, αρχικά, την αποδοχή του από τη σύγκλητο, τον στρατό και τον λαό μέσω των τελετουργικών «επευφημιών» και, στη συνέχεια, την επίσημη στέψη του από τον Πατριάρχη, μια πρακτική που καθιερώθηκε περί τα μέσα του 5^{ου} αιώνα. Αντίστοιχη διαδικασία υιοθετούνταν και για τη στέψη του συναυτοκράτορα, με τη διαφορά ότι το στέμμα ετίθετο από τον αυτοκράτορα και όχι από τον Πατριάρχη.¹¹¹

Πέραν της τυπικής στέψης του αυτοκράτορα και της εκλογής του από τους πολιτειακούς φορείς, οι οποίοι του προσέδιδαν αδιαμφισβήτητη νομιμοποίηση αυτοκρατορικής εξουσίας, υπήρχαν και άλλοι παράγοντες που διαδραμάτιζαν καίριο ρόλο, με κυριότερο τη σύνδεση του ουράνιου με τον γήινο κόσμο. Παρότι στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια ο αυτοκράτορας δεν λατρευόταν ως Θεός, θεωρούνταν εκλεκτός του Θεού και αντιπρόσωπός Του στη γη, κυβερνώντας «ἐλέω Θεοῦ» στη θέση Του. Η θεϊκή προέλευση της εξουσίας του τον καθιστούσε ανώτερο από τους υπόλοιπους ανθρώπους, δεχόμενος την προσκύνηση του λαού, ενώ θεωρούνταν κατώτερος μόνο έναντι του Θεού. Συνεπώς, η αυτοκρατορική εξουσία ήταν μοναδική και αδιαίρετη, καθώς μόνο εκείνος που είχε στεφθεί αυτοκράτορας και είχε «εκλεγεί» από τον Θεό μπορούσε να διεκδικεί το δικαίωμα της διακυβέρνησης.¹¹²

Επιπλέον, καθοριστικό ρόλο στην εγγύηση της πολιτικής ομαλότητας του κράτους διαδραμάτιζε η γραμμή της διαδοχής και η οικογενειακή καταγωγή. Ήταν σύνηθες για έναν αυτοκράτορα να εξασφαλίζει την ύπαρξη ενός διαδόχου, ο οποίος θα αναλάμβανε την εξουσία μετά τον θάνατό του. Από τους 89 αυτοκράτορες που κυβέρνησαν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, μόνο δεκαπέντε δεν κατάφεραν να

¹⁰⁹ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 78-80

¹¹⁰ Αναλυτικά για τη νομιμοποίηση της εξουσίας του βυζαντινού αυτοκράτορα βλ. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Αυτοκράτορας, 41-48

¹¹¹ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 33-35, 77-78· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία Ι, 400-401· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 189-190

¹¹² LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 190-191· ΜΙΣΙΟΥ, Νομίσματα, 162-163· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία Ι, 397-399· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 31-32

διατηρήσουν κάποια δυναστική σύνδεση με την προηγούμενη αυτοκρατορική οικογένεια ή να ιδρύσουν τη δική τους δυναστεία. Η απουσία αυτής της δυναστικής νομιμοποίησης είχε ως συνέπεια οι εν λόγω αυτοκράτορες να κυβερνήσουν, κατά μέσο όρο, για σημαντικά μικρότερο χρονικό διάστημα συγκριτικά με εκείνους που κληρονόμησαν τον θρόνο ή διασφάλισαν τη διαδοχή τους.¹¹³

Η ανάγκη προβολής του συναυτοκράτορα ή διαδόχου στα νομίσματα καταδεικνύει τη στρατηγική σημασία της νομισματικής εικονογραφίας ως μέσου ενίσχυσης της αυτοκρατορικής νομιμοποίησης. Η απεικόνιση του διαδόχου δεν λειτουργούσε μόνο προς όφελος της σταθεροποίησης της εξουσίας του εν ενεργεία αυτοκράτορα, αλλά και ως μέσο προετοιμασίας της αποδοχής του μελλοντικού ηγεμόνα. Αναμενόμενα, ο αυτοκράτορας επιδίωκε να τοποθετήσει τον διάδοχό του και άλλα μέλη της οικογένειάς του σε καίρια αξιώματα της αυτοκρατορίας, τόσο για να διατηρήσει τον έλεγχο των κρατικών θεσμών όσο και για να εδραιώσει τη δυναστική διαδοχή.¹¹⁴ Πολλοί αυτοκράτορες, ιδίως κατά τη διάρκεια της δυναστείας του Ηρακλείου (610–717), υιοθετούσαν την πρακτική του ορισμού συναυτοκράτορα είτε αμέσως μετά την άνοδό τους στον θρόνο είτε μετά τη γέννηση ενός διαδόχου, γεγονός που αποτυπώνεται και στην εικονογραφία των σόλιδων. Ο συναυτοκράτορας κατείχε την πρωταρχική θέση στη σειρά διαδοχής της αυτοκρατορίας, ενώ σε περιπτώσεις ύπαρξης περισσότερων του ενός συναυτοκρατόρων, προτεραιότητα διατηρούσε εκείνος που είχε στεφθεί ή αναγορευθεί πρώτος.¹¹⁵

Παρά τον τίτλο του συναυτοκράτορα, το συγκεκριμένο αξίωμα, ιδίως κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, δεν συνεπαγόταν ουσιαστική συμμετοχή στη διακυβέρνηση του κράτους, ούτε στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας ή της στρατιωτικής ηγεσίας. Αντιθέτως, ο ρόλος του συναυτοκράτορα περιοριζόταν κυρίως σε τελετουργικές δραστηριότητες και στην τήρηση του αυτοκρατορικού τυπικού. Η περιθωριοποίηση αυτή μπορεί να αποδοθεί είτε στον φόβο του εκάστοτε ηγεμόνα μήπως η ενίσχυση της θέσης του συναυτοκράτορα οδηγήσει σε ενδεχόμενο πραξικόπημα, είτε στο γεγονός ότι οι συναυτοκράτορες ήταν συχνά ανήλικοι και, επομένως, πρακτικά αδύνατον να συμμετέχουν ενεργά στη διακυβέρνηση του κράτους και στη λήψη κρίσιμων αποφάσεων. Ως φυσικό επακόλουθο, κατά την ανάρρησή τους στον θρόνο, οι νέοι αυτοκράτορες στερούνταν της απαραίτητης πολιτικής και διοικητικής εμπειρίας στη διακυβέρνηση του κράτους.¹¹⁶ Προκειμένου να αντισταθμιστεί αυτή η απειρία, ήταν σύνηθες από την παιδική τους ηλικία οι συναυτοκράτορες να περιβάλλονται από έναν στενό κύκλο αυλικών, ο οποίος περιλάμβανε παιδαγωγούς, υπηρέτες και ευνούχους. Τα πρόσωπα αυτής της ιδιωτικής ακολουθίας αναλάμβαναν καθοριστικούς ρόλους τόσο στη διαμόρφωση της πολιτικής τους αντίληψης όσο και στη μετέπειτα

¹¹³ LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 193· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 78-80· ΜΙΣΙΟΥ, Νομίσματα, 163

¹¹⁴ LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 193· ΜΙΣΙΟΥ, Νομίσματα, 163-164

¹¹⁵ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 80-81· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 195· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 173

¹¹⁶ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 80, 82-83· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 187, 195

διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας, όταν οι συναυτοκράτορες αναλάμβαναν την πλήρη εξουσία.¹¹⁷

Η απεικόνιση των συναυτοκρατόρων στα νομίσματα μας εισάγει στη διάσταση της πολιτικής ζωής, όπου η σκοπιμότητα των ανακτόρων και η επιβολή της αυτοκρατορικής εξουσίας διαδραματίζουν καίριο ρόλο. Η στέψη από τη βρεφική ηλικία, πέρα από την εξασφάλιση της δυναστικής διαδοχής, είχε πρωταρχική σημασία για τη διαμόρφωση ενός κλίματος ηρεμίας και τάξης εντός των συνόρων της αυτοκρατορίας.¹¹⁸ Επιπλέον, μέσω αυτής της πρακτικής, ο αυτοκράτορας επιδίωκε να καταστήσει οικεία στους υπηκόους του την εικόνα και το όνομα του επίδοξου διαδόχου, αλλά και να αναδείξει παράλληλα την ευσέβεια και την αρετή του μελλοντικού ηγεμόνα.¹¹⁹ Στους εικονογραφικούς τύπους των χρυσών νομισμάτων, οι συναυτοκράτορες αναπαρίστανται είτε στον εμπροσθότυπο, συνοδεύοντας τον αυτοκράτορα, είτε στον οπισθότυπο, τοποθετημένοι σε ιεραρχική διάταξη μαζί με άλλους συναυτοκράτορες. Σε περιπτώσεις όπου ο σταυρός διατηρείται ως κεντρικό εικονογραφικό θέμα στον οπισθότυπο, οι συναυτοκράτορες απεικονίζονται εκατέρωθεν αυτού, υπογραμμίζοντας τη συμβολική τους σύνδεση με τη θεϊκή νομιμοποίηση της εξουσίας.¹²⁰

Η απεικόνιση των συναυτοκρατόρων στα νομίσματα ακολουθούσε ένα αυστηρά καθορισμένο εικονογραφικό πρωτόκολλο. Όταν απεικονίζονταν δύο αυτοκράτορες, ο πρεσβύτερος σε ηλικία τοποθετούνταν αριστερά. Σε περιπτώσεις τριών αυτοκρατόρων, ο γηραιότερος καταλάμβανε την κεντρική θέση, ο αμέσως νεότερος τοποθετούνταν στα δεξιά και ο τρίτος σε ηλικία στα αριστερά. Η ιεραρχική σχέση μεταξύ τους αποτυπωνόταν όχι μόνο μέσω της διάταξης αλλά και της διαφοροποίησης στο μέγεθος των μορφών, καθώς οι νεότεροι συναυτοκράτορες εικονιζόταν συνήθως από παιδική ηλικία, οπότε αποδίδονταν με μικρότερο ανάστημα. Η ηλικιακή διαφοροποίηση μεταξύ των εικονιζόμενων προσώπων μπορούσε να αποδοθεί μέσω των μορφολογικών χαρακτηριστικών, όπως η παρουσία ή η απουσία γενειάδας. Επιπλέον, σε παραστάσεις όπου δύο αυτοκράτορες φέρουν κάποιο αντικείμενο, όπως σκήπτρο ή σταυρό, το χέρι του πρεσβύτερου προβάλλεται κατά κανόνα σε υπερυψωμένη θέση σε σχέση με εκείνο του νεότερου.¹²¹ Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο πρεσβύτερος αυτοκράτορας μπορούσε να απονείμει ιδιαίτερη τιμή στον συναυτοκράτορα, παραχωρώντας του την πλέον εξέχουσα θέση, σε περίπτωση κάποιου ιδιαίτερου γεγονότος, όπως η τελετή στέψης. Ωστόσο, η παρουσία του συναυτοκράτορα στη νομισματική εικονογραφία αποτελούσε πάντοτε επιλογή και προνόμιο του αυτοκράτορα. Δεν απουσιάζουν, μάλιστα, παραδείγματα όπου ο

¹¹⁷ LILIE, 197· Για περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με την ιδιωτική ακολουθία του βυζαντινού αυτοκράτορα βλ. LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 195-198

¹¹⁸ ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 78-79· PENNA, Νόμισμα, 54· PENNA-MORRISON, Usurpers, 27

¹¹⁹ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 44

¹²⁰ PENNA, Νόμισμα, 54

¹²¹ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 45-46· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 80· SAXBY, Remilitarising, 3

αυτοκράτορας είτε παρέλειπε παντελώς τις παραστάσεις του συναυτοκράτορα, είτε τις περιόριζε αποκλειστικά σε αναμνηστικές κοπές, με προφανή αφορμή την ανάρρηση του στον αυτοκρατορικό θρόνο.¹²²

Αρχικά, κατά τον 4^ο αιώνα. με την ίδρυση του Βυζαντινού κράτους, η νομισματική κοπή των συναυτοκρατόρων πραγματοποιούνταν αποκλειστικά στο όνομα ενός νεότερου συναυτοκράτορα. Ωστόσο, κατά τον 6^ο αιώνα, όταν οι αυτοκράτορες ήταν συχνά άτεκνοι και δεν είχε παγιωθεί ακόμα ο θεσμός της συμβασιλείας, καθιερώθηκε η εικονογραφική απόδοση των δύο αυτοκρατόρων καθήμενων ή όρθιων πλάι-πλάι.¹²³

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του 6^{ου} αιώνα συνιστά ο σόλιδος που κόπηκε κατά τη σύντομη περίοδο συμβασιλείας του Ιουστίνου Α' ¹²⁴ με τον ανιψιό του, Ιουστινιανό Α' (Απρίλιος – Αύγουστος 527).¹²⁵ Στον εν λόγω νόμισμα (νομ. 2) απεικονίζονται καθιστοί οι συναυτοκράτορες, με μοναδικό εμφανές χριστιανικό σύμβολο τον σταυρό ανάμεσα στις κεφαλές τους, λειτουργώντας ως σημείο αναφοράς της κοινής πίστης τους στον Χριστιανισμό.¹²⁶ Ο Ιουστινιανός, ανιψιός και υιοθετημένος από τον αυτοκράτορα Ιουστίνo, κατείχε από νωρίς σημαντικά αξιώματα, αποκτώντας εξαιρετική πολιτική και στρατιωτική επιρροή, γεγονός που κατέστησε σαφές ότι αποτελούσε τον προορισμένο διάδοχο. Λόγω της σοβαρής ασθένειας του θείου του και κατόπιν προτροπής της Συγκλήτου —υπό τον φόβο του επικείμενου θανάτου χωρίς την ύπαρξη φυσικού διαδόχου— ο Ιουστίνος τον ανακήρυξε σε συναυτοκράτορα. Κατά συνέπεια, την 4η Απριλίου 527, ο Ιουστινιανός στέφθηκε από τον Πατριάρχη, με την κοινή βασιλεία να διαρκεί για περίπου τέσσερις μήνες έως τον θάνατο του Ιουστίνου (1η Αυγούστου 527) εξασφαλίζοντας, ωστόσο, μια ομαλή και αδιάλειπτη διαδοχή της εξουσίας.¹²⁷ Παρόμοια μέθοδος υιοθετήθηκε και κατά τη διάρκεια συμβασιλείας του Ιουστίνου Β' με τον Τιβέριο Β' Κωνσταντίνο (νομ. 3). Η ολιγόμερη κοινή βασιλεία τους, η οποία διήρκεσε μόλις εννιά μέρες (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 578), καθιστά αξιοσημείωτο το γεγονός ότι πρόλαβαν να εκδώσουν νομίσματα. Παρ' όλα αυτά, είναι γνωστές δύο κοπές: ένας σόλιδος και ένας ελαφρύς¹²⁸ σόλιδος.¹²⁹

Η έκφραση της δυναστικής συνέχειας αντανακλάται στο μέγιστό της την περίοδο βασιλείας του Ηρακλείου, καθώς η πρακτική αυτή καθιερώθηκε τον 7^ο αιώνα

¹²² GRIERSON, Νομισματοκοπία, 46

¹²³ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 44-45

¹²⁴ Για την αναλυτική μονογραφία για τον βίο του Ιουστίνου Α' βλ. VASILIEV, Justin the first

¹²⁵ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 45

¹²⁶ SOMOGYI, Christian symbols, 148

¹²⁷ MAAS, Justinian, 5-6· EVANS, Justinian and Procopius, 218-219· BELLINGER, Catalogue 1, 57

¹²⁸ Ο ελαφρύς σόλιδος (3,7 γρ.) διατηρούσε τους εικονογραφικούς τύπους του σόλιδου, αλλάζοντας συχνά την επιγραφή CONOB στον οπισθότυπο του νομίσματος (π.χ. “OB*+*”). Σχετικά με τους ελαφρείς σόλιδους κατά την εξεταζόμενη περίοδο βλ. ADELSON, Light Weight Solidi and Byzantine Trade

¹²⁹ BELLINGER, Catalogue 1, 263

από όλους τους αυτοκράτορες της δυναστείας των Ηρακλειδών (610-711). Το πρώτο παράδειγμα χρυσού νομίσματος (νομ. 4), το οποίο παρατηρείται από τη συγκεκριμένη δυναστεία, δεν ανήκει στον ίδιο τον Ηράκλειο, αλλά στον πατέρα και συνονόματό του από την εποχή της Μεσοβασιλείας (608-610), κατά τη διάρκεια δηλαδή της επανάστασης των Ηρακλειδών κατά του αυτοκράτορα Φωκά. Οι εν λόγω κοπές αποτελούν το μοναδικό παράδειγμα νομισμάτων που εκδόθηκαν κατά την εξέλιξη του σφετερισμού του βυζαντινού θρόνου.¹³⁰ Η δεινή κατάσταση που επικρατούσε στην αυτοκρατορία κατά την τυραννική διακυβέρνηση του Φωκά οδήγησε σε αποστασία υπό την ηγεσία του Ηρακλείου, του πρεσβύτερου, έξαρχου της Καρχηδόνας. Η ένοπλη εξέγερση ξεκίνησε το 608 στην Καρχηδόνα και μέσα σε δύο χρόνια ολόκληρη η Βόρεια Αφρική μαζί με την Αίγυπτο και τμήματα από τη Συρία και την Κύπρο σταμάτησαν να ελέγχονται από την Πρωτεύουσα. Το κίνημα στέφθηκε με επιτυχία τον Οκτώβριο του 610, όταν ο Ηράκλειος, ο νεότερος, κατέλαβε την Κωνσταντινούπολη, εκτέλεσε τον αυτοκράτορα Φωκά και στέφθηκε αυτοκράτορας του κράτους. Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης, εκδόθηκαν σόλιδι από τα νομισματοκοπεία της Αφρικής, δηλαδή της Καρχηδόνας και της Αλεξάνδρειας, απεικονίζοντας τον Ηράκλειο με τον πατέρα του.¹³¹

Δεδομένου ότι οι αποστάτες¹³² χρειάζονταν σόλιδους για να χρηματοδοτήσουν την εκστρατεία τους, ωστόσο δεν ήταν πρόθυμοι να κόψουν νομίσματα στο όνομα του αυτοκράτορα Φωκά, αλλά ούτε και να κατονομάσουν τον νεότερο Ηράκλειο ως αυτοκράτορα πριν αυτός κατακτήσει την πρωτεύουσα και στεφθεί επίσημα από τον Πατριάρχη, χρησιμοποιήθηκε η επιγραφή “Consul” (ύπατος) προκειμένου να δικαιολογήσει τις συγκεκριμένες κοπές.¹³³ Σύμφωνα με τον νομισματολόγο P. Grierson, υπάρχει το ενδεχόμενο μόνο ένας από τους δύο Ηράκλειους που εμφανίζονται στο νόμισμα να έχει διεκδικήσει τον τίτλο του ύπατου¹³⁴ και πιθανότατα αυτός να ήταν ο γηραιότερος Ηράκλειος, ο έξαρχος της Καρχηδόνας. Αυτό συμβαίνει, αφενός, γιατί ο τίτλος της επιγραφής “Heraclio Consuli” είναι στον ενικό και όχι στον πληθυντικό, και, αφετέρου, γιατί ο νεότερος Ηράκλειος¹³⁵, καταλαμβάνει την αριστερή τιμητική θέση, παρ’ όλο που δεν ήταν ακόμα ισάξιος του πατέρα του τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, το οποίο υποδηλώνει ότι πιθανότατα από τότε θεωρούνταν ως ο επόμενος αυτοκράτορας της αυτοκρατορίας.¹³⁶ Επομένως, η λύση που πάρθηκε από τους επαναστάτες ήταν να εκδοθούν τα νομίσματα στο όνομα του μεγαλύτερου

¹³⁰ PENNA-MORRISON, *Usurpers*, 25

¹³¹ PENNA-MORRISON, *Usurpers*, 25· GRIERSON, *Dated Solidi*, 52, 57· GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 207

¹³² Από την Πέννα προτιμάται ο όρος «αποστάτες» και όχι «επαναστάτες» βλ. PENNA-MORRISON, *Usurpers*, 21

¹³³ GRIERSON, *Dated Solidi*, 58· GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 207· PENNA-MORRISON, *Usurpers*, 21

¹³⁴ Η Πέννα θεωρεί ότι κανένας από τους δύο Ηράκλειους εκείνη τη συγκεκριμένη εποχή δεν κατείχε τον τίτλο του ύπατου, τίτλος που δινόταν αποκλειστικά πλέον στον βυζαντινό αυτοκράτορα. Βλ. PENNA-MORRISON, *Usurpers*, 26

¹³⁵ Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, ο νεότερος Ηράκλειος, απέκτησε τον τίτλο του ύπατου το 611, έναν χρόνο μετά τη στέψη του ως αυτοκράτορας. Βλ. GRIERSON, *Solidi of Phocas and Heraclius*, 138

¹³⁶ GRIERSON, *Dated Solidi*, 58· GRIERSON, *Revolt*, 80-81

Ηρακλείου, ως ύπατου της αυτοκρατορίας, και να αποδοθούν οι δύο μορφές με υπατικά ενδύματα, χωρίς κανένα από τα διάσημα της αυτοκρατορικής εξουσίας (π.χ. στέμμα, σφαίρα) καθώς ο γηραιότερος Ηράκλειος δεν ήθελε να προβάλει τον εαυτό του —στις περιοχές που δεν εξουσιάζονταν από το Εξαρχάτο της Καρχηδόνας— ως διεκδικητή του θρόνου, ούτε ως προδότη ή σφετεριστή της αυτοκρατορίας και του στέμματος.¹³⁷

Στο απόγειο της ισχύος του αυτοκράτορα Ηρακλείου περί το 629, κατόπιν της νίκης επί των Περσών και της ανάκτησης του Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα, εκδόθηκαν νομισματικές κοπές που απεικόνιζαν τον πρωτότοκο υιό του, Ηράκλειο Κωνσταντίνο¹³⁸, από τον πρώτο του γάμου με την Ευδοκία.¹³⁹ Ο Ηράκλειος απεικονίζεται αρχικά πλαισιωμένος από τον Ηράκλειο Κωνσταντίνο (613–632), ο οποίος είχε στεφθεί συναυτοκράτορας το 613, λίγους μήνες μετά τη γέννησή του (νομ. 5, 6, 7).¹⁴⁰ Σε μεταγενέστερες κοπές, ο εικονογραφικός τύπος εμπλουτίζεται με την παρουσία του δευτερότοκου υιού του Ηρακλείου, Ηρακλωνά¹⁴¹ (632–641), ο οποίος είχε αρχικά ανακηρυχθεί Καίσαρας το 632 και αναγορεύθηκε ως συναυτοκράτορας¹⁴² το 638 (νομ. 8, 9).¹⁴³ Μέσω των συγκεκριμένων νομισματικών εκδόσεων, ο Ηράκλειος αποσκοπούσε στη διασφάλιση της πολιτικής ομαλότητας και της συνέχειας του κράτους, διαμέσου της θεσμικής κατοχύρωσης των διαδόχων του.¹⁴⁴

Ο Ηρακλωνάς ήταν υιός του Ηρακλείου από τον δεύτερο γάμο του με τη Μαρτίνα¹⁴⁵ —ανιψιά του αυτοκράτορα και χήρα από προηγούμενο γάμο— την οποία παντρεύτηκε, μετά τον θάνατο της Ευδοκίας, το 612.¹⁴⁶ Ο γάμος αυτός, καθώς ετελείτο μεταξύ συγγενών εξ' αίματος, αποτέλεσε σκάνδαλο και προκάλεσε τη δημόσια αποδοκιμασία, η οποία εκδηλώθηκε στον ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης.¹⁴⁷ Η ένωση αυτή προσέκρουε όχι μόνο στους ηθικούς κανόνες της εποχής, αλλά και στη θεσμική νομοθεσία τόσο της Εκκλησίας όσο και του κράτους, όπως αυτή αποτυπώνεται στον Θεοδοσιανό¹⁴⁸ και τον Ιουστινιάνειο Κώδικα¹⁴⁹, καθώς και στους

¹³⁷ GRIERSON, Dated Solidi, 58-59· PENNA-MORRISON, Usurpers, 25-26· GRIERSON, Revolt, 80-81

¹³⁸ Γνωστός στις ιστορικές πηγές και ως Κωνσταντίνος Γ' βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 385· KAZHDAN, ODB II, 917

¹³⁹ BELLINGER, Imperial Policy, 73· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 178

¹⁴⁰ GRIERSON, Catalogue 2.2, 385

¹⁴¹ Γνωστός και ως Κωνσταντίνος Ηράκλειος ή Ηράκλειος Β'. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 389· KAZHDAN, ODB II, 918

¹⁴² Στο πλήθος της Κωνσταντινούπολης παρουσιάστηκε ως συναυτοκράτορας με κάθε επισημότητα στις 4 Ιανουαρίου 639 κατά τη διάρκεια των υπατικών αγώνων. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 216

¹⁴³ GRIERSON, Catalogue 2.2, 389· GRIERSON, Catalogue 2.1, 216

¹⁴⁴ VRIJ, Iconography of Iconomachy, 59· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα, 80

¹⁴⁵ BELLINGER, Imperial Policy, 73

¹⁴⁶ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Αιμομικτικές σχέσεις, 65-66· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 178

¹⁴⁷ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Αιμομικτικές σχέσεις, 67· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 178-179

¹⁴⁸ Σχετικά με τον Θεοδοσιανό Κώδικα (Codex Theodosianus) βλ. OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 117-118· KAZHDAN, ODB I, 475

¹⁴⁹ Σχετικά με το νομοθετικό έργο του Ιουστινιανού Α' βλ. OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 141-143· Για τον Ιουστινιάνειο Κώδικα (Codex Justinianus) βλ. KAZHDAN, ODB I, 474

Πανδέκτες και τις Εισηγήσεις, οι οποίοι απαγόρευαν τους γάμους μεταξύ συγγενών πρώτου, δεύτερου και τρίτου βαθμού για λόγους ευσημοσύνης και κοσμιότητας.¹⁵⁰

Μετά τον θάνατο του Ηρακλείου το 641, η εξουσία περιήλθε στους δύο συναυτοκράτορες και υιούς του, Ηράκλειο Κωνσταντίνο και Ηρακλωνά, οι οποίοι συμβασίλευσαν για λίγους μόλις μήνες κατά το υπόλοιπο του έτους 641. Για την εν λόγω χρονική περίοδο δεν έχουν εντοπιστεί με βεβαιότητα χρυσές νομισματικές κοπές, καθώς το σύνολο των νομισμάτων, τα οποία ενδέχεται να απεικόνιζαν τους δύο αυτοκράτορες, έχει αποδοθεί από τη σύγχρονη έρευνα στον Κώνσταντα Β'.¹⁵¹ Ο Ηράκλειος Κωνσταντίνος, ήδη προσβεβλημένος για αρκετό καιρό από φυματίωση, απεβίωσε τρεις μήνες αργότερα, αφήνοντας τον Ηρακλωνά ως μόνο αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Ωστόσο, η λαϊκή δυσαρέσκεια στην Κωνσταντινούπολη, εξαιτίας των πράξεων του Ηρακλείου και της αυτοκράτειρας Μαρτίνας, οδήγησε μετά από τρεις μήνες στην απομάκρυνση και τον ακρωτηριασμό¹⁵² τόσο του Ηρακλωνά όσο και της μητέρας του, με σκοπό να καταστούν ακατάλληλοι για την άσκηση της εξουσίας. Κατόπιν αυτών, ο θρόνος πέρασε αποκλειστικά στον ανήλικο Κώνσταντα Β', υιό του Ηρακλείου Κωνσταντίνου, ο οποίος βασίλευσε έως το 668. Παρά τη μακρά διάρκεια της βασιλείας του, ο Κώνστας Β' δεν έτυχε ιδιαίτερης αποδοχής από τον λαό της πρωτεύουσας, και τα τελευταία έτη της ζωής του τα πέρασε εγκατεστημένος στη Σικελία.¹⁵³

Ο Κώνστας Β' Πωγωνάτος¹⁵⁴ (641-668) επιχείρησε να διασώσει, μέσω της κοπής χρυσών νομισμάτων, τη κληρονομιά και το κύρος του παππού του, υιοθετώντας εικονογραφικούς τύπους που παραπέμπουν ευθέως στα νομίσματα του Ηρακλείου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένας σόλιδος, στον εμπροσθότυπο του οποίου αναπαρίσταται ο ίδιος μαζί με τον νεαρό του υιό, Κωνσταντίνο Δ'. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η μακρά γενειάδα του Κώνσταντος Β' —παρά το νεαρό της ηλικίας του, μόλις 21 ετών— στοιχείο που ενισχύει τη συνειρμική ταύτισή του με τον εμβληματικό πρόγονο του (νομ. 10).¹⁵⁵ Σε μεταγενέστερες κοπές, στον οπισθότυπο του νομίσματος απεικονίζονται παράλληλα και οι άλλοι δύο νεότεροι υιοί του, Τιβέριος και Ηράκλειος (νομ. 11). Σε μια επόμενη καινοφανή έκδοση για τη βυζαντινή νομισματοκοπία, τον οπισθότυπο του νομίσματος καταλαμβάνουν οι τρεις ολόσωμες μορφές των υιών του

¹⁵⁰ ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Αιμομικτικές σχέσεις, 65

¹⁵¹ VRIJ, *Iconography of Iconomachy*, 72-77· GRIERSON, *Catalogue* 2.2, 386-387, 391

¹⁵² Είναι η πρώτη στη βυζαντινή ιστορία που χρησιμοποιείται ο ακρωτηριασμός των άκρων για την απονομιμοποίηση της αυτοκρατορικής εξουσίας και της κατοχής αξιώματος. Βλ. OSTROGORSKY, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους* I, 181· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία* II, 49

¹⁵³ BELLINGER, *Gold Coins*, 108· BELLINGER, *Imperial Policy*, 73· OSTROGORSKY, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους* I, 179-181, 190-192· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία* II, 61-62

¹⁵⁴ Για τη μονογραφία του Κώνσταντος Β' βλ. Kaestner, *Imperio Constantini III*. Για πιο συνοπτική βιβλιογραφία βλ. OSTROGORSKY, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους* I, 181-192· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία* II, 48-62

¹⁵⁵ BELLINGER, *imperial policy*, 73

Κώνσταντος Β΄, ενώ η προτομή του αυτοκράτορα συνεχίζει να κυριαρχεί στον εμπροσθότυπο (νομ. 12).¹⁵⁶

Στους οπισθότυπους των σόλιδων του Κωνσταντίνου Δ΄ Πωγωνάτου¹⁵⁷ απεικονίζονται οι δύο αδελφοί και συναυτοκράτορές του, Ηράκλειος και Τιβέριος, ακολουθώντας τον εικονογραφικό τύπο που είχε καθιερωθεί ήδη από την περίοδο του πατέρα του (νομ. 13). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μετά την ολοκλήρωση της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου (681), ο Κωνσταντίνος Δ΄ καθαίρεσε τους δύο αδελφούς του από τον αυτοκρατορικό θρόνο, προβαίνοντας στη ρινοκοπία τους, προκειμένου να τους καταστήσει αδύναμους να διεκδικήσουν την εξουσία. Το γεγονός αυτό αντανakλάται στις νομισματικές κοπές της περιόδου 681–685, από τις οποίες απουσιάζουν οι μορφές του Ηρακλείου και του Τιβέριου από τον οπισθότυπο.¹⁵⁸ Παράλληλα, ο Κωνσταντίνος Δ΄ προώθησε δυναμικά τη διαδοχή, ανακηρύσσοντας ως μοναδικό διάδοχο του θρόνου τον πρωτότοκο υιό του, Ιουστινιανό Β΄.¹⁵⁹

Ο Ιουστινιανός Β΄, συνεχίζοντας την παράδοση της δυναστείας του στη δεύτερη φάση¹⁶⁰ της βασιλείας του (705–711), έκοψε σόλιδους, σημίσια και τριμίσια, στα οποία απεικονίζονται ο υιός, συναυτοκράτορας και διάδοχος του στον θρόνο, Τιβέριος μαζί με τον αυτοκράτορα (νομ. 13). Η κοινή πορεία τους, ωστόσο, τερματίστηκε βίαια το 711, μετά τις ταραχές και τις φρικαλεότητες που έλαβαν χώρα στην πρωτεύουσα, με την επικράτηση του στασιαστή και σφετεριστή Φιλιππικού Βαρδάνη. Ο θάνατος του Ιουστινιανού Β΄ και του Τιβέριου σηματοδότησε το οριστικό τέλος της δυναστείας των Ηρακλειδών.¹⁶¹ Από την περίοδο αυτή και εξής —και ιδιαιτέρως κατά τη διάρκεια της Εικονομαχίας— η απεικόνιση μελών της δυναστείας των αυτοκρατόρων καθιερώθηκε ως βασικός τύπος της νομισματικής εικονογραφίας, τάση που διατηρήθηκε έως και τον 10^ο αιώνα.¹⁶²

Παρά την αποτυχία του εγχειρήματος του Ιουστινιανού Β΄, καθίσταται, εμφανής, η έμφαση στην προβολή της δυναστικής συνέχειας και της νομιμοποίησης της αυτοκρατορικής εξουσίας, ιδιαίτερα σε περιόδους πολιτικής αστάθειας και αμφισβήτησης του θρόνου. Η πρακτική αυτή ενίσχυε την αντίληψη της αδιάλειπτης διαδοχής στη Βυζαντινή αυτοκρατορία.

¹⁵⁶ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 45· GRIERSON, Byzantine Coins, 95-96

¹⁵⁷ Έχει καθιερωθεί το προσωνύμιο «Πωγωνάτος», δηλαδή «γενειοφόρος», για να περιγράψει τον Κωνσταντίνο Δ΄. Πιθανότατα αυτό να έγινε εσφαλμένα εξαιτίας της συσχέτισης του ονόματος με τον πατέρα του, Κώνσταντα Β΄ Πωγωνάτο. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 512

¹⁵⁸ GRIERSON, Catalogue 2.2, 516· GRIERSON, Byzantine Coins, 97

¹⁵⁹ GRIERSON, Catalogue 2.2, 512-513· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 198· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία II, 66

¹⁶⁰ Την πρώτη περίοδο της βασιλείας του, ο Ιουστινιανός Β΄ δεν είχε αποκτήσει ακόμη άρρεν απόγονο. Ο πρωτότοκος υιός του, Τιβέριος, γεννήθηκε κατά τη διάρκεια της εξορίας του αυτοκράτορα στη Χερσόνα. Βλ. OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 212

¹⁶¹ BRECKENRIDGE, Justinian II, 30-31· GRIERSON, Catalogue 2.2, 644· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 214-216· ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία II, 86-88

¹⁶² GRIERSON, Νομισματοκοπία, 45

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ

ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΑΓΑΝΙΣΤΙΚΕΣ ΣΤΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ο εκχριστιανισμός της βυζαντινής νομισματικής εικονογραφίας συνιστά μια σταδιακή και πολυσύνθετη διαδικασία, η οποία δεν συντελέστηκε αιφνίδια, αλλά αντανakλά τις βαθύτερες μεταβολές στο ιδεολογικό και θεσμικό υπόβαθρο της αυτοκρατορίας. Κατά τις πρώιμες φάσεις του Βυζαντίου, η νομισματική τέχνη διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τα ειδωλολατρικά εικονογραφικά πρότυπα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, αποφεύγοντας άμεσες θρησκευτικές αναφορές στη χριστιανική πίστη. Ωστόσο, από τον 5^ο-6^ο αιώνα και εξής, παρατηρείται μια προοδευτική ενσωμάτωση των χριστιανικών συμβόλων στις παραστάσεις των χρυσών νομισμάτων.¹⁶³

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΗΣ-VICTORIA ΚΑΙ Ο ΕΚΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ

Κατά την πρώτη περίοδο της βυζαντινής νομισματοκοπίας, επί της βασιλείας του Αναστασίου Α΄, οι εικονογραφικές παραστάσεις των νομισμάτων συνέχισαν να αντλούν τα θέματά τους από τα καθιερωμένα μοτίβα της κλασικής αρχαιότητας. Μεταξύ αυτών διατηρήθηκε η μορφή της παγανιστικής θεότητας Νίκης-Victoria¹⁶⁴, η οποία αποτελούσε εικονιστική προσωποποίηση της στρατιωτικής αρετής και του θριάμβου. Η Νίκη αναπαρίσταται ήδη από την αρχαία ελληνορωμαϊκή παράδοση να φέρει στεφάνια, κλαδιά, σφαίρα ή τρόπαια, συνοδεύοντας συχνά τον αυτοκράτορα σε σκηνές νίκης, προβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο την επικυριαρχία και τη στρατιωτική ισχύ του (εικ. 1).¹⁶⁵ Τα βασικά εικονογραφικά γνωρίσματα της Νίκης που την καθιστούν διακριτή από τον χριστιανικό άγγελο αποτελούν τα φτερά, τα έντονα γυναικεία χαρακτηριστικά, η ενδυμασία με ζώνη στη μέση, καθώς και τα ακάλυπτα άκρα των χεριών και των ποδιών.¹⁶⁶

Σύμφωνα με την αρχαιοελληνική μυθολογία, η Νίκη ενσαρκωνόταν ως φτερωτή, γυναικεία και νεανική μορφή, ενδεδυμένη συνήθως με πέπλο ή ποδήρη χιτώνα, του οποίου η πτυχολογία εξυπηρετούσε την απόδοση της «αέρινης» κίνησης και της ελαφρότητας.¹⁶⁷ Ο κύριος συμβολισμός της θεότητας συνδεόταν με την υπεροχή και την επικράτηση, τόσο στο πεδίο της μάχης όσο και σε κάθε μορφή άμιλλας, προσδίδοντάς της διττή —πολεμική και ειρηνική— σημασία.¹⁶⁸ Η πρώτη μνεία της Νίκης στις αρχαίες πηγές εντοπίζεται στη *Θεογονία* του Ησιόδου, όπου όμως

¹⁶³ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 52-54

¹⁶⁴ Για μια λεπτομερή ανάλυση της προέλευσης της Νίκης-Victoria και των εικονογραφικών τύπων της κατά τα αρχαιοελληνικά και ρωμαϊκά χρόνια βλ. BELLINGER, Victory, 1-68

¹⁶⁵ ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 175

¹⁶⁶ ΠΟΥΛΟΥ, Απεικόνιση της Νίκης-αγγέλου, 42

¹⁶⁷ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία της Νίκης, 13

¹⁶⁸ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ. Εικονογραφία της Νίκης. 1, 12

εμφανίζεται σε δευτερεύουσα θέση σε σχέση με τους κυρίαρχους θεούς του ελληνικού πανθέου.¹⁶⁹

Στη νομισματική εικονογραφία, η μορφή της Νίκης απαντά για πρώτη φορά στον οπισθότυπο των νομισμάτων από την Ολυμπία στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., στο πλαίσιο των Ολυμπιακών Αγώνων.¹⁷⁰ Εκεί η θεά απεικονίζεται φτερωτή, κρατώντας το έπαθλο του νικητή, ένα στεφάνι από φύλλα δάφνης.¹⁷¹ Οι ελληνικές αποικίες της Νότιας Ιταλίας και της Σικελίας, επηρεασμένες από τα εικονογραφικά πρότυπα των μητροπόλεων, ενσωμάτωσαν επίσης τον τύπο της Νίκης στο νομισματικό τους ρεπερτόριο. Ενδεικτική είναι η περίπτωση νομίσματος από τις Συρακούσες, όπου διαφαίνεται μια μετατόπιση του συμβολισμού: η Νίκη δεν προσφέρει πλέον το στεφάνι σε έναν αθλητή ή νικητή, αλλά στον επώνυμο άρχοντα της πόλης, υπογραμμίζοντας τη στενή σύνδεση ανάμεσα στη θεότητα και την πολιτική εξουσία —εξέλιξη που θα αποδειχθεί καθοριστική για τη μεταγενέστερη εξέλιξη της εικονογραφίας του συγκεκριμένου τύπου.¹⁷²

Εικόνα 1: Απεικονίσεις της Νίκης-Victoria στον οπισθότυπο χρυσών νομισμάτων κατά την περίοδο της ειδωλολατρίας, νόμισμα του Μ. Αλεξάνδρου (αριστερά), νόμισμα του Βασιλιά Πύρρου Α΄ της Ηπείρου (κέντρο) και νόμισμα του αυτοκράτορα Μ. Κωνσταντίνου (δεξιά)
© Νομισματικό Μουσείο Αθηνών

Οι Ρωμαίοι, εμπνευσμένοι σε σημαντικό βαθμό από τις ελληνικές αποικίες της Νότιας Ιταλίας, υιοθέτησαν και προσαρμόσαν το εικονογραφικό θέμα της Νίκης στη δική τους νομισματική παραγωγή, εντάσσοντάς το στο ευρύτερο ιδεολογικό και θρησκευτικό τους πλαίσιο. Η θεότητα, πλέον υπό το όνομα Victoria, αποκτά εξέχουσα θέση στο ρωμαϊκό πάνθεο, σε σαφή αντίθεση με την περιθωριακή παρουσία που κατείχε στην ελληνική μυθολογία, όπου λειτουργούσε κυρίως ως δευτερεύουσα συνοδός άλλων θεών. Η Victoria καθίσταται εμβληματική μορφή της νέας ανερχόμενης δύναμης και θρησκείας της Ρώμης.¹⁷³ Μετά τη νίκη του Οκταβιανού στη ναυμαχία του Ακτίου επί του Μάρκου Αντωνίου (31 π.Χ.), εκδόθηκε νόμισμα στο οποίο η Victoria εικονίζεται πάνω σε πολεμικό πλοίο. Έκτοτε, η παρουσία της καθίσταται συχνή σε

¹⁶⁹ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ. Εικονογραφία της Νίκης. 12

¹⁷⁰ BELLINGER, Victory, 3

¹⁷¹ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ. Εικονογραφία της Νίκης. 12

¹⁷² ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ. Εικονογραφία της Νίκης. 13

¹⁷³ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ. Εικονογραφία της Νίκης. 16

συνδυασμό με την επιγραφή του ονόματός της, ενώ η χρήση της νομισματικής επιγραφής “VICTORIA AVG” καθιερώνεται από την εποχή του αυτοκράτορα Κλαυδίου (41–54 μ.Χ.), ενισχύοντας ακόμη περισσότερο τη σύνδεση μεταξύ της φτερωτής θεότητας και του αυτοκράτορα.¹⁷⁴

Το εικονογραφικό θέμα της Νίκης δεν ήταν άγνωστο στη χριστιανική ζωγραφική, όπου οι παραστάσεις της Νικών αρχίζουν να αποκτούν σαφέστατο θρησκευτικό περιεχόμενο ήδη από τα πρωτοχριστιανικά χρόνια. Οι πρώτοι Χριστιανοί, μη διαθέτοντας ακόμη διαμορφωμένο εικονογραφικό λεξιλόγιο για την έκφραση των δογματικών στοιχείων της νέας θρησκείας, προσέφυγαν σε μοτίβα της παγανιστικής τέχνης, τα οποία μπορούσαν να ερμηνευθούν μέσα από το πρίσμα της νίκης —τόσο σε πνευματικό όσο και σε εσχατολογικό επίπεδο.¹⁷⁵ Ως εκ τούτου, η μορφή της Νίκης εντάχθηκε από νωρίς στη χριστιανική εικονογραφία ως σύμβολο της νίκης του Χριστού επί του θανάτου. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι ήδη πριν από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου, η Νίκη απεικονίζεται σε ταφικά συμφραζόμενα, όπως σε κατακόμβες και σαρκοφάγους, κρατώντας στεφάνι και κλάδο φοινικιάς —σύμβολα που αποδίδουν τη θεία ανταμοιβή και την αιώνια ζωή.¹⁷⁶

Κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, η χρήση της μορφής της Νίκης στη νομισματική εικονογραφία δεν ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη και περιοριζόταν κυρίως σε επετειακές κοπές και μετάλλια.¹⁷⁷ Στις νομισματικές παραστάσεις η αρχή έγινε από τον Μ. Κωνσταντίνο, ο οποίος άρχισε να εντάσσει χριστιανικά στοιχεία στην εικονογραφία της Νίκης.¹⁷⁸ Η Θεοδοσιανή δυναστεία ενίσχυσε αυτές τις προσπάθειες στον πλαίσιο του εκχριστιανισμού του θέματος, αλλά και ολόκληρου του Βυζαντινού κράτους εν γένει. Τα κυριότερα μέτρα του Μ. Θεοδοσίου ήταν η καθιέρωση του Χριστιανισμού ως επίσημη θρησκεία της αυτοκρατορίας, ενώ παράλληλα επέβαλε αυστηρούς διωγμούς κατά των ειδωλολατρών. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής, η χριστιανική ιδεολογία άρχισε να προπαγανδίζεται μέσω των νομισμάτων, με πολλές εικονογραφίες να μετατρέπονται σε χριστιανικές, αντικαθιστώντας τα ειδωλολατρικά σύμβολα.¹⁷⁹

Με την επικράτηση, λοιπόν, του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας της αυτοκρατορίας, παρατηρείται μια σαφής μεταβολή στο εικονογραφικό ρεπερτόριο των νομισμάτων, αντανakλώντας τη νέα θρησκευτική και ιδεολογική πραγματικότητα. Από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα, ιδίως κατά τη δυναστεία του Μεγάλου Θεοδοσίου, η μορφή της Νίκης αρχίζει να επαναπροσδιορίζεται, αποκτώντας χριστιανικά χαρακτηριστικά και συμβολισμούς (εικ. 2).¹⁸⁰ Η Θεά, πλέον, δεν αντιπροσωπεύει απλώς τη νίκη σε κοσμικό

¹⁷⁴ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ, Νίκη-Victoria, 52

¹⁷⁵ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία της Νίκης, 84

¹⁷⁶ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία της Νίκης, 83

¹⁷⁷ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ, Νίκη-Victoria, 53

¹⁷⁸ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία της Νίκης, 81

¹⁷⁹ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία της Νίκης, 82-83

¹⁸⁰ BELLINGER, Victory, 63

επίπεδο, αλλά συμβολίζει τη θριαμβευτική επικράτηση του Χριστιανισμού επί των παλαιών θρησκειών, ιδιαίτερα του Παγανισμού.¹⁸¹ Στους νέους εικονογραφικούς τύπους, η Νίκη απεικονίζεται να κρατάει μεγάλο διάλιθο σταυρό¹⁸², σταυροφόρο σφαίρα¹⁸³ ή ράβδο με χριστόγραμμα, στοιχεία που υπογραμμίζουν τη χριστιανική της ταυτότητα και τη σύνδεσή με τη θεία εξουσία. Σε ορισμένες παραστάσεις, εμφανίζεται να στεφανώνει τον αυτοκράτορα, εικονογραφικό θέμα που αργότερα υιοθετήθηκε επίσης από τους αγγέλους, ενισχύοντας τη σύνδεση μεταξύ της θείκης χάρης και της αυτοκρατορικής εξουσίας.¹⁸⁴ Αυτή η εικονογραφική εξέλιξη αντικατοπτρίζει την προσπάθεια του κράτους να ενσωματώσει και να μετασχηματίσει προϋπάρχοντα εικονιστικά πρότυπα, προσαρμόζοντάς τα στο νέο θρησκευτικό και πολιτικό πλαίσιο της αυτοκρατορίας.

Εικόνα 2: Σόλιδος Θεοδοσίου Β΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (402-450)
© H.D. Rauch GmbH Auctions (lot 729)

Κατά τα τέλη του 5^{ου} και αρχές του 6^{ου} αιώνα, ο Αναστάσιος Α΄ διατήρησε τη χρήση του καθιερωμένου εικονογραφικού τύπου της νίκης στον οπισθότυπο των νομισμάτων του, υιοθετώντας πλέον μια εκχριστιανισμένη εκδοχή του (νομ. 15).¹⁸⁵ Η επανεμφάνιση της παγανιστικής Νίκης στο οπισθότυπο των σόλιδων, ακόμη και μέσα στο πλαίσιο μιας πλέον σαφώς χριστιανικής αυτοκρατορίας, μαρτυρεί ότι δεν είχε επέλθει ακόμη οριστική ρήξη με την παλαιότερη ρωμαϊκή παράδοση. Τα εικονογραφικά πρότυπα της ύστερης ρωμαϊκής αρχαιότητας εξακολουθούν να επιβιώνουν σε σημαντικό βαθμό στη βυζαντινή νοοτροπία και καλλιτεχνική έκφραση κατά την πρώιμη αυτή περίοδο.¹⁸⁶ Η μορφή της εκχριστιανισμένης Νίκης καθιερώνεται ως κυρίαρχο θέμα στον οπισθότυπο των σόλιδων του διαδόχου του Αναστασίου, Ιουστίνου Α΄ (νομ. 18), ενώ η συγκεκριμένη εικονογραφική επιλογή θα συνεχίζει να διακοσμεί τους σόλιδους έως και την εποχή του Ιουστινιανού Α΄ (νομ. 19), έως ότου

¹⁸¹ ΠΟΥΛΟΥ, Η απεικόνιση της Νίκης-αγγέλου, 67-68· ERICSSON, Cross on steps, 151

¹⁸² ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία της Νίκης, 40-41

¹⁸³ BRECKENRIDGE, Justinian II, 33

¹⁸⁴ ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 176

¹⁸⁵ MADDEN, Christian Emblems, 169

¹⁸⁶ ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ, Νίκη-Victoria, 53

αντικατασταθεί από τη μορφή του αγγέλου.¹⁸⁷ Έτσι η Νίκη συνδέεται με τον Χριστιανισμό με την προσθήκη των συμβόλων του Χριστού. Η σύνδεση του παλαιού, κυρίαρχου συμβόλου της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, της Νίκης-Victoria, με το νέο σύμβολο της χριστιανικής Βυζαντινής αυτοκρατορίας, τον Σταυρό, είχε βαθύτατη πολιτική και θρησκευτική σημασία για τον αυτοκράτορα. Τα δύο αυτά σύμβολα εκφράζουν την «ἐλέω Θεοῦ» νομιμότητα και προέβαλαν τον αυτοκράτορα ως «φύλακα της πίστης», υπερτονίζοντας τη θεία έγκριση της εξουσίας του.¹⁸⁸

Εικόνα 3: Χρυσό μετάλλιο Ιουστινιανού Α΄, νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (π. 534)
© The Trustees of the British Museum (CC BY-NC-SA 4.0) (asset no. 1118634001 & 1118635001)

Κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του Ιουστινιανού Α΄ απαντάται ένας σπάνιος εικονογραφικός τύπος¹⁸⁹, κατά τον οποίο ο εμπροσθότυπος του σόλιδου φέρει την προτομή του αυτοκράτορα με υπατικά ενδύματα, ενώ στον οπισθότυπο απεικονίζονται δύο Νίκες, ιστάμενες εκατέρωθεν ενός μεγάλου σταυρού, κρατώντας στο αριστερό χέρι σκήπτρο.¹⁹⁰ Η εν λόγω εικονογραφική παράσταση δεν παρουσιάζει προηγούμενο στην πρώτη περίοδο της βυζαντινής νομισματοκοπίας και φαίνεται να αντλεί τα πρότυπα της από την ύστερη ρωμαϊκή παράδοση, στην οποία συναντώνται παρόμοιες συνθέσεις με τις δύο Νίκες να κρατούν είτε ασπίδα είτε στεφάνι, τοποθετημένες κατ' αυτόν τον τρόπο για συμμετρικούς λόγους. Η κοπή του συγκεκριμένου νομίσματος πιθανότατα χρονολογείται στο έτος 528, όταν ο Ιουστινιανός γιόρτασε δύο μεγάλα γεγονότα: αφενός τον Αύγουστο του 527, όταν ανήλθε επίσημα στον αυτοκρατορικό θρόνο και αφετέρου την 1^η Ιανουαρίου 528, όταν ανέλαβε το αξίωμα του ύπατου. Αξιοσημείωτο είναι ότι η παράσταση του οπισθότυπου δεν επανεμφανίστηκε στην εικονογραφία των χρυσών νομισμάτων.¹⁹¹

¹⁸⁷ ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 176-177· GRIERSON, *Byzantine Coins*, 52

¹⁸⁸ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, *Εικονογραφία της Νίκης*, 87

¹⁸⁹ Περισσότερα για τον συγκεκριμένο εικονογραφικό τύπο βλ. CARAMESSINI, *Consular Solidus*, 75-77

¹⁹⁰ GRIERSON, *Catalogue* 1, 66· CARAMESSINI, *Consular Solidus*, 75, 78, pl. XXVII

¹⁹¹ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 52· CARAMESSINI, *Consular Solidus*, 76-77

Περαιτέρω, την ίδια περίοδο, συναντάται ένα εξίσου σπάνιο χρυσό μετάλλιο¹⁹², το οποίο εξέδωσε ο Ιουστινιανός Α΄ με σκοπό τον εορτασμό της νίκης του επί του βασιλείου των Βανδάλων το 534 και την ανακατάκτηση της Βόρειας Αφρικής. Στον οπισθότυπο του μεταλλίου (εικ. 3) παρατηρείται εικονογραφική παράσταση με τον Ιουστινιανό έφιππο, περιβαλλόμενο από φωτοστέφανο με στρατιωτική ενδυμασία· φέρει θώρακα, στρατιωτική χλαμύδα και περικεφαλαία με λοφίο, ενώ στο δεξί χέρι κρατά δόρυ. Ο αυτοκράτορας συνοδεύεται από φτερωτή Νίκη εν κινήσει προς τα δεξιά, η οποία στρέφει την κεφαλή της προς την αντίθετη κατεύθυνση και κρατά κλάδο φοινικιάς και λάφυρα πολέμου. Την παράσταση πλαισιώνει η γραπτή επιγραφή “SALVS ET GLORIA ROMANORVM” («Η σωτηρία και η δόξα των Ρωμαίων»), εξυμνώντας τον Ιουστινιανό ως προστάτη και εγγυητή της ασφάλειας και ευημερίας της αυτοκρατορίας.¹⁹³

Μετά την αντικατάσταση της Νίκης από τον χριστιανικό άγγελο, η παγανιστική θεότητα επανεμφανίζεται περιοδικά στη βυζαντινή νομισματοκοπία στον εμπροσθότυπο των σόλιδων του Ιουστίνου Β΄ —στον τύπο της Βικτοριόλας (μικρό ομοίωμα Νίκης) που στεφανώνει τον αυτοκράτορα¹⁹⁴ (νομ. 31)— αλλά περιορίστηκε κυρίως στις υποδιαίρεσεις¹⁹⁵ του σόλιδου, ενώ σε ορισμένες περιόδους, όπως στη νομισματοκοπία του Τιβέριου Β΄, απουσιάζει πλήρως. Αναφορικά με τις παραστάσεις της Νίκης στα σημίσια και τα τριμίσια, παρατηρείται συνέχιση των εικονογραφικών τύπων που εισήγαγε ο Αναστάσιος Α΄, οι οποίοι διατηρήθηκαν καθ’ όλη τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα έως και το τέλος της βασιλείας του Φωκά (610). Μοναδική εξαίρεση στον κανόνα συνιστούν οι κοπές του Τιβέριου Β΄, στα οποία απεικονίζεται αποκλειστικά το σύμβολο του κραταιού σταυρού.¹⁹⁶ Στα σημίσια που εκδόθηκαν από τον Αναστάσιο Α΄ μέχρι τον Ιουστίνου Β΄ (565-578) κυριαρχεί κατά κανόνα η απεικόνιση της καθήμενης Νίκης με σταυρόγραμμα στο πεδίο δεξιά, φορώντας στρατιωτικό θώρακα και κρατώντας ασπίδα με την επιγραφή “XXXX”¹⁹⁷ ή κάποιο τρόπαιο (νομ. 16). Στα σημίσια των αυτοκρατόρων Μαυρικίου και Φωκά η Νίκη παρουσιάζεται μετωπικά, φέροντας στεφάνι και σταυροφόρο σφαίρα (νομ. 21, 22), μοτίβο που παραπέμπει σε μεγάλο βαθμό στις παραστάσεις των τριμισίων.¹⁹⁸ Στα

¹⁹² Αντίγραφο του μεταλλίου του Ιουστινιανού Α΄ στο Βρετανικό Μουσείο. Το πρωτότυπο βρέθηκε πλησίον της Καισάρειας στην Καππαδοκία το 1751, αλλά κλάπηκε από τη βασιλική συλλογή της Γαλλίας το 1831 και έκτοτε θεωρείται χαμένο ή καταστραμμένο. Βλ. WROTH, *British Museum I*, 25

¹⁹³ WROTH, *British Museum I*, 25· HAHN, *MIB I*, 46-47· SEAR, *BCV*, 57 (no. 134)

¹⁹⁴ ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 176-177

¹⁹⁵ BELLINGER, *Victory*, 63

¹⁹⁶ BELLINGER, *Victory*, 64

¹⁹⁷ Η επιγραφή “XXXX” στην ασπίδα αποτελεί αριθμητικά *VOTA*. Αναφέρεται στους όρκους που έδιναν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες κάθε πέντε χρόνια, οι οποίοι συχνά καταγράφονταν σε νομίσματα. Τον 5^ο αιώνα τα αριθμητικά είχαν απλά τυπική παρουσία, με τους ακριβείς αριθμούς να μην έχουν πραγματικό νόημα, ενώ μέχρι τα τέλη του 6^{ου} αιώνα είχαν εξαφανιστεί εντελώς από τη βυζαντινή νομισματική εικονογραφία. Βλ. GRIERSON, *Byzantine Coins*, 55, 346

¹⁹⁸ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 55

τριμίσια, τέλος, τον οπισθότυπο του νομίσματος καταλαμβάνει η Νίκη, κινούμενη προς τα δεξιά, ενώ στρέφει την κεφαλή της προς την αντίθετη κατεύθυνση, ένας εικονογραφικός τύπος που κυριαρχούσε στη νομισματοκοπία από τον 5^ο αιώνα (νομ. 17, 20). Στο δεξί της χέρι κρατάει στεφάνι, ενώ με το αριστερό σταυροφόρο σφαίρα.¹⁹⁹ Τα σημίσια και τα τριμίσια, λόγω της συγκριτικά περιορισμένης σημασίας τους στο νομισματικό σύστημα, αποδείχθηκαν λιγότερο ευάλωτα στις καλλιτεχνικές μεταβολές και τάσεις της νομισματικής εικονογραφίας. Η μακροβιότητα του συγκεκριμένου εικονογραφικού τύπου στον οπισθότυπο εξηγεί και τη διατήρηση της παραδοσιακής μορφής της Νίκης, για χρονικό διάστημα κατά πολύ μεγαλύτερο της αντικατάστασης της από τον χριστιανικό άγγελο στον σόλιδο.²⁰⁰

Η τελευταία²⁰¹ τεκμηριωμένη παρουσία της στα χρυσά νομίσματα ανάγεται στην περίοδο της βασιλείας του αυτοκράτορα Φωκά.²⁰² Παρά τη βαθμιαία απομάκρυνση από τις παραστάσεις των αρχαίων παγανιστικών θεοτήτων στη νομισματική εικονογραφία, μετά τη νίκη του Μεγάλου Κωνσταντίνου και τη σταδιακή εδραίωση του Χριστιανισμού ως κρατικής θρησκείας, η επιβίωση του εικονογραφικού τύπου της Νίκης–Victoria συνιστά ένα ιδιαίτερα αξιοσημείωτο φαινόμενο. Η συνέχιση της χρήσης έγκειται σε πολιτικούς αλλά και σε ιδεολογικό-θρησκευτικούς λόγους. Αρχικά, η Νίκη εξακολουθούσε να λειτουργεί ως ισχυρό σύμβολο του αυτοκρατορικού θριάμβου, της αρετής και της «αιώνιας» θεόσταλτης εξουσίας του ηγεμόνα, επιβάλλοντας την κυριαρχία του έναντι των εχθρών όσο και των υπηκόων της αυτοκρατορίας. Για τον λόγο αυτό, το εν λόγω εικονογραφικό θέμα επιλέχθηκε να κοσμήι τα χρυσά νομίσματα, τα οποία κυκλοφορούσαν κυρίως μεταξύ των ανώτερων κοινωνικών και διοικητικών στρωμάτων. Η νομισματική εικόνα λειτούργησε ως μέσο κρατικής προπαγάνδας, μεταδίδοντας με σαφήνεια ένα ενιαίο και κατανοητό μήνυμα σε όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας: την καθολική επιβολή της δύναμης και της εξουσίας του βυζαντινού αυτοκράτορα σε όλη την οικουμένη.²⁰³

---

¹⁹⁹ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 55-56

²⁰⁰ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 55

²⁰¹ Η Νίκη θα κάνει την τελευταία της εμφάνιση στη βυζαντινή νομισματοκοπία σε χάλκινο νόμισμα του αυτοκράτορα Ηρακλείου μετά τη νίκη του επί των Περσών το 629. Βλ. GRIERSON, *Νομισματοκοπία*, 53

²⁰² ΧΡΥΣΑΦΗ, *Άγγελοι*, 177· GRIERSON, *Byzantine Coins*, 55

²⁰³ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, *Εικονογραφία της Νίκης*, 81· ΠΟΥΛΟΥ, *Απεικόνιση της Νίκης-αγγέλου*, 67-68

ΠΡΩΤΕΣ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΑΓΙΩΣΗ ΤΟΥ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ

Οι αγγελικές μορφές αρχίζουν να εμφανίζονται στα βυζαντινά νομίσματα από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα. Όπως στη μνημειακή ζωγραφική, έτσι και στη νομισματική εικονογραφία, οι παραστάσεις των Αγγέλων συνδέονται με την απεικόνιση της παγανιστικής θεότητας Νίκης, η οποία αποτελεί το εικονογραφικό τους πρότυπο.²⁰⁴ Με την πάροδο του χρόνου, και στο πλαίσιο γενικότερου εκχριστιανισμού των παγανιστικών θεμάτων, η μορφή της ειδωλολατρικής Νίκης άρχισε να μεταμορφώνεται σε χριστιανικό άγγελο.

Η ελληνική λέξη «άγγελος»²⁰⁵ σημαίνει κατά κυριολεξία ο αγγελιοφόρος, ο διαμεσολαβητής μεταξύ των θνητών και των Θεών, ο κομιστής, δηλαδή, των μηνυμάτων και των θελημάτων των Θεών προς τους ανθρώπους. Ως πνευματικά και υπερφυσικά όντα, οι άγγελοι εντάσσονται στη σφαίρα των ενδιάμεσων υπάρξεων μεταξύ του κοσμικού και του υπερβατικού κόσμου.²⁰⁶

Οι αγγελικές μορφές δεν συνιστούν αποκλειστικό γνώρισμα του χριστιανικού κόσμου, αλλά απαντούν σε ποικίλα θρησκευτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα, με διαφορετικές ονομασίες και χαρακτηριστικά. Παρόμοιες υπερβατικές μορφές απαντώνται, μεταξύ άλλων, στην αρχαία ελληνική πολυθεϊστική θρησκεία, στον Ιουδαϊσμό, στον Ζωροαστρισμό, στο Ισλάμ, στη θρησκεία της αρχαίας Αιγύπτου, καθώς και σε παραδόσεις της Άπω Ανατολής, όπως η κινεζική και η ινδική.²⁰⁷ Όσον αφορά τον Χριστιανισμό, οι αναφορές στους αγγέλους εντοπίζονται τόσο στην Παλαιά²⁰⁸ όσο και στην Καινή²⁰⁹ Διαθήκη. Εκεί περιγράφονται ως υπερφυσικά όντα, αποκομμένα από την υλική και θνητή φύση του ανθρώπου. Δεν διαθέτουν φύλο, δεν υπόκεινται στις βιολογικές ανάγκες της τροφής ή της ανάπαυσης και, σε ορισμένα αποσπάσματα, παρουσιάζονται ως αόρατα και άυλα. Ως αθάνατες υπάρξεις, δεν επηρεάζονται από τη φθορά του χρόνου ούτε από τη διαδικασία της γήρανσης.²¹⁰ Στη χριστιανική τέχνη, οι άγγελοι αναπαρίστανται με φτερά όμοια με εκείνα των πτηνών, χαρακτηριστικό που αποτελεί το πλέον αναγνωρίσιμο εικονογραφικό τους στοιχείο. Η παρουσία φτερών δηλώνει με έμφαση τη μετουσιωμένη, υπερβατική φύση των

²⁰⁴ ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 175

²⁰⁵ Ετυμολογικά, ο όρος ανάγεται στο αρχαίο ελληνικό ουσιαστικό *ἄγγελος* και στο ρήμα *ἀγγέλλω*. Σύμφωνα με ορισμένες γλωσσολογικές θεωρήσεις, η λέξη ενδέχεται να αντλεί την καταγωγή της από την περσική λέξη *angaros*, δηλαδή τον βασιλικό ταχυδρόμο. Από αυτήν τη λέξη προέρχεται και ο ελληνικός τύπος *ἄγγαρος* («ἀποστέλλω ἄγγαρον», δηλαδή στέλνω αγγελιαφόρο). Η λέξη αυτή αποτέλεσε πιθανό δάνειο και σε άλλες γλωσσικές και πολιτισμικές παραδόσεις, όπως στην εβραϊκή («*נגר*», δηλαδή η επιστολή) και στη λατινική («*aggariare*»). Βλ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΟΥ, Κόσμος των αγγέλων, 16· UNDERHILL, Angels, 14

²⁰⁶ UNDERHILL, Angels, 10, 14· ΜΑΗ, Διαπολιτισμικές αξίες, 24

²⁰⁷ UNDERHILL, Angels, 14, 16· ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΟΥ, Κόσμος των αγγέλων, 16-19· ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 81

²⁰⁸ Για την παρουσία και τον ρόλο των αγγέλων στην Παλαιά Διαθήκη βλ. UNDERHILL, Angels, 25-36

²⁰⁹ Για τις αναφορές στους αγγέλους στην Καινή Διαθήκη βλ. UNDERHILL, Angels, 37-54

²¹⁰ UNDERHILL, Angels, 10, 13-14· ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 56-57

αγγελικών μορφών, διαφοροποιώντας τες ρητά από τον ανθρώπινο κόσμο.²¹¹ Πέραν των φτερών, οι άγγελοι αποδίδονται συνήθως με νεανικό, αγένειο ανδρικό πρόσωπο, απλή ανδρική κόμμωση και λευκή ενδυμασία —συνήθως με λευκό ποδήρη χιτώνα— που υποδηλώνει την αγνότητα, την πνευματική καθαρότητα και τη φωτεινή φύση τους.²¹²

Εικόνα 4: Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα (αριστερά) και Χριστός ένθρονος (δεξιά) με συνοδεία αγγέλων στον τύπο των «σιλεντιαρίων», Άγιος Απολλινάριος ο Νέος, Ραβέννα (ψηφιδωτά π. 561) © Mattis (CC BY-SA 3.0) & © Artesvelata

Στις εικονογραφικές παραστάσεις, οι άγγελοι κρατούν συχνά στα χέρια τους αντικείμενα, καθένα εκ των οποίων φέρει συγκεκριμένο σημασιολογικό και θεολογικό περιεχόμενο. Μεταξύ των συνηθέστερων εικονιζόμενων αντικειμένων συγκαταλέγονται η μακρά ράβδος και η σταυροφόρος σφαίρα της οικουμένης, τα οποία οι άγγελοι συνήθως φέρουν ταυτόχρονα —τη ράβδο στο δεξί και τη σφαίρα στο αριστερό χέρι. Η ράβδος, χρυσή κατά κανόνα και απολήγοντας σε σταυρό ή χριστόγραμμα, φέρει συμβολικό χαρακτήρα ποικίλης ερμηνείας αναλόγως του συμφραζομένου. Στις παραστάσεις όπου οι άγγελοι φρουρούν τον Χριστό ή τη Θεοτόκο, η ράβδος υποδηλώνει τη λειτουργία τους ως «σιλεντιάριους», δηλαδή φρουρούς του αυτοκράτορα (εικ. 4). Σε άλλες εικονογραφικές περιπτώσεις, ιδίως όταν οι άγγελοι παρουσιάζονται ως φορείς θεϊκών μηνυμάτων, η ράβδος λειτουργεί ως σύμβολο της αγγελιαφόρου αποστολής τους.²¹³

Όσον αφορά τα σύμβολα που κοσμούν τα εν λόγω αντικείμενα, ο σταυρός, ως κυρίαρχο σύμβολο του Χριστιανισμού, υποδηλώνει τη θυσία και τη νίκη του Χριστού επί του θανάτου, αποτελώντας σημείο σωτηρίας και θείας χάριτος. Το χριστόγραμμα (✠), απεικονιζόμενο με τα γράμματα Χ και Ρ, λειτουργεί ως αναφορά στο μονόγραμμα Ιησού Χριστού και εμφανίζεται σε νομίσματα ήδη από τα μέσα του 4^{ου} αιώνα. Αν και το χριστόγραμμα φέρει ισχυρό θεολογικό συμβολισμό, δεν κατέχει την ίδια εικονογραφική βαρύτητα με τον σταυρό. Καθιερώθηκε ως σύμβολο στις ασπίδες των στρατιωτών από τον Μ. Κωνσταντίνο, ενισχύοντας τη σύνδεση μεταξύ στρατιωτικής

²¹¹ ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 78-79· UNDERHILL, Angels, 14

²¹² ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 80, 84· UNDERHILL, Angels, 14, 16

²¹³ Για το σύμβολο της ράβδου βλ. ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 148-149

ισχύος και θείας προστασίας. Ένα συγγενές σύμβολο είναι το σταυρόγραμμα (☩), το οποίο αποτελεί συντομογραφία της λέξης «σταυρός» και, όπως το χριστόγραμμα και ο σταυρός, χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει την παρουσία του Χριστού στην παράσταση, λειτουργώντας ως προεικόνιση της θείας παρουσίας.²¹⁴ Τα δύο αυτά χριστιανικά σύμβολα, δηλαδή το χριστόγραμμα και σταυρόγραμμα, συναντώνται συχνά στις μακριές ράβδους που κρατούν οι άγγελοι, ενισχύοντας τον ρόλο τους ως θεϊκού αγγελιοφόρου και φρουρούς της πίστewς.²¹⁵

Οι πρώτες απεικονίσεις αγγελικών μορφών στα νομίσματα εντοπίζονται την περίοδο βασιλείας του Ιουστίνου Α΄ (518-527), και συγκεκριμένα στους σόλιδους που εκδόθηκαν από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης κατά το διάστημα 522-527 (νομ. 23).²¹⁶ Στις παραστάσεις αυτές, ο άγγελος εικονίζεται μετωπικά, με μεγάλες φτερούγες, κρατώντας στο δεξί χέρι σταυρό, ενώ στο αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Η μορφή αυτή προκύπτει μέσα από τη μεταμόρφωση της παγανιστικής Νίκης σε χριστιανικό άγγελο, διαδικασία κατά την οποία παρατηρούνται σημαντικές εικονογραφικές διαφοροποιήσεις. Ο άγγελος ενδύεται πλέον με ανδρικά ενδύματα, όπως ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο, καταργώντας τα χαρακτηριστικά του γυναικείου φύλου της Νίκης. Παράλληλα, εξαλείφονται όλα τα ειδωλολατρικά γνωρίσματα, όπως το στεφάνι και το κλαδί φοινικιάς, τα οποία αντικαθίστανται από τον σταυρό και τη σταυροφόρο σφαίρα του κόσμου, σηματοδοτώντας την πλήρη ενσωμάτωση της μορφής στο χριστιανικό ιδεολογικό πλαίσιο.²¹⁷

Ένα πιθανό κίνητρο για την εικονογραφική μεταβολή επί Ιουστίνου Α΄ εντοπίζεται σε ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της βασιλείας του: την αποκατάσταση της εκκλησιαστικής ενότητας μεταξύ Ανατολής και Δύσης, η οποία επισφραγίστηκε τη Μεγάλη Εβδομάδα του Πάσχα του 519 (28 Μαρτίου). Η επανένωση της Εκκλησίας της Κωνσταντινουπόλεως με αυτήν της Ρώμης σήμανε τη λήξη του σχίσματος που είχε προκληθεί επί αυτοκράτορα Ζήνωνος²¹⁸ (482) και που για δεκαετίες ταλάνιζε τις σχέσεις μεταξύ των δύο μερών της Αυτοκρατορίας. Το γεγονός αυτό προκάλεσε ευρεία θρησκευτική αγαλλίαση και προσωρινή ανακούφιση στις τάξεις της αυτοκρατορίας. Η αποκατάσταση και η παλινόρθωση, ουσιαστικά, του Χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας σε ολόκληρο τον κόσμο ενδέχεται να αποτέλεσε έναν από τους

²¹⁴ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 34, 36, 341

²¹⁵ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 52

²¹⁶ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, *Εικονογραφία της Νίκης*, 73-75

²¹⁷ ΧΡΥΣΑΦΗ, *Άγγελοι*, 177

²¹⁸ Ο αυτοκράτορας Ζήνων, όπως και ο Αναστάσιος Α΄, ήταν υπέρμαχοι του αιρετικού δόγματος του Μονοφυσιτισμού. Ο Ιουστίνος Α΄ επανέφερε τις αποφάσεις της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας (451), η οποία κατέληξε στις δύο φύσεις του Χριστού και καταδίκασε τον Μονοφυσιτισμό, πολιτική που ακολούθησε και ο ανιψιός του, Ιουστινιανός Α΄. Βλ. VASILIEV, *Justin the First*, 424. Για τα δογματικά ζητήματα και τα αποτελέσματα των αποφάσεων της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας βλ. MEYENDORFF, *Justinian, Empire and Church*, 46-47, 52-60. Για τις πολιτικές του Ζήωνα και Αναστασίου σχετικά με τα συγκεκριμένα θρησκευτικά ζητήματα Α΄ βλ. OSTROGORSKY, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Ι*, 126-131. MAAS, *Justinian*, 224-225

βασικούς λόγους για την εισαγωγή χριστιανικών παραστάσεων στα νομίσματα, όπως αυτή του αγγέλου, αντικαθιστώντας την παγανιστικής προέλευσης μορφή της Νίκης.²¹⁹

Ο εικονογραφικός τύπος του Αγγέλου θα συνεχίσει να αποτελεί βασικό εικονογραφικό θέμα κατά την περίοδο συμβασιλείας του Ιουστίνου Α΄ και του Ιουστινιανού Α΄ (Απρίλιος-Αύγουστος 527)²²⁰ (νομ. 2) και θα εδραιωθεί οριστικά την εποχή του Ιουστινιανού Α΄ (νομ. 24, 25), ως ένας από τους θεμελιώδεις εικονογραφικούς τύπους της βυζαντινής νομισματοκοπίας μέχρι τις αρχές του 7^{ου} αιώνα.²²¹ Στις μόνες αλλαγές της παράστασης των Αγγέλων, τις οποίες εφάρμοσε ο Ιουστινιανός, συγκαταλέγεται η αντικατάσταση του μεγάλου σταυρού από τη μακρά ράβδο που φέρει στο δεξί χέρι ο άγγελος, επιστεφόμενη συνήθως με το σύμβολο του σταυρογράμματος (✠), πρότυπο που υιοθετήθηκε και από μεταγενέστερους αυτοκράτορες.²²²

Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Ιουστίνου Β΄ και του Τιβέριου Β΄, οι αγγελικές παραστάσεις σχεδόν εκλείπουν από τη νομισματική παραγωγή, παραχωρώντας τη θέση τους σε νέους εικονογραφικούς τύπους, όπως η προσωποποίηση της καθήμενης Κωνσταντινούπολης και ο κραταιός σταυρός πάνω σε βαθμίδες —ο οποίος θα κυριαρχήσει στους σόλιδους και θα επηρεάσει τη μορφολογία των νομισμάτων των επόμενων αιώνων.²²³ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ο κοινός σόλιδος της σύντομης συμβασιλείας του Ιουστίνου Β΄ και του Τιβέριου Β΄ (26 Σεπτεμβρίου-5 Οκτωβρίου 578) (νομ. 3).²²⁴ Εντούτοις, ο εικονογραφικός τύπος των Αγγέλων θα επανέλθει στους σόλιδους των αυτοκρατόρων Μαυρικίου (νομ. 26, 27), Φωκά (νομ. 28, 29) και Ηρακλείου (νομ. 30)²²⁵, αν και αυτή η αναβίωση θα έχει περιορισμένη διάρκεια.²²⁶ Αναφορικά με τις εικονογραφικές επιλογές των σφετεριστών αυτοκρατόρων, όπως του Φωκά²²⁷, αυτοί συνήθιζαν να διατηρούν τις εικονογραφικές επιλογές των προκατόχων τους. Εν προκειμένω, ο Φωκάς απεικόνισε τον φτερωτό άγγελο στον οπισθότυπο των νομισμάτων του, διαφοροποιώντας ωστόσο τον εμπροσθότυπο προσθέτοντας τη χαρακτηριστική μυτερή γενειάδα, ξεχωρίζοντας με αυτόν τον τρόπο από τον Μαυρίκιο Τιβέριο.²²⁸

Το εικονογραφικό θέμα των Αγγέλων στους σόλιδους εγκαταλείπεται εκ νέου τις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου} αιώνα επί αυτοκράτορα Ηρακλείου, με το σύμβολο του

²¹⁹ VASILIEV, Justin the First, 423-424, 426· MAAS, Justinian, 227· BELLINGER, Catalogue 1, 36

²²⁰ ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 177

²²¹ ΠΟΥΛΟΥ, Απεικόνιση της Νίκης-αγγέλου, 43

²²² GRIERSON, Byzantine Coins, 52

²²³ GRIERSON, Byzantine Coins, 52

²²⁴ BELLINGER, Catalogue 1, 263 (no. 1)· ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 177-178

²²⁵ Η εν λόγω κοπή του Ηρακλείου (νομ. 30) εξετάστηκε αναλυτικά στις σελίδες 16-17

²²⁶ ΠΟΥΛΟΥ, Απεικόνιση της Νίκης-αγγέλου, 44

²²⁷ Ο αυτοκράτορας Φωκάς αποτέλεσε τον πρώτο επιτυχημένο σφετεριστή του βυζαντινού θρόνου μετά τον αυτοκράτορα Βασιλίσκο το 475. Βλ. LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 378

²²⁸ PENNA-MORRISON, Usurpers, 24

κραταιού σταυρού να καθιερώνεται στον βασικό τύπο της βυζαντινής νομισματικής εικονογραφίας.²²⁹ Οι απεικονίσεις των αγγέλων θα επιστρέψουν τελικά στη νομισματοκοπία από τον 11^ο έως και τον 14^ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία ο Αρχάγγελος Μιχαήλ αναδεικνύεται ως ο κύριος εκπρόσωπος των αγγελικών μορφών.²³⁰

Εν κατακλείδι, οι αγγελικές μορφές κατέχουν κεντρική θέση στο εικονογραφικό ρεπερτόριο του σόλιδου καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του 6^{ου} αιώνα έως τις πρώτες δεκαετίες του 7^{ου}. Οι άγγελοι λειτουργούν ως χριστιανικά ισοδύναμα των παγανιστικών Νικών, συμβολίζοντας τον θρίαμβο του Χριστιανισμού και την εδραίωση της χριστιανικής ταυτότητας του Βυζαντινού κράτους. Παράλληλα, υποδηλώνουν τη θεϊκή εύνοια προς τους ηγεμόνες και, σε αρκετές περιπτώσεις, ενδέχεται να αποδίδονται ως μεσολαβητές του θείου στον επίγειο κόσμο και ως χορηγοί του «θεϊκού χρίσματος» που επισφραγίζει την έναρξη μιας νέας βασιλείας —όπως στις κοπές των πρώτων ετών διακυβέρνησης του Μαυρικίου, του Φωκά και του Ηρακλείου, καθώς και των συμβασιλείων του Ιουστίνου Α' με τον Ιουστινιανό Α' και του Ιουστίνου Β' με τον Τιβέριο Β'— ή τον εορτασμό κομβικών ιστορικών γεγονότων. Σε αυτά συγκαταλέγονται η επανένωση των δύο Εκκλησιών με την αποκήρυξη του Μονοφυσιτισμού επί Ιουστίνου Α' και Ιουστινιανού Α', καθώς και η ανάληψη υπατικών αξιωμάτων από τον Μαυρίκιο και τον Φωκά (νομ. 27, 28). Η παρουσία των αγγέλων αποκλειστικά στους σόλιδους προσδίδει ιδιαίτερη σημασία στη μορφή τους, επιβεβαιώνοντας τη συμβολική τους βαρύτητα και υπογραμμίζοντας τον ρόλο τους ως φορείς ιδεολογικών και θεολογικών νοημάτων της αυτοκρατορικής εξουσίας, πέραν της καθαρά αισθητικής τους λειτουργίας.

---

²²⁹ ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 178-179. ΠΟΥΛΟΥ, Απεικόνιση της Νίκης-αγγέλου, 61

²³⁰ ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι, 178

Η ΜΥΣΤΗΡΙΩΔΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΠΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΣΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ Β΄: ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΘΕΜΑΤΟΣ

Κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστίνου Β΄ (565-578), του διαδόχου και ανιψιού του Ιουστινιανού Α΄, παρατηρείται μια επιστροφή σε παλιότερα παγανιστικά εικονογραφικά θέματα στον οπισθότυπο των σόλιδων, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την προσωποποιημένη απεικόνιση της πόλης της Κωνσταντινούπολης. Παρά το γεγονός ότι ο Ιουστίνος Β΄ είχε ασπαστεί τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό, επέλεξε για άγνωστους λόγους να επαναφέρει εικονογραφικά θέματα ειδωλολατρικής προέλευσης στη νομισματική κυκλοφορία, παραμερίζοντας τις χριστιανικές παραστάσεις που είχαν αρχίσει να επικρατούν.²³¹ Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη της Εφέσου²³², η εν λόγω εικονογραφία, έχοντας απουσιάσει επί μακρόν από τη νομισματοκοπία, δεν ήταν αναγνωρίσιμη από τον ευρύτερο πληθυσμό της αυτοκρατορίας. Η σύγχυση αυτή οδήγησε πολλούς να θεωρήσουν ότι η απεικονιζόμενη μορφή ήταν η παγανιστική Θεά Αφροδίτη²³³, γεγονός που προκάλεσε αποδοκιμασία και εκλήφθηκε ως οπισθοδρόμηση σε προχριστιανικές και ειδωλολατρικές παραδόσεις. Συνεπώς, η επιλογή της προσωποποίησης της Κωνσταντινούπολης αντανάκλα όχι μόνο την εικονογραφική αναβίωση παλαιότερων παγανιστικών θεμάτων, αλλά και τη δυσκολία της κοινής γνώμης να ερμηνεύσει και να αποδεχθεί το συγκεκριμένο εικαστικό μήνυμα.²³⁴

Ο εικονογραφικός τύπος της προσωποποίησης της Κωνσταντινούπολης είχε ήδη εμφανιστεί στη βυζαντινή νομισματοκοπία κατά τον 4^ο και 5^ο αιώνα. Η προέλευσή του, ωστόσο, παραμένει ασαφής, καθώς οι απόψεις των ερευνητών δίστανται. Είναι γενικά αποδεκτό ότι ο συγκεκριμένος τύπος αντλεί την εικονογραφική του έμπνευση από την προγενέστερη απεικόνιση της προσωποποιημένης Ρώμης, η οποία ήταν ευρέως διαδεδομένη στη ρωμαϊκή νομισματοκοπία.²³⁵ Η καθιέρωση της προσωποποίησης της Κωνσταντινούπολης συνδέεται στενά με τη συμβολική αντιπαράθεση και τον ιδεολογικό ανταγωνισμό ανάμεσα στις δύο πόλεις, δηλαδή την «παλαιά» Ρώμη και τη «νέα» Ρώμη. Η προσπάθεια της Κωνσταντινούπολης, ως νέας πρωτεύουσας του ρωμαϊκού κόσμου, να προβληθεί ως ισότιμη ή και υπέρτερη της παραδοσιακής μητροπολιτικής Ρώμης, οδήγησε στην υιοθέτηση και επανάληψη παρόμοιων εικονογραφικών θεμάτων.²³⁶

Η G. Bühl²³⁷ εισάγει την έννοια των «δίδυμων πόλεων», επισημαίνοντας ότι η Ρώμη και η Κωνσταντινούπολη λειτουργούν ως συμβολικές εκπροσωπήσεις της Δύσης

²³¹ SOMOGYI, Christian symbols, 148-149

²³² SMITH, Ecclesiastical History III, 192

²³³ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 53· CAMERON, City Personification, 271

²³⁴ GRIERSON, Byzantine Coins, 35· SOMOGYI, Christian symbols, 148-149· HAHN, Moneta Imperii Byzantini II, 37

²³⁵ ΝΤΑΝΑΛΙΑ ΔΡΑΚΟΥ, Η Θέση της Κωνσταντινούπολης, 78

²³⁶ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία χάλκινων νομισμάτων, 259

²³⁷ Περισσότερά για την έρευνα της Bühl βλ. BÜHL, Stadtpersonifikationen, 35-40, 68-78

και της Ανατολής αντίστοιχα. Κάθε πόλη ενσαρκώνει, μέσα από την εικονογραφική της παρουσία στη νομισματοκοπία, την κυριαρχία και την πολιτική επιβολή του αυτοκράτορα επί των δύο γεωγραφικών και πολιτισμικών πόλων της αυτοκρατορίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα νομίσματα αναδεικνύονται σε μέσο προβολής της οικουμενικής διάστασης της αυτοκρατορικής εξουσίας, η οποία εκτείνεται και νομιμοποιείται εξίσου και στις δύο πρωτεύουσες.²³⁸ Η σχέση ανάμεσα στη Ρώμη και την Κωνσταντινούπολη διαμορφώθηκε μέσα από ένα σύνθετο εικονογραφικό και ιδεολογικό πλέγμα, όπου η σύζευξη των δύο πόλεων λειτούργησε ως ένα μεταβατικό σχήμα από την παλαιά προς τη νέα πρωτεύουσα. Στη νομισματική εικονογραφία του 4^{ου} αιώνα, οι δύο πόλεις απεικονίζονται με διακριτή εικονογραφία αλλά ως σύνολο: η Ρώμη διατηρεί τον πολεμικό χαρακτήρα της, ενώ η Κωνσταντινούπολη αποδίδεται ως ελληνιστική Τύχη. Παρότι εμφανίζονται ως ίσες, η ισορροπία αυτή είναι εύθραυστη, καθώς η Κωνσταντινούπολη υπερτερεί συμβολικά, σηματοδοτώντας τη μετάβαση της εξουσίας και της πρωτοκαθεδρίας στην Ανατολή. Η Ρώμη, παγιωμένη πια ως ιδεατή "Roma Aeterna"²³⁹, αποκόπτεται από τον αυτοκράτορα, ενώ η Κωνσταντινούπολη εξελίσσεται σε ηγεμονεύουσα πόλη, άρρηκτα συνδεδεμένη με την αυτοκρατορική εξουσία.²⁴⁰

Στις νομισματικές κοπές των διαδόχων του Κωνσταντίνου Α' παρατηρείται μια αξιοσημείωτη μεταβολή στην απεικόνιση της προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης, η οποία πλέον φέρει διάδημα αντί για πολεμικό κράνος στην κεφαλή. Η εικονογραφική αυτή διαφοροποίηση δεν είναι απλώς αισθητικής φύσεως, αλλά ενέχει έντονο συμβολισμό, καθώς το διάδημα αποτελεί σύμβολο αυτοκρατορικής εξουσίας. Μέσω αυτής της επιλογής, η πόλη εξισώνεται εικονιστικά με τον ίδιο τον αυτοκράτορα, προβάλλεται δηλαδή ως η «πόλη του αυτοκράτορα», φορέας και αντανάκλαση της αυτοκρατορικής αρχής και μεγαλοπρέπειας.²⁴¹ Η σύνδεση της Κωνσταντινούπολης με τον αυτοκράτορα αποκτά σταδιακά βαθύτερη πολιτική και ιδεολογική διάσταση. Από τη λειτουργική της ταύτιση με τον ιδρυτή της, τον Μ. Κωνσταντίνο, η πόλη αναδεικνύεται σε κέντρο της αυτοκρατορίας και εξουσίας όχι μόνο λόγω του διοικητικού της ρόλου αλλά και λόγω μιας κοινής ποιότητας: της κυριαρχίας. Η εικόνα της πόλης που στεφανώνει τον ηγεμόνα της, επιβιώνει και μεταλλάσσεται στη βυζαντινή εποχή, αποτυπώνοντας έναν δεσμό όχι απλώς τυπικό ή εικονογραφικό, αλλά υπαρξιακό. Η Κωνσταντινούπολη δεν είναι απλώς το σκηνικό της εξουσίας· είναι η συμβολική της ενσάρκωση.²⁴² Ο Μέγας Κωνσταντίνος, ως ιδρυτής της Κωνσταντινούπολης, φαίνεται πως στόχευε στη θεμελίωση της αυτοκρατορικής του διακυβέρνησης πάνω στην αρχή της ενότητας των δύο κέντρων εξουσίας: της παλαιάς Ρώμης και της νέας πρωτεύουσας. Στο πλαίσιο αυτής της ιδεολογικής και

²³⁸ BÜHL, *Stadtpersonifikationen*, 40, 78· CAMERON, *City Personification*, 265

²³⁹ *Roma Aeterna*: Αιώνια Ρώμη

²⁴⁰ MACCORMACK, *Constantinopolis*, 147

²⁴¹ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, *Εικονογραφία χάλκινων νομισμάτων*, 264

²⁴² MACCORMACK, *Constantinopolis*, 148-149

πολιτικής προπαγάνδας, επέλεξε εικονογραφικά θέματα οικεία στο ρωμαϊκό κοινό, προκειμένου το μήνυμα της ισοτιμίας των δύο πόλεων να γίνει άμεσα αντιληπτό και αποδεκτό.²⁴³ Ενδεικτική είναι η απεικόνιση των δύο Τυχών, της Ρώμης και της Κωνσταντινούπολης, σε κοινή σύνθεση²⁴⁴ σε αρκετά νομίσματα της περιόδου, η οποία υπογραμμίζει την πρόθεση εξισορρόπησης και αλληλοσυμπλήρωσης των δύο πόλεων ως συμβόλων της αυτοκρατορικής εξουσίας και ενότητας.²⁴⁵

Εικόνα 5: Αργυρό Μετάλλιο Μ. Κωνσταντίνου (11 Μαΐου 330), Προσωποποίηση Κωνσταντινούπολης στον τύπο της «Ανθούσας»²⁴⁶

Η Κωνσταντινούπολη εμφανίζεται για πρώτη φορά στον εμπροσθότυπο των χάλκινων νομισμάτων στον εικονογραφικό τύπο της «νέας Ρώμης» σε άμεση αντιστοιχία με την προσωποποίηση της παλαιάς Ρώμης, της οποίας το πρότυπο εμπνέεται από το λατρευτικό άγαλμα της Τύχης της Ρώμης²⁴⁷. Υιοθετώντας το πολεμικό κράνος, χαρακτηριστικό της απεικόνισης της Ρώμης, η Κωνσταντινούπολη φέρει επιπροσθέτως δάφνινο στεφάνι και κρατά σκήπτρο, σύμβολα νίκης και εξουσίας αντίστοιχα. Η απουσία αυτών των στοιχείων από τις παραστάσεις της Ρώμης υποδηλώνει μια σαφή εικονογραφική διαφοροποίηση που ερμηνεύεται ως υπεροχή της νέας πρωτεύουσας έναντι της παλαιάς, κάτι που διακρίνεται και από την εικονογραφία των νομισμάτων, ενισχύοντας τον συμβολισμό της Κωνσταντινούπολης ως του νέου κέντρου της αυτοκρατορικής εξουσίας.²⁴⁸

Στον οπισθότυπο των ασημένιων μεταλλίων που εξέδωσε ο Μέγας Κωνσταντίνος παρατηρούνται σημαντικές μεταβολές στην εικονογραφική απόδοση της Κωνσταντινούπολης, η οποία εμφανίζεται για πρώτη φορά στον τύπο της Θεάς Τύχης – Ανθούσας (εικ. 5). Η εικονογραφία αυτή αναπαριστά μία γυναικεία μορφή, στεφανωμένη με τειχόμορφο στέμμα, η οποία κρατάει στο χέρι κέρασ αφθονίας —

²⁴³ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία χάλκινων νομισμάτων, 263

²⁴⁴ Για την κοινή απεικόνιση των δύο πόλεων στο υπατικό δίπτυχο του Κωνσταντίνου Γ' το 417 μ.Χ. βλ. CAMERON, *City Personification, 250-287*· MACCORMACK, *Constantinopolis*, 147-148

²⁴⁵ ΝΤΑΝΑΛΙΑ ΔΡΑΚΟΥ, Η Θέση της Κωνσταντινούπολης, 79· MACCORMACK, *Constantinopolis*, 147

²⁴⁶ RAMSKOLD L., "Coins and medallions struck for the inauguration of Constantinopolis 11 May 330", *Nis and Byzantium, Ninth Symposium, Nis, 3-5 June 2010*, Rakocija M. (επιμ.), Nis 2011, 132 (εικ. 3)

²⁴⁷ ΤΟΥΝΒΕΕ, *Roma and Constantinopolis I*, 137

²⁴⁸ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία χάλκινων νομισμάτων, 259-260

σύμβολο ευημερίας και πλούτου— ενώ με το δεξί της πόδι πατά πάνω στην πλώρη του πλοίου. Η προαναφερθείσα στάση συμβολίζει αφενός τη ναυτική νίκη του Μ. Κωνσταντίνου επί του Λικίνιου στον Ελλήσποντο, και αφετέρου αναδεικνύει τη γεωγραφική τοποθέτηση της Κωνσταντινούπολης σε καίριο ναυτικό πέρασμα, καθώς και τη σημασία της ως ναυτικής δύναμης.²⁴⁹ Η προσωποποίηση της Τύχης της Κωνσταντινούπολης αντλεί την εικονογραφική της καταγωγή από ελληνιστικά πρότυπα,²⁵⁰ στα οποία η Τύχη δεν αποτελεί απλώς αλληγορική μορφή της μοίρας, αλλά ενσαρκώνει τον προστάτη-φύλακα της πόλης και συντελεστή της ευημερίας και προόδου του αστικού συνόλου. Επομένως, μέσω της συγκεκριμένης παράστασης, η νέα πρωτεύουσα προβλήθηκε όχι μόνο ως πολιτικό και στρατιωτικό κέντρο, αλλά και ως εγγυήτρια της ευνομίας, της ευημερίας και της ιστορικής συνέχειας της ρωμαϊκής εξουσίας.²⁵¹

Σε αυτήν την περίπτωση, το εικονογραφικό θέμα της προσωποποίησης της Κωνσταντινούπολης εμπνέεται από το λατρευτικό άγαλμα της Ρέας-Κυβέλης²⁵², το οποίο ήταν τοποθετημένο σε έναν αρχαιοελληνικό ναό και λειτουργούσε ως αρχέτυπο για την απόδοση της Τύχης της νέας πρωτεύουσας του Μ. Κωνσταντίνου. Παρά την προφανή εικονογραφική συγγένεια, η απεικόνιση της μορφής στα νομίσματα διαφοροποιείται σε ορισμένα βασικά σημεία: απουσιάζουν τα λιοντάρια που συνόδευαν τη θεά Κυβέλη, τροποποιείται η στάση των χεριών, ενώ προστίθενται νέα εμβληματικά στοιχεία, όπως η πλώρη του πολεμικού πλοίου και το κέρασ αφθονίας, το οποίο αντικαθιστά τη φιάλη. Η ενσωμάτωση του κέρατος αφθονίας δεν αποτελεί απλώς μια εικαστική διαφοροποίηση, αλλά συμβάλλει καθοριστικά στη διαμόρφωση του συγκεκριμένου τύπου της Κωνσταντινούπολης ως «Ανθούσας», δηλαδή προστάτιδας που ταυτίζεται με την ευημερία, τη γονιμότητα και την προοπτική ανάπτυξης του τόπου, στοιχεία που υποδηλώνονται από το κέρασ. Ως επακόλουθο, η Κωνσταντινούπολη αναδεικνύεται ως συμβολική εγγύηση ανθεκτικότητας, πλούτου και μακροημέρευσης.²⁵³

Παρότι η Κωνσταντινούπολη υιοθέτησε σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές, διοικητικές και εικονογραφικές παραδόσεις της παλιότερης ρωμαϊκής πρωτεύουσας, η θεμελιώδης διαφοροποίηση μεταξύ των δύο πόλεων εντοπίζεται στον έντονα χριστιανικό προσανατολισμό της νέας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε ως το νέο διοικητικό και πνευματικό κέντρο της αυτοκρατορίας, με σαφή στόχο την εδραίωση της χριστιανικής ταυτότητας του κράτους, παρά το γεγονός ότι οι κοινωνικές δομές και τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού της Ανατολικής

²⁴⁹ GRIERSON, byzantine coins, 341· GRIERSON, νομισματοκοπία, 53· MACCORMACK, Constantinopolis, 147· ALFÖLDI, Foundation of Constantinople, 11· Κρικελίκος, Εικονογραφία χάλκινων νομισμάτων, 261

²⁵⁰ TOYNBEE I, Roma and Constantinopolis 137

²⁵¹ ΝΤΑΝΑΛΙΑ ΔΡΑΚΟΥ, Η Θέση της Κωνσταντινούπολης, 79

²⁵² Θεότητα που λατρεύονταν στη Μικρά Ασία στην περιοχή του Κυζίκου

²⁵³ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία χάλκινων νομισμάτων, 260-262· TOYNBEE, Roma and Constantinopolis I, 136

Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας δεν παρουσίαζαν σημαντικές αποκλίσεις από εκείνα της παλαιάς Ρώμης.²⁵⁴ Ο εκχριστιανισμός του εν λόγω εικονογραφικού θέματος εγκαινιάζεται κατά τη βασιλεία του Θεοδοσίου Β΄, όποτε και ενσωματώνονται στη εικονογραφία των σόλιδων χριστιανικά στοιχεία όπως η σταυροφόρος σφαίρα, η οποία αντικαθιστά την έως τότε απεικονιζόμενη απλή ή νικηφόρο σφαίρα (εικ. 2).²⁵⁵

Εικόνα 6: Σόλιδος Θεοδοσίου Β΄ (402-450), Προσωποποίηση Κωνσταντινούπολης
© The Trustees of the British Museum (CC BY-NC-SA 4.0) (asset no. 661539001)

Στην παράσταση των νομισμάτων του Ιουστίνου Β΄ (νομ. 31), ο εμπροσθότυπος απεικονίζει την προτομή του αυτοκράτορα κατά το καθιερωμένο εικονογραφικό πρότυπο των προκατόχων του. Η βασική διαφοροποίηση εντοπίζεται στο ότι, αντί της σταυροφόρου σφαίρας, ο αυτοκράτορας φέρει πλέον σφαίρα επί της οποίας στέκεται μία Βικτοριόλα, δηλαδή ένα αγαλματίδιο της θεάς Νίκης.²⁵⁶ Στον οπισθότυπο, η προσωποποίηση της Κωνσταντινούπολης αποδίδεται με γυναικεία μορφή, καθιστή, να κρατά σταυροφόρο σφαίρα —ένα μοτίβο που παραπέμπει άμεσα στην εικονογραφία των νομισμάτων του Θεοδοσίου Β΄ (εικ. 6). Αξιοσημείωτο παραμένει το γεγονός ότι η σταυροφόρος σφαίρα αποτελεί το μοναδικό χριστιανικό σύμβολο που εμφανίζεται στους σόλιδους του Ιουστίνου Β΄. Η περιορισμένη χρήση χριστιανικών συμβόλων, σε αντίθεση με την πλουσιότερη χριστιανική σημειολογία προηγούμενων περιόδων, ενδέχεται να αντανακλά μια σκόπιμη ιδεολογική επιλογή: την αναβίωση παραδοσιακών ρωμαϊκών συμβόλων νίκης και εξουσίας, με σκοπό την επίκληση της ένδοξης αυτοκρατορικής παράδοσης.²⁵⁷

Ο στόχος του Ιουστίνου Β΄ με την τοποθέτηση της προσωποποίησης της Κωνσταντινούπολης στον οπισθότυπο των σόλιδων του παραμένει αντικείμενο συζητήσεων και ερμηνειών. Μία πρώτη εκδοχή είναι ότι ο Ιουστίνος επιδίωξε να επιβεβαιώσει την εξουσία του ως αυτοκράτορας της πόλης, και κατ' επέκταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, χρησιμοποιώντας την εικόνα της Κωνσταντινούπολης ως χαρακτηριστικό της κυριαρχίας του και της πολιτικής του εξουσίας. Επιπλέον,

²⁵⁴ LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 164

²⁵⁵ ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία χάλκινων νομισμάτων, 259-260, 277

²⁵⁶ HAHN, Moneta Imperii Byzantini II, 37

²⁵⁷ SOMOGYI, Christian symbols, 148-149

ενδέχεται να επιχείρησε να αναβιώσει παγανιστικά και κλασικά εικονογραφικά πρότυπα, εμπνευσμένα από τους μεγάλους αυτοκράτορες του παρελθόντος, επαναφέροντας έτσι την παράδοση των ρωμαϊκών νομισμάτων ως μέσο ενίσχυσης της αυτοκρατορικής εικόνας και σύνδεσης με την ένδοξη ρωμαϊκή κληρονομιά. Εναλλακτικά, είναι δυνατόν ο Ιουστίνος να επιδίωξε να προβάλλει τη διαδικασία του «εκχριστιανισμού» της αυτοκρατορίας, ενσωματώνοντας παγανιστικά σύμβολα και μορφές με χριστιανικά στοιχεία, όπως η σταυροφόρος σφαίρα, υπογραμμίζοντας τη μετάβαση από τις παραδοσιακές θρησκευτικές πρακτικές στο νέο χριστιανικό σύστημα αξιών. Αυτή η διαδικασία μπορεί να θεωρηθεί ως μια μορφή προσαρμογής και εξισορρόπησης των παγανιστικών και χριστιανικών στοιχείων στην αυτοκρατορική προπαγάνδα, αντλώντας το πρότυπο της ενσωμάτωσης του Χριστιανισμού στα νομισματικά θέματα της εποχής, όπως παρατηρείται και στην παρουσίαση της θεότητας Νίκης με τα χριστιανικά σύμβολα.

Το ακριβές μήνυμα που επιθυμούσε να περάσει ο Ιουστίνος Β΄ μέσω αυτής της εικονογραφικής επιλογής παραμένει ασαφές, και πιθανότατα το νόημα της κίνησης αυτής δεν ήταν απολύτως κατανοητό για το σύγχρονο κοινό, γεγονός που ενδέχεται να αποκαλύπτει τη σύγχυση ή την πολυδιάστατη φύση της αυτοκρατορικής του στρατηγικής στην επικοινωνία μέσω της νομισματοκοπίας. Σύμφωνα με την αρχαιολόγο J. Toynbee, η επανεμφάνιση της προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης στους σόλιδους του Ιουστίνου Β΄ σηματοδοτεί, κατά την ερμηνεία του²⁵⁸, «τον τερματισμό της αρχαϊκής τέχνης». Το τέλος της αρχαϊκής τέχνης δεν αφορά μόνο την εικαστική εξέλιξη, αλλά και την ιδεολογική μετατόπιση προς έναν πιο έντονο χριστιανικό χαρακτήρα. Η προσθήκη χριστιανικών συμβόλων, όπως η σταυροφόρος σφαίρα, σε συνδυασμό με την παραδοσιακή εικόνα του αυτοκράτορα και της Κωνσταντινούπολης, δείχνει τη συνειδητή επιλογή του Ιουστίνου Β΄ να ενσωματώσει το νέο χριστιανικό ιδεολογικό υπόβαθρο, διατηρώντας όμως παράλληλα ταυτόχρονα μια σύνδεση με τις ρωμαϊκές παραδόσεις. Κατά συνέπεια, η τέχνη της εποχής δεν συνιστά απλώς την απόρριψη του παρελθόντος, αλλά την αναδιαμόρφωση και προσαρμογή των αρχαίων καλλιτεχνικών τύπων στις νέες κοινωνικοπολιτικές και θρησκευτικές συνθήκες του Βυζαντίου.²⁵⁹

---

²⁵⁸ TOYNBEE, *Roma and Constantinopolis II*, 277

²⁵⁹ CAMERON, *Terminus of Antique Art*, 129-131

ΠΑΓΙΩΣΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗΣ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΤΟ ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ: ΜΟΡΦΕΣ, ΣΥΜΒΟΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ

Ο αυτοκράτορας Τιβέριος Β²⁶⁰ (578-582), διάδοχος του Ιουστίνου Β', αντικατέστησε την καθήμενη Κωνσταντινούπολη με το σύμβολο του κραταιού σταυρού, σε μια καθοριστική μετάβαση της νομισματικής εικονογραφίας.²⁶¹ Σύμφωνα με την περιγραφή του Ιωάννη της Εφέσου, ο Τιβέριος υπήρξε μάρτυρας ενός οράματος²⁶², το οποίο τον ώθησε στην αλλαγή της εικονογραφίας του οπισθότυπου του σόλιδου.²⁶³ Από δω και στο εξής, γίνεται σαφής η παγίωση του Χριστιανισμού και η εξαφάνιση των παγανιστικών παραστάσεων των Νικών και των προσωποποιήσεων πόλεων. Τα χριστιανικά σύμβολα, με κυριότερο του σταυρού, αρχίζουν να κυριαρχούν στους οπισθότυπους των σόλιδων, ιδίως κατά τον 7^ο και 8^ο αιώνα.²⁶⁴

Η καθιέρωση της χριστιανικής εικονογραφίας στη βυζαντινή νομισματοκοπία συντελείται με αργό ρυθμό, ξεκινώντας από τον 4^ο αιώνα και εξής, καθώς οι αυτοκράτορες όφειλαν να λαμβάνουν υπόψη τους τη δημόσια γνώμη, και ιδιαιτέρως τις αντιλήψεις που επικρατούσαν στον στρατό, όπου οι χριστιανοί αποτελούσαν μειονότητα κατά τα πρώτα στάδια της αυτοκρατορίας.²⁶⁵ Τα πρώιμα χριστιανικά σύμβολα, όπως το χριστόγραμμα και ο σταυρός, αρχίζουν να εμφανίζονται στα νομίσματα ήδη από τον 4^ο αιώνα, συχνά όμως σε δευτερεύουσα θέση, ενώ προηγήθηκαν κατά πολύ των απεικονίσεων των αγίων προσώπων.²⁶⁶ Η επιλογή αυτών των απλών συμβόλων, όπως του σταυρού, φαίνεται να υπαγορεύεται από την πρόθεση αποφυγής σκανδάλου αναφορικά με την απεικόνιση της μορφής του Ιησού Χριστού, ζήτημα που παρέμενε ευαίσθητης θεολογικής φύσης και βασάνισε το Βυζαντινό κράτος για αρκετό χρονικό διάστημα. Από τον 5^ο αιώνα και εξής, χριστιανικά θέματα παγιώνονται σταδιακά ως κύρια εικονογραφικά μοτίβα, ενώ η συστηματική χρήση της εικόνας του Χριστού καθιερώνεται μόλις από τον 9^ο αιώνα και έπειτα, μετά το τέλος της εικονομαχικής έριδος.²⁶⁷

Ο σταυρός στην τέχνη αναδεικνύει τη σχέση του γήινου κόσμου με τον ουράνιο, μεταβαίνοντας από σύμβολο τιμωρίας, ατίμωσης και ταπείνωσης σε σύμβολο πίστης, δόξας και τιμής.²⁶⁸ Πριν από το διάταγμα των Μεδιολάνων το 313 δεν υπήρχαν παραστάσεις του σταυρού στην πρωτοχριστιανική τέχνη, ωστόσο, μετά την κατάργηση

²⁶⁰ Εμφανίζεται στις ιστορικές πηγές και ως Τιβέριος Α'. Βλ. KAZHDAN, ODB III, 2083-84

²⁶¹ WARWICK, British museum 1, 28

²⁶² GRABAR, L'iconoclasme byzantin, 54· ERICSSON, Cross on steps, 149

²⁶³ GRIERSON, Catalogue 2.1, 95· GAYED, Cross Above Steps, 920

²⁶⁴ GAYED, Cross Above Steps, 918

²⁶⁵ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 53

²⁶⁶ GRIERSON, Byzantine Coins, 35· GRIERSON, Νομισματοκοπία, 54

²⁶⁷ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 54· MOORHEAD, Iconoclasm, 171

²⁶⁸ GAYED, Cross Above Steps, 917

της σταύρωσης ως μέσο επιβολής ποινής για τους κατάδικους, ο σταυρός καθιερώθηκε ως κεντρικό στοιχείο έκφρασης του Χριστιανισμού στις εικονογραφίες.²⁶⁹ Η απαρχή αυτής της διαδικασίας εντοπίζεται στη χρήση του σταυρού ως στρατιωτικού εμβλήματος (λαβάρου)²⁷⁰ από τον Μ. Κωνσταντίνο, κατόπιν της μαρτυρίας ενός οράματος, κατά το οποίο εμφανίστηκε στον ουρανό ο φλεγόμενος σταυρός συνοδευόμενος από τη γραπτή επιγραφή «Ἐν τούτῳ νίκα». ²⁷¹ Ο Μέγας Κωνσταντίνος, μέσω αυτής της συμβολικής επιλογής, επιδίωξε να συνδέσει τη στρατιωτική του εξουσία με τη θεϊκή πρόνοια, αλλά και να εξασφαλίσει την προστασία των στρατευμάτων του υπό τη σκέπη του Θεού.²⁷² Εκτός από τον σταυρό, άλλα σύμβολα που υιοθετήθηκαν κατά την παλαιохριστιανική περίοδο περιλαμβάνουν το χριστόγραμμα και το σταυρόγραμμα.²⁷³

Σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση, το 326 η Αγία Ελένη, μητέρα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, μετέβη στους Αγίους Τόπους προκειμένου να προσκυνήσει στα Ιεροσόλυμα, ενδεχομένως και ως ένδειξη ευγνωμοσύνης προς τον Θεό για τους θριάμβους του υιού της.²⁷⁴ Κατά τις αφηγήσεις, η Ελένη, οδηγήθηκε από θεόσταλτο όραμα στην αναζήτηση του σταυρού, στον οποίο σταυρώθηκε ο Ιησούς Χριστός.²⁷⁵ Με τη βοήθεια ενός Ιουδαίου, ονόματι Ιούδα, εντοπίστηκε η πιθανή θέση της Σταύρωσης και πραγματοποιήθηκαν ανασκαφές, κατά τις οποίες ανευρέθησαν τρεις σταυροί, οι οποίοι θεωρήθηκαν ότι ανήκαν στον Χριστό και στους δύο συσταυρωθέντες ληστές.²⁷⁶ Κατόπιν, ο Μέγας Κωνσταντίνος φέρεται να διέταξε την ανέγερση ενός ναού στο σημείο της εύρεσης, ώστε να καταστεί τόπος προσκυνήματος των πιστών,²⁷⁷ θέτοντας έτσι τα θεμέλια του Ναού της Αναστάσεως.²⁷⁸ Το 614, κατά τη διάρκεια της περσικής εισβολής στην Παλαιστίνη, τα στρατεύματα των Σασσανιδών λεηλάτησαν τα Ιεροσόλυμα και, μεταξύ άλλων ιερών κειμηλίων, αφαίρεσαν και τον Τίμιο Σταυρό, τον οποίο μετέφεραν ως λάφυρο στην Περσία.²⁷⁹ Ωστόσο, το 627, έπειτα από νικηφόρα εκστρατεία, ο αυτοκράτορας Ηράκλειος κατανίκησε τους Πέρσες και ανέκτησε τον Τίμιο Σταυρό, τον οποίο επανέφερε θριαμβευτικά στα Ιεροσόλυμα, αποκαθιστώντας το σύμβολο στον τόπο της προσκύνησής του.²⁸⁰

²⁶⁹ GAYED, *Cross Above Steps*, 917

²⁷⁰ GRIERSON, *Νομισματοκοπία*, 81

²⁷¹ GRABAR, *Christian Iconography*, 125· NICKELL, *Relics*, 77· MOORHEAD, *Iconoclasm*, 171

²⁷² NIEWÖHNER, *Significance of the cross*, 185

²⁷³ NIEWÖHNER, *Significance of the cross*, 185, 210

²⁷⁴ Περισσότερα για τον μύθο της ανάκτησης του Τίμιου Σταυρού πρβλ. DRIVERS, *Helena Augusta*, 125-174· NICKELL, *Relics*, 77-86· HOLT, *Elene of Cynewulf*, 5-42

²⁷⁵ NICKELL, *Relics*, 80

²⁷⁶ NICKELL, *Relics*, 80, 82

²⁷⁷ HOLT, *Elene of Cynewulf*, 33

²⁷⁸ ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο Πανίερος Ναός της Αναστάσεως*, 23-26· NICKELL, *Relics*, 81

²⁷⁹ NICKELL, *Relics*, 82

²⁸⁰ NICKELL, *Relics*, 83· JENSEN, *The Cross*, 102· GAYED, *Cross Above Steps*, 918· MOORHEAD, *Iconoclasm*, 174· KAZHDAN, *ODB I*, 552

Την πρώτη περίοδο της βυζαντινής νομισματοκοπίας οι συχνότεροι εικονογραφικοί τύποι του σταυρού στον σόλιδο αποτελούνταν από τον λεγόμενο κραταιό σταυρό πάνω σε βαθμίδες ή βάση. Ο όρος «κραταιός σταυρός» αναφέρεται στον σταυρό, του οποίου οι απολήξεις των δύο κύριων κεραιών φέρουν κάθετα προσαρτημένες μικρότερες κεραίες.²⁸¹ Ο τύπος του σταυρού πάνω σε βαθμίδες, δηλαδή σταυρού τοποθετημένου επί δύο ή περισσοτέρων βαθμίδων, αντιπροσώπευε εικονογραφικά είτε τον Τίμιο Σταυρό του Γολγοθά,²⁸² είτε τον σταυρό του Μ. Κωνσταντίνου στην Κωνσταντινούπολη,²⁸³ είτε τον περίφημο διάλιθο σταυρό του Θεοδοσίου Β΄, ο οποίος, σύμφωνα με τις πηγές, ανυψώθηκε στον λόφο του Γολγοθά περί το 420.²⁸⁴ Στα νομίσματα του τελευταίου αυτοκράτορα, απαντά παράσταση μεγάλου διάλιθου σταυρού, τον οποίο φέρει η μορφή της Νίκης (εικ. 2).²⁸⁵ Πιθανολογείται από τους ερευνητές ότι η συγκεκριμένη εικονογραφία αποσκοπούσε στον εορτασμό της νίκης του Θεοδοσίου Β΄ επί των Περσών, οι οποίοι είχαν τον έλεγχο της περιοχής από το 414, καθώς και στην αφιέρωση του εν λόγω συμβόλου στην εκκλησία των Ιεροσολύμων. Η έγερση του διάλιθου σταυρού στον Γολγοθά καταγράφεται στα χρονικά του Θεοφάνη²⁸⁶, χρονογράφου του 8^{ου}-9^{ου} αιώνα.²⁸⁷

Ο βυζαντινολόγος Α. Grabar δεν συντάσσεται με την άποψη περί έμπνευσης του εικονογραφικού τύπου από τον διάλιθο σταυρό του Θεοδοσίου Β΄ και προτείνει μια εναλλακτική εκδοχή σχετικά με την πιθανή προέλευση του θέματος του κραταιού σταυρού.²⁸⁸ Σύμφωνα με τον Α. Grabar, ο Τιβέριος Β΄ —του οποίου το πλήρες όνομα²⁸⁹ ήταν Τιβέριος Κωνσταντίνος— ήθελε να συνδέσει το όνομά του και να ταυτιστεί με τη μορφή του Μ. Κωνσταντίνου. Ως «νέος Κωνσταντίνος»²⁹⁰, στο πλαίσιο αυτής της ευρύτερης πολιτικής και ιδεολογικής συνέχειας, επιδίωξε να αναβιώσει την αυτοκρατορική λαμπρότητα του παρελθόντος, με χαρακτηριστική εκδήλωση την απεικόνιση του Σταυρού του Γολγοθά στα νομίσματα της περιόδου του.²⁹¹ Αναφορικά με τον τύπο του σταυρού που υιοθέτησε ο Τιβέριος για τον οπισθότυπο των νομισμάτων του, ο Α. Grabar θεωρεί ιδιαιτέρως πιθανό ότι αντλεί την έμπνευσή του από τον μνημειακό σταυρό που, σύμφωνα με την παράδοση, ανεγέρθηκε από τον Μεγάλο Κωνσταντίνο στο φόρο του Κωνσταντίνου (Forum Constantini) στην

²⁸¹ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 81

²⁸² HAHN, *Moneta Imperii Byzantini* II, 52-53· SOMOGYI, *Christian symbols*, 149· GRABAR, *Ampoules*, 55-56

²⁸³ GRABAR, *L'iconoclasme byzantin*, 254, 579-580

²⁸⁴ GRIERSON, *Catalogue* 2.1 95· GAYED, *Cross Above Steps*, 917· GRIERSON, *byzantine coins*, 36· ERICSSON, *Cross on steps*, 149

²⁸⁵ GRIERSON, *byzantine coins*, 36· BRECKENRIDGE, *Justinian II*, 34-35

²⁸⁶ THEOPHANES, *Chronicle*, 135-136

²⁸⁷ Για την έγερση του Σταυρού από τον Θεοδόσιο Β΄ πρβλ. GAYED, *Cross Above Steps*, 921· BRECKENRIDGE, *Justinian II*, 35· JENSEN, *The Cross*, 101

²⁸⁸ GRABAR, *L'iconoclasme byzantin*, 578-579

²⁸⁹ Το πλήρες αυτοκρατορικό του όνομα ήταν "Flavius Tiberius Constantinus Augustus"

²⁹⁰ GRABAR, *L'iconoclasme byzantin*, 254, 579· KAZHDAN, *ODB* III, 2084

²⁹¹ GRABAR, *L'iconoclasme byzantin*, 54· GAYED, *Cross Above Steps*, 921-922

Κωνσταντινούπολη, και ο οποίος συνέχισε να υφίσταται και να τιμάται με ιδιαίτερη ευλάβεια. Εικάζεται, συνεπώς, ότι ένα τέτοιο κωνσταντίνειο μνημείο της πρωτεύουσας αποτέλεσε το πρότυπο για την απόδοση του θέματος του κραταιού σταυρού επί βαθμίδων.²⁹²

Το εν λόγω εικονογραφικό θέμα είναι γνωστό ως «Σταυρός του Γολγοθά», καθώς οι βαθμίδες επί των οποίων εδράζεται ο σταυρός παρομοιάστηκαν με τον λόφο του Γολγοθά, τον τόπο εκτός των τειχών της Ιερουσαλήμ, όπου σύμφωνα με τις ευαγγελικές διηγήσεις, πραγματοποιήθηκε η Σταύρωση του Χριστού.²⁹³ Κατά τις εκκλησιαστικές παραδόσεις, ο Χριστός σταυρώθηκε επί σταυρού «λατινικού» τύπου (*crux immissa*), οι οποίοι συνήθως τοποθετούνταν επάνω σε κάποια βάση.²⁹⁴ Η παρουσία των τριών βαθμίδων ενδέχεται να φέρει συμβολική σημασία, πιθανόν παραπέμποντας στις τρεις θεολογικές αρετές της Πίστεως, της Ελπίδας και της Αγάπης, θεμελιώδεις αρχές της χριστιανικής διδασκαλίας, στις οποίες βασίστηκε ο Χριστιανισμός.²⁹⁵ Ωστόσο, δεν αποκλείεται η ερμηνεία τους να είναι περισσότερο πρακτικής φύσεως, καθώς ενδέχεται να αποδίδουν εικονογραφικά τα σκαλοπάτια που φέρονται να υπήρχαν εμπρός από τον μεγαλοπρεπή σταυρό του Θεοδοσίου Β' στον Ναό της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα, τα οποία διευκόλυναν την προσκύνηση των πιστών.²⁹⁶

Η απεικόνιση του σταυρού απαντά ήδη από προγενέστερους αιώνες σε παραστάσεις που σχετίζονται με τη μορφή της Νίκης ή με τους αγγέλους, και συγκεκριμένα στα χρυσά νομίσματα του Θεοδοσίου Β'²⁹⁷, όπου το σύμβολο του σταυρού αποκτά ιδιαίτερη σημασία (εικ. 2). Στις περιπτώσεις αυτές, ο σταυρός εμφανίζεται συχνά ως διάλιθος (“*crux gemmata*”), διακοσμημένος δηλαδή με πολύτιμους λίθους, χωρίς ωστόσο να φέρει κάποια βάση. Η πρώτη γνωστή απόδοση του σταυρού επί βάσεως εντοπίζεται στη Ρώμη, στο ψηφιδωτό της ασίδας (εικ. 7) της βασιλικής Santa Pudenziana (π. 410-417)²⁹⁸, όπου ο σταυρός εικονίζεται τοποθετημένος σε μια μικρή βάση, η οποία με τη σειρά της πατά πάνω στον λόφο του Γολγοθά.²⁹⁹ Ο *crux gemmata* αποτελεί έναν ιδιαίτερο εικονογραφικό τύπο σταυρού, ο οποίος αποδίδεται είτε ως στολισμένος με πολύτιμους λίθους είτε με τέτοιο τρόπο ώστε να υποδηλώνει τη λάμψη και τη μεγαλοπρέπεια του υλικού του. Η μορφή αυτή ήταν ευρέως διαδεδομένη στην παλαιοχριστιανική τέχνη, όπως στα παραδείγματα των

²⁹² GRABAR, L' *iconoclasme byzantin*, 54, 579-580· GAYED, *Cross Above Steps*, 921-922

²⁹³ GRIERSON, *Catalogue* 2.1, 95· GAYED, *Cross Above Steps*, 918· HAHN, *Moneta Imperii Byzantini* II, 53· Η Ericsson δεν συμφωνεί με τους παραπάνω ισχυρισμούς και θεωρεί ότι οι βαθμίδες του σταυρού αντιπροσωπεύουν τον περσικό βωμό της φωτιάς, χαρακτηριστικό του Ζωροαστρισμού, συμβολίζοντας έτσι τη νίκη του Χριστιανισμού κατά των Περσών. Αναλυτικά βλ. ERICSSON, *Cross on steps*, 151-155

²⁹⁴ GAYED, *Cross Above Steps*, 918

²⁹⁵ GAYED, *Cross Above Steps*, 921

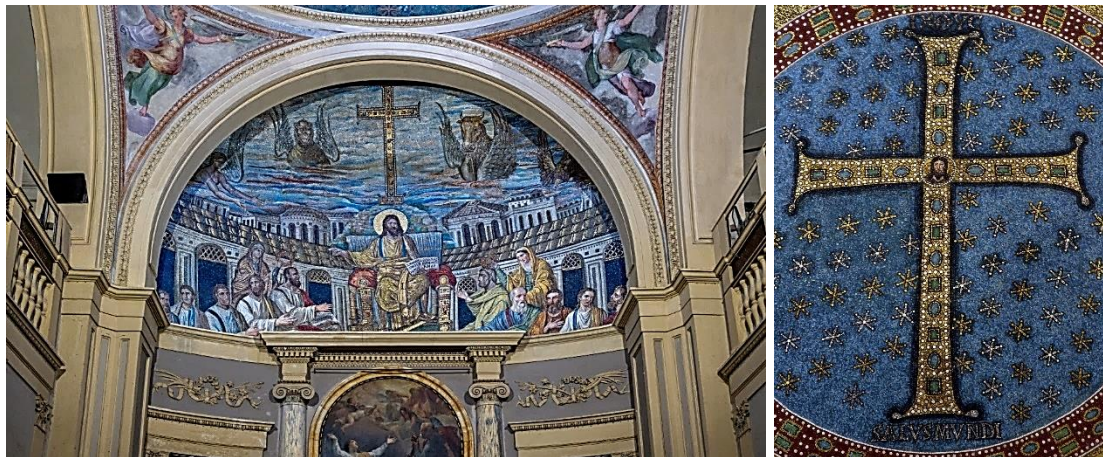
²⁹⁶ KAZHDAN, *ODB* III, 2178· MILNER, *Crux gemmata*, 94-95· GAYED, *Cross Above Steps*, 922

²⁹⁷ BRECKENRIDGE, *Justinian II*, 33· JENSEN, *The Cross*, 98· ERICSSON, *Cross on steps*, 151

²⁹⁸ Σχετικά με το ψηφιδωτό της Santa Pudenziana βλ. SCHLATTER, *Mosaic of Santa Pudenziana*, 276-295

²⁹⁹ GRIERSON, *Catalogue* 2.1, 95-96· MILNER, *Crux gemmata*, 85, 95

ψηφιδωτών της Santa Pudenziana και του Αγίου Απολλιναρίου in Classe στη Ραβέννα (εικ. 7),³⁰⁰ επηρεασμένα ενδεχομένως από τον διάλιθο σταυρό του Θεοδοσίου Β΄ στον Γολγοθά.³⁰¹ Σε αντίθεση με τον σταυρό ως όργανο μαρτυρίου, ο *crux gemmata* λειτουργεί κυρίως ως σύμβολο νίκης και ανάστασης, εικονιζόμενος συχνά χωρίς τη μορφή του Εσταυρωμένου, γεγονός που ενισχύει την έννοια της δόξας του Χριστού.³⁰² Η παρουσία του στις εκκλησιαστικές απεικονίσεις δεν περιορίζεται σε αφηρημένα σύμβολα, αλλά υπογραμμίζει τον ένδοξο και δοξαστικό χαρακτήρα της σταυρικής θυσίας. Η εικονογραφική αυτή παράδοση μεταφέρεται και στη βυζαντινή νομισματοκοπία, ιδίως από τον 6^ο αιώνα και εξής, όπου ο σταυρός ενσωματώνεται στη ρητορική της αυτοκρατορικής εξουσίας, με τον *crux gemmata* να αποτελεί ένα από τα πρότυπα του σταυρού για πολλούς αυτοκράτορες του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα (εικ. 2).³⁰³ Συμπερασματικά, με βάση τις παραπάνω αναλύσεις των ερευνητών, προκύπτει ότι το επικρατέστερο πρότυπο για τον εικονογραφικό τύπο του κραταιού σταυρού που εισήγαγε ο Τιβέριος Β΄ πιθανότατα υπήρξε ο διάλιθος σταυρός στον Γολγοθά, ένα πρότυπο που ήταν ήδη οικείο και είχε απασχολήσει τη νομισματική εικονογραφία στο παρελθόν.

Εικόνα 7: “Crux gemmata”, Αριστερά: Εκκλησία Santa Pudenziana, Ρώμη (ψηφιδωτό π. 410-417), Δεξιά: Άγιος Απολλινάριος in Classe, Ραβέννα (ψηφιδωτό μέσα 6^{ου} αι.)
© Steven Zucker (CC BY-NC-SA 2.0) & © José Luiz Bernardes Ribeiro (CC BY-SA 4.0)

Στον ανατολικό κόσμο, ο σταυρός παρέμεινε αποκλειστικά θρησκευτικό σύμβολο και δεν έλαβε τον εραλδικό χαρακτήρα που ανέπτυξε στη Δύση, όπου γνώρισε αξιοσημείωτη μορφολογική ποικιλία. Ως εκ τούτου, στην ελληνική παράδοση δεν φαίνεται να διαμορφώθηκε ένα εξειδικευμένο λεξιλόγιο για την περιγραφή των

³⁰⁰ JENSEN, The Cross, 102· FRIESEN, Female Crucifix, 10

³⁰¹ FRIESEN, Female Crucifix, 10· GAYED, Cross Above Steps, 921· Η Milner καταλήγει τελικά ότι το ψηφιδωτό της αψίδας στη Santa Pudenziana αντλεί το εικονογραφικό του πρότυπο από τον Τίμιο Σταυρό, στον οποίο σταυρώθηκε ο Χριστός βλ. MILNER, Crux gemmata, 94-97

³⁰² FRIESEN, Female Crucifix, 10

³⁰³ GRIERSON, Catalogue 2.1, 95· GRIERSON, Byzantine coins, 36, 52· GRIERSON, Νομισματοκοπία, 55

εικονιστικών του παραλλαγών· οι σύγχρονοι νομισματικοί όροι βασίζονται κυρίως σε δάνεια από τη δυτική ορολογική παράδοση.³⁰⁴ Επιπλέον, το γεγονός των αλληπάλληλων αλλαγών και η ποικιλία στη μορφολογία του σταυρού δημιούργησε περαιτέρω προβλήματα ορολογίας για τους μελετητές, καθώς δεν υφίστατο ακριβής όρος που να αποδίδει με συνέπεια το εικονογραφικό αυτό θέμα, με αποτέλεσμα να παρατηρείται συνεχής μεταβολή στις ορολογίες του θέματος.³⁰⁵ Εντούτοις, τέσσερις κύριοι εικονογραφικοί τύποι σταυρού διαμορφώθηκαν και καθιερώθηκαν καθ' όλη την περίοδο της βυζαντινής νομισματοκοπίας: ο λατινικός σταυρός, ο πατριαρχικός σταυρός³⁰⁶, ο κραταιός σταυρός και ο κραταιός σταυρός πάνω σε βαθμίδες, γνωστός και ως «Σταυρός του Γολγοθά».³⁰⁷

Επανερχόμενοι, λοιπόν, στις παραστάσεις του κραταιού σταυρού του Τιβέριου (νομ. 32), με την πάροδο του χρόνου, διακρίνονται σημαντικές μεταβολές στην απόδοσή του στη νομισματική παραγωγή. Οι ράβδοι των κεραιών του σταυρού τείνουν να επιμηκύνονται, ενώ οι βαθμίδες επί των οποίων εδράζεται ο σταυρός καθίστανται σταδιακά στενότερες. Οι απολήξεις των πλαϊνών κεραιών απαντώνται συχνά διακοσμημένες σε σχήμα μαργαριταριού, ένα σχήμα το οποίο περιγράφεται και ως «δάκρυα»,³⁰⁸ ενώ αλλού λαμβάνουν μορφή επεκτάσεως προς τα έξω, στον τύπο του “cross-pattée”³⁰⁹.³¹⁰ Περαιτέρω, το ίδιο το μήκος του σταυρού άλλαζε μέγεθος, το οποίο είχε ως συνέπεια να ποικίλλει το συνολικό σχήμα του σταυρού: άλλοτε επικρατεί ο λατινικός τύπος, με την κάθετη κεραία του σταυρού μεγαλύτερη της οριζόντιας, και άλλοτε ο ελληνικός, με όλες τις κεραίες ισομήκεις.³¹¹

Οι πρώτες μεταβολές ξεκίνησαν επί της βασιλείας του Τιβέριου Β΄, κατά την οποία παρατηρείται διαφοροποίηση του τύπου του σταυρού μεταξύ του σόλιδου και των υποδιαίρέσεών του. Συγκεκριμένα, ενώ στον σόλιδο απεικονίζεται ο κραταιός σταυρός πάνω σε τέσσερις βαθμίδες (νομ. 32, 33), στο σημίσιο ο κραταιός σταυρός εδράζεται πάνω σε κύκλο ή σφαίρα (νομ. 34) και στο τριμίσιο αποδίδεται απλώς ο κραταιός σταυρός χωρίς κάποια βάση (νομ. 35).³¹² Ο τύπος του σταυρού στις υποδιαίρέσεις του σόλιδου του Τιβέριου αποτέλεσε το εικονογραφικό πρότυπο στα σημίσια και στα τριμίσια των αυτοκρατόρων του 7^{ου} και 8^{ου} αιώνα (νομ. 41, 43, 46,

³⁰⁴ GRIERSON, Catalogue 2.1, 98· GRIERSON, Byzantine Coins, 35

³⁰⁵ GRIERSON, Catalogue 2.1, 98· GAYED, Cross Above Steps, 917-918· GRIERSON, Byzantine Coins, 35

³⁰⁶ Πατριαρχικός σταυρός: εμφανίστηκε συστηματικά κυρίως κατά τον 9^ο αι. και χαρακτηρίζεται από μια δεύτερη μικρότερη οριζόντια γραμμή πάνω από τη βασική οριζόντια γραμμή του σταυρού. Στα νομίσματα της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου απαντάει αποκλειστικά ως επίστεψη της σφαίρας (νομ. 57, 60)

³⁰⁷ GRIERSON, Byzantine Coins, 35· GRIERSON, Catalogue 2.1, 98

³⁰⁸ GRIERSON, Catalogue 2.1, 96-97

³⁰⁹ Ο γαλλικός όρος είναι “croix-pattée”, μεταφράζεται στα ελληνικά ως «σταυρός με διευρυμένα άκρα»

³¹⁰ GRIERSON, Catalogue 2.1, 96

³¹¹ GRIERSON, Catalogue 2.1, 98

³¹² MADDEN, Christian Emblems, 172· GRIERSON, Catalogue 2.1, 95

48).³¹³ Επιπροσθέτως, στα πρώτα χρυσά νομίσματα του Τιβέριου οι εγκάρσιες κεραίες που τοποθετούνται κάθετα στις απολήξεις των δύο βασικών κεραίων εμφανίζονται ιδιαίτερος περιορισμένες σε μέγεθος, σε σύγκριση με τα αντίστοιχα εικονογραφικά πρότυπα των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων.³¹⁴ Ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος συνέχισε τη νομισματική παράδοση του προκατόχου του μόνο στις υποδιαίρεσεις του σόλιδου, διατηρώντας τον τύπο του κραταιού σταυρού πάνω στον κύκλο στα σημίσια, καθώς και του κραταιού σταυρού χωρίς βάση στα τριμίσια (νομ. 36).³¹⁵ Επί βασιλείας του αυτοκράτορα Φωκά (602-610) ο κραταιός σταυρός απαντά αποκλειστικά στα τριμίσια (νομ. 37) και στα μισά³¹⁶ τριμίσια (νομ. 38).³¹⁷ Σε ένα σπάνιο τριμίσιο του ίδιου αυτοκράτορα από το νομισματοκοπείο της Ισπανίας³¹⁸ παρατηρείται ο κραταιός σταυρός πάνω σε τρεις βαθμίδες.³¹⁹

Στους σόλιδους της περιόδου βασιλείας του Ηρακλείου διακρίνονται σημαντικές τροποποιήσεις στον εικονογραφικό τύπο του σταυρού. Αρχικά, η κατώτατη ράβδος του σταυρού απεικονίζεται να εφάπτεται σχεδόν της ανώτατης βαθμίδας (νομ. 39), ενώ σε άλλα παραδείγματα η ίδια η ανώτατη βαθμίδα λειτουργεί ως η βάση του σταυρού, χωρίς να παρεμβάλλεται ενδιάμεσα κάποια πρόσθετη ράβδος στην κεραία του σταυρού, μια επιλογή που έμελλε να παγιωθεί επίσης στην εικονογραφία των νομισμάτων των διαδόχων αυτοκρατόρων (νομ. 40). Περαιτέρω, παρατηρείται μείωση του συνολικού αριθμού των βαθμίδων του σταυρού, οι οποίες περιορίζονται πλέον σε δύο ή τρεις, εφόσον προσμετράται και η βάση του σταυρού ως επιμέρους βαθμίδα.³²⁰ Σε ορισμένες ασυνήθιστες υποδιαίρεσεις των νομισμάτων του Ηρακλείου παρατηρείται η ιδιαιτερότητα της ενσωμάτωσης του σταυρογράμματος μέσα στο σύμβολο του κραταιού σταυρού (νομ. 42, 44). Η παραλλαγή του εν λόγω εικονογραφικού τύπου, η οποία διαφοροποιείται αισθητά από τη συμβατική απεικόνιση του κραταιού σταυρού, δεν απαντάται σε καμία εκδοχή νομισματικής εικονογραφίας άλλων βυζαντινών αυτοκρατόρων, γεγονός που της προσδίδει μοναδικό χαρακτήρα και εγείρει ερωτήματα ως προς την ερμηνεία και τον συμβολισμό της συγκεκριμένης επιλογής.

Κατά την περίοδο διακυβέρνησης από τους απογόνους του Ηρακλείου, όπου η εξουσία μεταβιβάστηκε από τον Κώνσταντα Β' (641-668), στον Κωνσταντίνο Δ' (668-685) και στον Ιουστινιανό Β' (685-695, 705-711), ο σταυρός πάνω σε βαθμίδες

³¹³ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 55

³¹⁴ GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 96

³¹⁵ GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 299-300

³¹⁶ Το μισό τριμίσιο ("half-tremissis") ως υποδιαίρεση του χρυσού νομίσματος απαντάται κατά την εν λόγω περίοδο μόνο στη βασιλεία του Ιουστίνου Β' και του Φωκά. Οι διαφορές τους με τα τριμίσια, όπως το χαμηλό τους βάρος (περίπου 0,8 γραμμάρια) τα καθιστούν ως ξεχωριστή νομισματική υποδιαίρεση και όχι ως αποκομμένα τριμίσια. Βλ. GRIERSON, *Byzantine Coins*, 57

³¹⁷ GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 160-161· Περαιτέρω βλ. BARTLETT, *Gold coinage of Spania*, 383

³¹⁸ Για τις κοπές από το νομισματοκοπείο της Ισπανίας βλ. BARTLETT, *Gold coinage of Spania*, 351-401

³¹⁹ GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 206

³²⁰ GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 96

διατηρήθηκε στην οπισθότυπο των σόλιδων, αποκτώντας με αυτόν τον τρόπο έναν χαρακτήρα δυναστικής συνέχειας στη νομισματική εικονογραφία αυτής της περιόδου (νομ. 45, 47, 49, 54).³²¹ Επί Ιουστινιανού Β΄, παρατηρούνται ουσιώδεις μεταβολές στον εικονογραφικό τύπο του σταυρού, ιδίως στα σημίσια και τα τριμίσια, όπου τροποποιείται η κατώτερη ράβδος του σταυρού, η οποία προηγουμένως λειτουργούσε ως βάση. Στα σημίσια, καταργείται πλήρως, με αποτέλεσμα ο σταυρός να εδράζεται απευθείας πάνω σε σφαίρα, σε αντίθεση με τα νομίσματα του Τιβέριου Β΄, όπου ο σταυρός εικονίζεται να πατά επί κυκλικής βάσης (νομ. 50). Στα τριμίσια, η βάση του σταυρού αποδίδεται με υπερμεγέθη τρόπο, υπερβαίνοντας σε μήκος τις υπόλοιπες κεραίες του (νομ. 51).³²² Τέλος, στη νομισματοκοπία των σφετεριστών αυτοκρατόρων, οι οποίοι διαδέχτηκαν την πρώτη και δεύτερη βασιλεία του Ιουστινιανού Β΄, συνεχίστηκε η ίδια παράδοση στην εικονογραφία με τον τύπο του κραταιού σταυρού πάνω σε βαθμίδες (σόλιδος), πάνω σε σφαίρα (σημίσια) και πάνω σε βάση (τριμίσια) (νομ. 52, 53, 55, 56, 57).³²³

Καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορικής της διαδρομής, η Βυζαντινή αυτοκρατορία βρέθηκε αντιμέτωπη με πλήθος εσωτερικών και εξωτερικών απειλών, γεγονός που καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη για προβολή της ιδεολογικής συνοχής του κράτους.³²⁴ Η απεικόνιση του σταυρού και των υπόλοιπων χριστιανικών συμβόλων στην εικονογραφία των νομισμάτων συνέβαλε καθοριστικά προς αυτή την κατεύθυνση, λειτουργώντας ως σύμβολο προστασίας της χριστιανικής πίστης υπό την αιγίδα του αυτοκράτορα.³²⁵ Ο σταυρός αναδεικνυόταν σε έμβλημα νίκης³²⁶, και θείας εύνοιας, υποδηλώνοντας τη συμμαχία της αυτοκρατορικής εξουσίας με τη θεία πρόνοια έναντι κάθε μορφής απειλής, ενώ σε περιόδους στρατιωτικών θριάμβων, η τοποθέτηση του σταυρού στα νομίσματα αποκτούσε ιδιαίτερο συμβολικό χαρακτήρα, προβάλλοντας την επικράτηση της Χριστιανοσύνης έναντι των άλλων θρησκειών.³²⁷ Μέσω της χρήσης του συμβόλου του σταυρού καθιερωνόταν η εικόνα του ηγεμόνα όχι μόνο ως εγκόσμιου άρχοντα, αλλά και ως θεματοφύλακα της χριστιανικής πίστης και φυσικού ηγέτη της οικουμενικής χριστιανικής κοινότητας. Η υπεράσπιση του δόγματος προσέδιδε στον αυτοκράτορα το υπέρτατο δικαίωμα διακυβέρνησης, στη βάση μιας θεόσταλτης αποστολής.³²⁸ Ενισχυόταν έτσι ο δεσμός μεταξύ της αυτοκρατορικής κυριαρχίας και της θείας ευλογίας, με τον αυτοκράτορα να δεσμεύεται στην εδραίωση της χριστιανικής πίστης εντός των συνόρων του κράτους, το οποίο εκλαμβάνόταν ως προμαχώνας του Χριστιανισμού στην ανατολική Μεσόγειο.³²⁹

³²¹ SOMOGYI, Christian symbols, 149

³²² GRIERSON, Catalogue 2.1, 98

³²³ GRIERSON, Byzantine Coins, 101-102· ERICSSON, Cross on steps, 159

³²⁴ MOORHEAD, Iconoclasm, 174, 178

³²⁵ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 53-55

³²⁶ MOORHEAD, Iconoclasm, 172-173

³²⁷ MOORHEAD, Iconoclasm, 175, 178-179· ERICSSON, Cross on steps, 151, 153, 159-160

³²⁸ MOORHEAD, Iconoclasm, 179

³²⁹ GAYED, Cross Above Steps, 917

Η ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗ ΤΗΣ ΜΟΡΦΗΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΣΤΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ Β΄ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ

Την εποχή του Ιουστινιανού Β΄, γνωστού ως Ρινότμητου, παρατηρείται ίσως η πιο ριζοσπαστική μεταβολή στην εικονογραφία των βυζαντινών νομισμάτων. Κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου διακυβέρνησης του Ιουστινιανού Β΄ (685-695) εισάγεται για πρώτη φορά η μορφή του Ιησού Χριστού στον εμπροσθότυπο των σόλιδων³³⁰. Εν προκειμένω, ο Χριστός απεικονίζεται με γενειάδα στον εικονογραφικό τύπο του «Παντοκράτορα³³¹», ένας τύπος γνωστός από τη βυζαντινή τέχνη. Κατά τη δεύτερη περίοδο βασιλείας του αυτοκράτορα (705-711)³³², όταν δηλαδή Ιουστινιανός Β΄ επανακτά τον θρόνο μετά την ανατροπή των σφετεριστών, η εικονογραφία των νομισμάτων υφίσταται περαιτέρω εξέλιξη. Σε αυτήν τη φάση, στην πρόσθια όψη των σόλιδων, ο Χριστός αποδίδεται σε νεότερη ηλικία και με πιο κοντή γενειάδα, αποτελώντας έτσι μια νέα θεολογική και καλλιτεχνική πρόταση στη νομισματική παράδοση της εποχής.³³³

Η απεικόνιση του Χριστού στα νομίσματα δεν αποτελούσε κάτι πρωτόγνωρο, παρότι αρκετά σπάνιο, καθώς απαντά ήδη σε προγενέστερες περιόδους³³⁴. Σε ένα γαμήλιο σόλιδο³³⁵ του Αναστασίου Α΄ (νόμ. 58), χρονολογούμενο περί το 491, δηλαδή την περίοδο του γάμου³³⁶ του αυτοκράτορα με την αυτοκράτειρα Αριάδνη, παρατηρείται μία από τις πρωιμότερες παραστάσεις του Χριστού στη βυζαντινή νομισματική εικονογραφία.³³⁷ Οι δύο μικροί κρίκοι στο πάνω μέρος του νομίσματος και η γραπτή επιγραφή “Feliciter Nubtiis”³³⁸ («ευτυχισμένος γάμος») μαρτυρούν τη χρήση του σόλιδου ως γαμήλιου κοσμήματος, πιθανότατα ως κούμπωμα περιδέραιου³³⁹, προσδίδοντας μια συμβολική διάσταση περί ευλογίας και προστασίας του νιόπαντρου ζεύγους από τον Χριστό.³⁴⁰ Αυτού του είδους οι γραπτές επιγραφές, οι οποίες εμφανίστηκαν πιθανότατα για τελευταία φορά στον γαμήλιο σόλιδο του

³³⁰ Στα σημίσια και στα τριμίσια της πρώτης και δεύτερης βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄, στις περιπτώσεις όπου απεικονίζεται η μορφή του Χριστού στον εμπροσθότυπο, επαναλαμβάνονται πιστά τα προϋπάρχοντα εικονογραφικά πρότυπα του σόλιδου, με τη μόνη διαφοροποίηση να έγκειται στον οπισθότυπο, στους τύπους του σταυρού που κρατά στο χέρι του ο αυτοκράτορας. Συνεπώς, οι υποδιαίρεσεις του σόλιδου δεν αποτελούν αντικείμενο περαιτέρω ανάλυσης στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο. Βλ. GRIERSON, *Byzantine Coins*, 101-102· GRIERSON, *Νομισματοκοπία*, 22

³³¹ KAZHDAN, *ODB I*, 438

³³² Περισσότερα για μια εναλλακτική ματιά της δεύτερης περιόδου βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄ βλ. HEAD, *Reinterpretation of the second reign of Justinian II*, 14-32

³³³ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 36

³³⁴ BRECKENRIDGE, *Justinian II*, 1

³³⁵ Περισσότερα για τους γαμήλιους σόλιδους βλ. ALADZHOVA, *Impact of Christianity*, 387-396

³³⁶ VIKAN, *Art and Marriage*, 159

³³⁷ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 52

³³⁸ KANTOROWICZ, *Marriage*, 8

³³⁹ VIKAN, *Art and Marriage*, 158

³⁴⁰ GRIERSON, *Byzantine Coins*, 52· ALADZHOVA, *Impact of Christianity*, 392· VIKAN, *Art and Marriage*, 160

Αναστασίου Α' ³⁴¹, ήταν συχνότερες στα νομίσματα της ύστερης ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής περιόδου και, μολονότι δεν είναι εκτεταμένη η χρήση τους, αντανακλούν τον πολυδιάστατο ρόλο των νομισμάτων ως μέσων προβολής σημαντικών και ευοίωνων γεγονότων στη δημόσια και ιδιωτική ζωή της αυτοκρατορίας.³⁴² Στον εν λόγω γαμήλιο σόλιδο αναπαρίστανται ιστάμενοι ο Αναστάσιος Α' αριστερά και η αυτοκράτειρα Αριάδνη δεξιά, με τα χέρια τους εκτεταμένα προς το κέντρο της παράστασης, εκεί που δεσπόζει η μορφή του Χριστού, ο οποίος ευλογεί το ζεύγος. Ο Χριστός αποδίδεται μετωπικά ιστάμενος, με μακρά γενειάδα και κόμη που πέφτει στους ώμους. Περιβάλλεται από σταυροφόρο φωτοστέφανο, ενώ είναι ενδεδυμένος με χιτώνα και ιμάτιο, σύμφωνα με την καθιερωμένη εικονογραφική παράδοση.³⁴³

Ωστόσο, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό στην περίπτωση των νομισμάτων του Ιουστινιανού Β' ήταν η επιλογή της μορφής του Χριστού ως κεντρικού θέματος στη διακόσμηση των εμπροσθότυπων των σόλιδων, ενώ ο αυτοκράτορας τοποθετήθηκε αποκλειστικά στον οπισθότυπο. Αυτή η εικονογραφική επιλογή αντανακλά μια σημαντική θεολογική και πολιτική στροφή, καθώς υπογραμμίζει την πρωτοκαθεδρία του Χριστού ως ανώτατης εξουσίας, ενώ ταυτόχρονα υποβιβάζει τον ηγεμόνα σε δευτερεύουσα θέση, παρουσιάζοντάς τον ως υπήκοο της θεϊκής εξουσίας. Η συγκεκριμένη αλλαγή στη νομισματική εικονογραφία αποτελεί ένδειξη της βαθιάς θρησκευτικής ταυτότητας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και της στρατηγικής χρήσης της εικονογραφίας ως μέσου ιδεολογικής και πολιτικής επικοινωνίας.³⁴⁴

Απεικονίσεις του Χριστού στον εμπροσθότυπο

Κατά την πρώτη περίοδο του Ιουστινιανού Β' (685-695) ο Χριστός απεικονίζεται στον τύπο του Παντοκράτορα³⁴⁵, ένα εικονογραφικό πρότυπο που επρόκειτο να κυριαρχήσει στη βυζαντινή νομισματοκοπία μετά το πέρας της εικονομαχίας και την επαναφορά της λατρείας των εικόνων.³⁴⁶ Σε αυτόν τον Α' τύπο (νομ. 59), ο Χριστός παρουσιάζεται με πλατύ πρόσωπο και στρογγυλό κεφάλι με πλούσια γενειάδα, ενώ η μακρά του κόμη καταλήγει πίσω από τους ώμους και διαχωρίζεται στο μέσο της κεφαλής, με μόνο δύο μικρές τούφες να πέφτουν ελαφρά μπροστά στο μέτωπο. Είναι ενδεδυμένος με πάλλιον πάνω από το κολόβιον. Το δεξί του χέρι βρίσκεται υψωμένο σε στάση ευλογίας, ενώ το αριστερό κρατάει το Ευαγγέλιο.³⁴⁷ Πίσω από το κεφάλι Του διακρίνονται οι απολήξεις των κεραιών του σταυρού, ενώ αξιοσημείωτη είναι η απουσία του φωτοστέφανου. Η απεικόνιση του Χριστού χαρακτηρίζεται από ρεαλισμό, εκφράζοντας ταυτόχρονα τόσο τη θεϊκή όσο και την ανθρώπινη φύση Του. Από τη μία πλευρά παρουσιάζεται ως αυστηρός κριτής,

³⁴¹ KANTOROWICZ, Marriage, 8

³⁴² ALADZHOVA, Impact of Christianity, 387

³⁴³ KANTOROWICZ, Marriage, 8· ALADZHOVA, Impact of Christianity, 390-91

³⁴⁴ GRIERSON, Byzantine Coins, 97

³⁴⁵ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 84

³⁴⁶ GRIERSON, Byzantine Coins, 36

³⁴⁷ BRECKENRIDGE, Justinian II, 22, 46

ενώ από την άλλη διαχέει συμπόνοια και ευσπλαχνία, αντανακλώντας έτσι τη διττή θεολογική και εικονογραφική προοπτική της βυζαντινής παράδοσης.³⁴⁸

Ποια πρότυπα χρησιμοποιήθηκαν από τους βυζαντινούς για την απόδοση του Χριστού στη νομισματοκοπία; Ο τύπος του Χριστού-Παντοκράτορα, όπως εμφανίζεται στα νομίσματα, παραπέμπει στην εγκαυστική εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα από τη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά³⁴⁹ που χρονολογείται στον 6^ο αι. (εικ. 10).³⁵⁰ Αυτή η εγκαυστική εικόνα πιστεύεται ότι βασίστηκε στην εικόνα του Χριστού από τη Χαλκή Πύλη³⁵¹, η οποία με την πάροδο της ιστορίας χάθηκαν τα ίχνη της. Ωστόσο, δεν μπορούμε να αποδεχτούμε την εικόνα από το Σινά ως άμεσο πρότυπο για την εικονογραφία των νομισμάτων του Ιουστινιανού Β'. Αυτό οφείλεται, αφενός, στο γεγονός ότι μια διεξοδική μελέτη των δύο εικόνων αποκαλύπτει αρκετές διαφορές μεταξύ τους —τα κυματιστά μαλλιά και γένια, το στρογγυλό κεφάλι και το έντονα διαχωρισμένο τμήμα των μαλλιών, από το οποίο δύο μικρές τούφες πέφτουν στο μέτωπο³⁵²— και αφετέρου, στην υπόθεση ότι το πρότυπο για τον Χριστό στη νομισματοκοπία προήλθε ενδεχομένως από ένα δημόσιο και πιο ορατό έργο, πιθανώς από την περιοχή της Κωνσταντινούπολης.³⁵³ Ένα τέτοιο έργο θα ήταν πιο «προσιτό» στο ευρύ κοινό και θα αποτελούσε μεγαλύτερη επίδραση στη νομισματική εικονογραφία, σε αντίθεση με την εγκαυστική εικόνα της Μονής της Αγίας Αικατερίνης, η οποία βρισκόταν σε αρκετά απόμακρο μέρος, μακριά από το πολιτικό και πολιτισμικό επίκεντρο της αυτοκρατορίας.

Σύμφωνα με τον ερευνητή J. Breckenridge, από τα αρχαιότερα σωζόμενα τεκμήρια που χρονολογούνται πριν από τον 6^ο αιώνα, κανένα δεν εμφανίζει τα χαρακτηριστικά που αντιστοιχούν στον συγκεκριμένο τύπου του Χριστού, υποδηλώνοντας ότι το αρχικό πρότυπο πιθανότατα δεν θα είχε διασωθεί.³⁵⁴ Κατά τις ιστορικές πηγές, ο Α' τύπος των νομισμάτων του Ιουστινιανού Β' πιστεύεται ότι αποτελεί ακριβές αντίγραφο του ψηφιδωτού στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Χρυσοτρίκλινου³⁵⁵, όπου βρισκόταν ο αυτοκρατορικός θρόνος. Το εν λόγω ψηφιδωτό καταστράφηκε την περίοδο της εικονομαχίας, γεγονός που καθιστά τα νομίσματα του Ιουστινιανού Β' κρίσιμα τεκμήρια για την ανασύσταση της χαμένης αυτής εικονογραφικής παράδοσης.³⁵⁶

³⁴⁸ ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, Τεχνοτροπία, 111

³⁴⁹ Περισσότερα για την εγκαυστική εικόνα του Χριστού στη Μονή Αγίας Αικατερίνης βλ. ΜΑΝΑΦΗΣ, Σινά, 92-96

³⁵⁰ ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, Τεχνοτροπία, 111· KITZINGER, Βυζαντινή Τέχνη, 173

³⁵¹ ΜΑΝΑΦΗΣ, Σινά, 93

³⁵² BRECKENRIDGE, Justinian II, 46

³⁵³ BRECKENRIDGE, Justinian II, 48-49, 52-53

³⁵⁴ BRECKENRIDGE, Justinian II, 46

³⁵⁵ Ο Χρυσοτρίκλινος αποτελούσε αίθουσα υποδοχής και ακροάσεων στο Μεγάλο Παλάτι της Κωνσταντινούπολης βλ. KAZHDAN, ODB I, 455-456

³⁵⁶ BRECKENRIDGE, Justinian II, 56· GRIERSON, Νομισματοκοπία, 56

Αυτός ο τύπος του Χριστού, που ενδέχεται να είχε πρότυπο το ψηφιδωτό της Αψίδας στον Χρυσοτρίκλινο, παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία στην Ολυμπία, έργο του αρχαίου Έλληνα γλύπτη Φειδία. Κατά την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή παράδοση, ο ρόλος του «Παντοκράτορα-Παμβασιλέως» ανήκε στον Δία-Ζευς, τον πατέρα των Θεών και των ανθρώπων, ο οποίος εξουσίαζε από τον Όλυμπο.³⁵⁷ Τα ίχνη του χρυσελεφάντινου αγάλματος χάνονται από την Ολυμπία κατά τη διάρκεια της βασιλείας του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β' (408-450), όταν ο ναός του Δία στην Ολυμπία κάηκε και καταστράφηκε ολοσχερώς. Μία άλλη εναλλακτική εκδοχή υποστηρίζει ότι πριν από την καταστροφή του ναού, ο Θεοδόσιος Β' μετέφερε το άγαλμα στο παλάτι του Λαύσου³⁵⁸ στην Κωνσταντινούπολη, μαζί με άλλα σημαντικά έργα τέχνης της εποχής. Ωστόσο, το παλάτι του Λαύσου καταστράφηκε από πυρκαγιά στα τέλη του 5^{ου} αι., με αποτέλεσμα να χαθούν οριστικά τα ίχνη του σπουδαίου αυτού έργου του Φειδία.³⁵⁹

Εικόνα 8: Οπισθότυπος νομισμάτων από την περιοχή της Ηλείας, στα οποία απεικονίζονται η κεφαλή και το άγαλμα του Δία του Φειδία, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Φλωρεντία³⁶⁰
© Sailko, Collections of the Museo Archeologico Nazionale di Firenze

Σε κάθε περίπτωση, καθώς δεν υπάρχει η δυνατότητα άμεσης σύγκρισης με το αρχικό έργο, θα καταφύγουμε σε περιγραφές και σε νομίσματα (εικ. 8) του αυτοκράτορα Αδριανού από την περιοχή της Ηλείας, στα οποία απεικονίζονται το χρυσελεφάντινο άγαλμα και η κεφαλή του Δία, σύμφωνα με τον τύπο του Φειδία από τον ναό της Ολυμπίας.³⁶¹ Μία αρχαιοελληνική κεφαλή του Δία (εικ. 9), η οποία χρονολογείται στον 4^ο αι. π.Χ. και βρέθηκε στα Μύλασα της αρχαίας Καρίας στα παράλια της Μικράς Ασίας, παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με την απεικόνιση του

³⁵⁷ BRECKENRIDGE, Justinian II, 56-57· GRIERSON, Νομισματοκοπία, 55

³⁵⁸ Ο Λάυσος υπηρέτησε ως οικονόμος (praepositus sacri cubiculi) στην αυλή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Β' (408-450). Περισσότερα για τον Λαύσο και το παλάτι του βλ. BARDILL, Palace of Lausus, 67-95

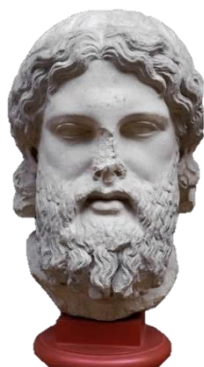
³⁵⁹ BARDILL, Palace of Lausus, 79· BRECKENRIDGE, Justinian II, 57

³⁶⁰ BÄBLER B., NESSELRATH H., "Der Stoff, aus dem die Götter sind – zum Material griechisch-römischer Götterbilder und seiner ideellen Bedeutung", στο Groneberg B., Spieckermann H. (επιμ.), *Die Welt der Götterbilder*, De Gruyter, Berlin – New York 2007, 152 (εικ. 2 & 3)

³⁶¹ BRECKENRIDGE, Justinian II, 58

Δία στα νομίσματα από την Ηλεία. Αυτό μας επιτρέπει να πραγματοποιήσουμε μια ακριβή σύγκριση «κατά μέτωπο» μεταξύ της κεφαλής του Δία του Φειδία και του Χριστού-Παντοκράτορα των νομισμάτων του Ιουστινιανού Β'.³⁶² Συγκεκριμένα, ομοιότητες εντοπίζονται στα χαρακτηριστικά του προσώπου, ιδιαιτέρως στη μακρά κυματιστή κόμη και στη ρέουσα γενειάδα. Η κόμη αποδίδεται με τέτοιο τρόπο ώστε τα μαλλιά να χωρίζονται στο μέσο και να πέφτουν στα πλάγια, έτσι ώστε να μην καλύπτουν τα μάτια.³⁶³ Επιπρόσθετα, παρατηρείται μια έντονη αίσθηση εξουσίας, επιβλητικότητας και υπερβατικότητας που εκπέμπουν οι δύο μορφές, χαρακτηριστικά που ενισχύουν την ιδέα της θεϊκής παρουσίας και της παγκόσμιας κυριαρχίας.

Αν τελικά γίνει δεκτή η υπόθεση ότι η επιλογή αυτού του τύπου του Χριστού βασίζεται εικονογραφικά στον Δία, τότε αυτό μαρτυρά μια ακόμη στρατηγική προσπάθεια των αυτοκρατόρων να εκχριστιανίσουν και να «οικειοποιήσουν» τα αρχαία ελληνορωμαϊκά σύμβολα, προσαρμόζοντας τα στις ιδεολογικές και θεολογικές απαιτήσεις της χριστιανικής εικονογραφίας. Παράλληλα, μέσω αυτής της διαδικασίας το Βυζάντιο κατοχυρώνεται ως συνεχιστής και κληρονόμος του αρχαίου ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Αυτή η προσέγγιση υπογράμμιζε την πολιτισμική συνέχεια μεταξύ της κλασικής αρχαιότητας και του βυζαντινού κόσμου, ενσωματώνοντας παλαιότερες παραδόσεις σε ένα νέο, χριστιανικό πλαίσιο.

Εικόνα 9: Μαρμάρινη κεφαλή του Διός από τα Μύλασα, Μουσείο Καλών Τεχνών, Βοστώνη ©Museum of Classical Archaeology, Cambridge (no. 198)

Σε αντίθεση με τον τύπο του Χριστού-Παντοκράτορα, ο οποίος εξετάστηκε προηγουμένως, ο Β' τύπος του Χριστού παρουσιάζει αρκετές διαφορές (νομ. 60). Εδώ, ο Χριστός απεικονίζεται ως νέος με σγουρά μαλλιά, αραιή κοντή γενειάδα και ένα πιο λεπτό και τριγωνικό πρόσωπο, χαρακτηριστικά που τονίζουν περισσότερο την ανθρώπινη φύση Του. Παρά τις τροποποιήσεις στα χαρακτηριστικά του προσώπου, τα υπόλοιπα στοιχεία της εικονογραφίας όπως η στάση της μορφής, η ενδυμασία, ο

³⁶² BRECKENRIDGE, Justinian II, 59

³⁶³ BRECKENRIDGE, Justinian II, 58-59

σταυρός και η επιγραφή, παραμένουν αμετάβλητα, υποδηλώνοντας μια συνέχεια στην καλλιτεχνική παράδοση.³⁶⁴

Ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος είναι σπάνιος και δεν επανεμφανίστηκε ποτέ στη βυζαντινή νομισματοκοπία, με εξαίρεση ίσως τα νομίσματα του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180)³⁶⁵. Στα εν λόγω νομίσματα, ο Χριστός εμφανίζεται νεότερος και αγένειος, σε έναν εικονογραφικό τύπο που έγινε γνωστός ως «Χριστός Εμμανουήλ»³⁶⁶ και πρωτοεμφανίστηκε στη βυζαντινή τέχνη από τον 4^ο και 5^ο αι.³⁶⁷ Ωστόσο, ο Β΄ τύπος του Χριστού που απαντάει στα νομίσματα του Ιουστινιανού Β΄ δεν αντιστοιχεί απολύτως στα χαρακτηριστικά της παράστασης του «Χριστού Εμμανουήλ» των νομισμάτων του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, οπότε δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με βεβαιότητα η συσχέτιση των δύο εικονογραφικών παραστάσεων.

Ο εν λόγω εικονογραφικός τύπος των νομισμάτων του Ιουστινιανού Β΄ ενδέχεται να έχει δεχθεί σημαντικές επιρροές από τις εικονογραφικές παραδόσεις των περιοχών της Συρίας και της Παλαιστίνης, όπως υποδηλώνουν οι ακόλουθες παρατηρήσεις, οι οποίες θα εξεταστούν αναλυτικά προκειμένου να τεκμηριώσουν αυτές τις υποθέσεις.³⁶⁸ Αρχικά, η συριακή προέλευση του συγκεκριμένου τύπου επιβεβαιώνεται μέσω της ανάλυσης των συριακών χειρογράφων που εντοπίζονται στο Ευαγγέλιο του Ραμπουλά. Σε ένα από αυτά τα χειρόγραφα παρατηρείται μια εικονογραφική παράσταση του Χριστού (εικ. 11), η οποία παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με τον Β΄ τύπο του Χριστού, ιδίως ως προς τα χαρακτηριστικά του προσώπου που έχουν ήδη αναφερθεί.³⁶⁹ Επιπλέον, σε μια άλλη εγκαυστική εικόνα από τη Μονή Αγίας Αικατερίνης στο Σινά, η οποία δεν έχει ταυτιστεί και χρονολογείται πιθανότατα στον 6^ο αι. εντοπίζονται κοινά στοιχεία με τον «συριακού τύπου» Χριστό των νομισμάτων του Ιουστινιανού Β΄ (εικ. 10).

Πιθανότατα να υπάρχει κάποια σύνδεση μεταξύ αυτού του εικονογραφικού τύπου και των λεγόμενων «αχειροποίητων» εικόνων³⁷⁰ του Χριστού, η εμφάνιση των οποίων συμπίπτει χρονικά στην ίδια περίοδο. Οι εικόνες αυτές, με έντονη παραγωγή στις περιοχές της Συρίας και της Παλαιστίνης, θεωρούνταν θαυματουργές, καθώς πιστευόταν ότι είχαν δημιουργηθεί χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση, και απέδιδαν την αληθινή μορφή του Χριστού.³⁷¹ Κατείχαν αποτροπαϊκές, προστατευτικές και

³⁶⁴ BRECKENRIDGE, Justinian II, 59

³⁶⁵ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 56

³⁶⁶ Ο όρος «Εμμανουήλ», προερχόμενος από τα εβραϊκά, σημαίνει «Ο Θεός είναι μαζί μας», ενώ επινοήθηκε και κυριάρχησε στη βυζαντινή τέχνη κατά την περίοδο βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180) με προφανή συσχέτιση με το όνομα του αυτοκράτορα βλ. KAZHDAN, ODB I, 438· KAZHDAN, ODB II, 1289· GRIERSON, Νομισματοκοπία, 84

³⁶⁷ GRIERSON, Byzantine Coins, 36· KAZHDAN, ODB I, 438

³⁶⁸ GRIERSON, Byzantine Coins, 99

³⁶⁹ BRECKENRIDGE, Justinian II, 61· GRABAR, Christian Iconography, 121

³⁷⁰ Σχετικά με τις αχειροποίητες εικόνες του Χριστού βλ. ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Αχειροποίητες εικόνες, 5-57

³⁷¹ BRECKENRIDGE, Justinian II, 60, 98· NIEWÖHNER, Significance of the cross, 212

θαυματουργικές δυνάμεις, λειτουργώντας όχι μόνο ως αντικείμενα λατρείας αλλά και ως σύμβολα θεϊκής παρουσίας και παρέμβασης.³⁷² Μεταξύ αυτών των χειροποίητων εικόνων, εξέχουσα θέση κατείχε η εικόνα της Καμουλιανής, μία από τις πιο γνωστές προ-εικονομαχικές χειροποίητες παραστάσεις, η οποία όμως δεν διασώζεται, καθώς εικάζεται ότι καταστράφηκε κατά την περίοδο της Εικονομαχίας.³⁷³ Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο η εν λόγω εικόνα να λειτούργησε ως πολιτικό «εργαλείο» ενίσχυσης της δυναστικής νομιμότητας, ιδίως αν ληφθεί υπόψη ότι ο ιδρυτής της δυναστείας των Ηρακλειδών, ο Ηράκλειος, είχε αξιοποιήσει στο παρελθόν κάποιες από τις χειροποίητες εικόνες κατά τη διάρκεια των στρατιωτικών του εκστρατειών.³⁷⁴

Ο Β΄ τύπος του Χριστού των νομισμάτων του Ιουστινιανού Β΄, θεωρείται, σύμφωνα με τον Θεόδωρο Αναγνώστη, ο «πιο αληθινός» μεταξύ των διαφόρων εικονογραφικών τύπων του Χριστού. Ειδικότερα, στο απόσπασμα του από την *Εκκλησιαστική Ιστορία*, ο Θεόδωρος Αναγνώστης αναφέρει ότι «ο τύπος του Σωτήρος που είναι μάλλινος και έχει κοντά-αραιά μαλλιά αναγνωρίζεται ως ο αληθέστερος», δηλαδή απεικονίζεται όσο πιο πιστά γίνεται με βάση τις πρώτες περιγραφές του προσώπου του Χριστού, όπου περιγράφεται να έχει «σγουρό ξανθό μαλλί και μαύρη γενειάδα».³⁷⁵ Η αναφορά αυτή υπογραμμίζει την προσπάθεια της εικονογραφίας να συνδυάσει την ιστορική ακρίβεια με τη θεολογική σημασία, δημιουργώντας μια εικόνα που ταυτόχρονα αντανακλά την ανθρώπινη και τη θεϊκή φύση του Χριστού.

Απεικονίσεις του αυτοκράτορος στον οπισθότυπο

Τα νομίσματα³⁷⁶ του Ιουστινιανού Β΄ διακρίνονται για την καλλιτεχνική επιμέλεια και δεξιοτεχνία, η οποία εκφράζεται κυρίως στην πιο ρεαλιστική απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου και στην εντονότερη πλαστικότητα των μορφών. Η τάση αυτή φαίνεται να έχει τις απαρχές της στα νομίσματα του προκατόχου του, Κωνσταντίνου Δ΄ Πωγωνάτου, και συνεχίζεται με ακόμη μεγαλύτερη έμφαση κατά τη διάρκεια της δικής του βασιλείας.³⁷⁷ Στην απεικόνιση του αυτοκράτορα, σε αντίθεση με τον Χριστό, απουσιάζουν τα ρεαλιστικά και κυριαρχούν τα υπερβατικά στοιχεία. Όπως αναλύει η Β. Πέννα, ο αυτοκράτορας παρουσιάζει μια εικόνα «άυλου και συμβατικού άγνωστη από τα ανθρώπινα».³⁷⁸

Τον οπισθότυπο των χρυσών νομισμάτων καταλαμβάνει πλέον ο βυζαντινός ηγεμόνας, μια κίνηση η οποία θεωρήθηκε αρκετά συμβολική.³⁷⁹ Ο αυτοκράτορας, ο

³⁷² BRECKENRIDGE, Justinian II, 98· NIEWÖHNER, Significance of the cross, 212-213

³⁷³ BRECKENRIDGE, Justinian II, 99· NIEWÖHNER, Significance of the cross, 212

³⁷⁴ BRECKENRIDGE, Justinian II, 98, 100

³⁷⁵ BRECKENRIDGE, Justinian II, 59-60

³⁷⁶ Περισσότερα για τις καλλιτεχνικές τάσεις και καινοτομίες του Ιουστινιανού Β΄ στα χρυσά νομίσματα βλ. BELLINGER, Gold Coins, 107-111

³⁷⁷ BELLINGER, Gold Coins, 109· BRECKENRIDGE, Justinian II, 28· BELLINGER, Imperial Policy, 73-74

³⁷⁸ ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 53

³⁷⁹ ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 52

οποίος είναι ο «επίγειος βασιλεύς» και απεσταλμένος του Θεού στη γη, απεικονίζεται μπροστά στον «επουράνιο βασιλέα» και εξουσιαστή των πάντων (*“Rex Regnantium”*³⁸⁰) και αντλεί από αυτόν δύναμη και προστασία, λειτουργώντας ως υπηρέτης³⁸¹ και τοποτηρητής Του.³⁸² Εδώ στον Α΄ τύπο του Χριστού των νομισμάτων του Ιουστινιανού Β΄ (νομ. 1), η γραπτή επιγραφή *“servus Christi”* προπαγανδίζει τον ιεραποστολικό χαρακτήρα της εκστρατείας του αυτοκράτορα ως ένδειξη για μια χριστιανική σταυροφορία κατά των αλλόθρησκων που απειλούν την αυτοκρατορία, αλλά και για την εδραίωση της Ορθοδοξίας εντός της χριστιανικής κοινότητας.³⁸³ Τα ιστορικά γεγονότα μαρτυρούν ότι ο Ιουστινιανός Β΄ είχε πραγματοποιήσει πόλεμο εναντίον των βαρβάρων στα Βαλκάνια το 688, οπότε αυτή η επιγραφή ενδέχεται να αναφέρεται σε αυτό το γεγονός.³⁸⁴ Ο Ιουστινιανός Β΄ επιδίωξε να προβάλει προς τον έξω κόσμο την εικόνα του ως προστάτη της Ορθοδοξίας και ευσεβούς υπηρέτη του Χριστού. Η εν λόγω επιλογή δεν ήταν τυχαία, καθώς είχε διαμορφωθεί μία αρνητική εικόνα για το πρόσωπό του. Αρκετοί σύγχρονοι του τον χαρακτήριζαν ως σκληρό και απεχθή τύραννο³⁸⁵ —χαρακτηρισμοί που, όπως αποδείχθηκε, επέφεραν σοβαρότατες πολιτικές συνέπειες, οδηγώντας στην ανατροπή του δύο φορές: αρχικά το 695 και στη συνέχεια, οριστικά, το 711 με τραγική κατάληξη για τον ίδιο και την οικογένειά του.³⁸⁶

Η απεικόνιση του αυτοκράτορα ισταμένου, κρατώντας τον βαθμιδωτό σταυρό και φορώντας υπατική ενδυμασία αναμφίβολα συμβολίζει τη θριαμβευτική αυτοκρατορική νίκη, σύμφωνα με τις παλιότερες εικονογραφικές παραδόσεις της νομισματικής εικονογραφίας. Ωστόσο, σύμφωνα με τον J. Breckenridge, η επιγραφή *“servus Christi”* στον οπισθότυπο του νομίσματος προσδίδει στον ηγεμόνα έναν χαρακτήρα ταπεινότητας. Αυτή η φαινομενική αντίφαση υποδηλώνει ότι τα χριστιανικά σύμβολα, ιδίως ο σταυρός, δεν λειτουργούν πλέον αποκλειστικά ως εμβλήματα αυτοκρατορικού θριάμβου, αλλά μετατρέπονται σε φορείς θεϊκής εξουσίας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο αυτοκράτορας δεν προβάλλεται ως απόλυτος θριαμβευτής, αλλά ως ταπεινός υπηρέτης του Θεού, μέσου του οποίου επιτυγχάνεται η θριαμβευτική νίκη.³⁸⁷

Ο αυτοκράτορας παρουσιάζεται πλέον ως εκπρόσωπος του Χριστού επί της γης, ως εκείνος που έχει επιλεγεί από τον Χριστό. Ο Χριστός λειτουργεί ως ο μεσολαβητικός παράγοντας ανάμεσα στις ουράνιες και τις κοσμικές ιεραρχίες, τοποθετώντας τον αυτοκράτορα σε μια ενδιάμεση θέση, ως αποστολικό όργανο της

³⁸⁰ Στις επιγραφές των νομισμάτων κυριαρχεί στον εμπροσθότυπο ο λατινικός τίτλος *“Rex Regnantium”* που μεταφράζεται στα ελληνικά ως «βασιλεύς βασιλευόντων»

³⁸¹ Στον οπισθότυπο κυριαρχεί η λατινική επιγραφή *“servus Christi”*, δηλαδή «υπηρέτης του Χριστού»

³⁸² ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 52-53· ΜΙΣΙΟΥ, Νομίσματα, 165

³⁸³ BRECKENRIDGE, Justinian II, 92

³⁸⁴ BRECKENRIDGE, Justinian II, 92-93

³⁸⁵ HEAD, Reinterpretation of the second reign of Justinian II, 14, 31-32· OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I, 209, 213

³⁸⁶ SOMOGYI, Christian symbols, 149

³⁸⁷ BRECKENRIDGE, Justinian II, 91

θείας βούλησης. Επομένως, εγκαταλείπεται σταδιακά η εικόνα του αυτοκράτορα-ύπατου και αναδεικνύεται ο τύπος του αυτοκράτορα-τοποτηρητή του Χριστού.³⁸⁸ Η μετάβαση αυτή μαρτυρά μια βαθύτερη θεολογική και ιδεολογική μετατόπιση, κατά την οποία η αυτοκρατορική εξουσία υποτάσσεται στη θεϊκή βούληση.³⁸⁹ Κατά συνέπεια, η αυτοκρατορική νίκη δεν αποδίδεται στην πολιτική και στρατιωτική ικανότητα του αυτοκράτορα, αλλά αναγνωρίζεται ως έκφανση της θεϊκής χάριτος, ενισχύοντας τον ρόλο του βυζαντινού ηγεμόνα ως επίγειου εντολοδόχου της θεϊκής πρόνοιας.

Στον Β' τύπο του Χριστού (νομ. 3), η εικονογραφική απεικόνιση του αυτοκράτορα στον οπισθότυπο δεν αποδίδει πλέον τον ρόλο του ως υπηρέτη του Χριστού (*servus Christi*), όπως παρατηρήθηκε στον Α' τύπο, αλλά προσλαμβάνει σαφή προπαγανδιστική διάσταση, άρρηκτα συνδεδεμένη με την αποκατάσταση της εξουσίας του μετά την ανακατάληψη του θρόνου το 705. Η συγκεκριμένη εικονογραφική αλλαγή αποσκοπεί στη διακήρυξη της νομιμότητας της δυναστικής επανόδου, ενώ παράλληλα λειτουργεί ως μέσο απονομιμοποίησης των σφετεριστών που είχαν απομακρύνει τον Ιουστινιανό Β' από την εξουσία.³⁹⁰

Όσον αφορά τις εικονογραφικές μεταβολές, η απεικόνιση του αυτοκράτορα διατηρεί την ίδια ενδυματολογική απόδοση με τον προηγούμενο τύπο των νομισμάτων, με τη διαφοροποίηση στην παράσταση να έγκειται στην αντικατάσταση της μάμπας-ανεξικακίας από τη σταυροφόρο σφαίρα, την οποία φέρει πλέον στο δεξί του χέρι. Η επιλογή αυτή δεν είναι τυχαία, καθώς η σταυροφόρος σφαίρα λειτουργεί ως σύμβολο παγκόσμιας κυριαρχίας, υποδηλώνοντας ότι με την επάνοδο του στον θρόνο και της δικαίωσης της νόμιμης δυναστείας, η ειρήνη έχει αποκατασταθεί στον κόσμο. Η γραπτή επιγραφή στον οπισθότυπο με τον χαιρετισμό “*Multus Annos*”³⁹¹, ενισχύει τη συμβολική διάσταση της επανόδου, προβάλλοντας την ευχή για μια μακρά και ευτυχή βασιλεία. Η αίσθηση της δυναστικής διαδοχής καθίσταται ακόμα πιο έκδηλη με την παρουσία στον οπισθότυπο των νομισμάτων του υιού και διαδόχου του Ιουστινιανού Β', Τιβέριου, (νομ. 14), ο οποίος ανακηρύχθηκε Αύγουστος σε εξαιρετικά νεαρή ηλικία, σηματοδοτώντας τη βούληση για τη διατήρηση της σταθερότητας της αυτοκρατορικής εξουσίας.³⁹²

Σύμφωνα με την Β. Πέννα, στη νομισματική εικονογραφία της δεύτερης περιόδου βασιλείας του Ιουστινιανού Β' τονίζεται η υπερβατική διάσταση της

³⁸⁸ GALAVARIS, *Imperial Costume*, 106

³⁸⁹ BRECKENRIDGE, *Justinian II*, 91

³⁹⁰ BRECKENRIDGE, *Justinian II*, 96

³⁹¹ Η γραπτή επιγραφή “*Multus An[nos]*” αντιπροσωπεύει τη λατινική ζητωκραυγή “*Multos Annos*”, η οποία μεταφράζεται ως «πολλά τα χρόνια». Χρησιμοποιούταν στην αυλή ως ευχή για τον νέο αυτοκράτορα. Η χρησιμοποίησή της εν λόγω επευφημίας στους σόλιδους από τον Ιουστινιανό Β' φάνηκε μια ιδιαίτερα δημοφιλής επιλογή, η οποία υιοθετήθηκε και από τους διαδόχους του στον βυζαντινό θρόνο. Βλ. GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 100· GRIERSON, *Byzantine Coins*, 99

³⁹² BRECKENRIDGE, *Justinian II*, 96

αυτοκρατορικής εξουσίας.³⁹³ Στον οπισθότυπο των νομισμάτων, ο αυτοκράτορας απεικονίζεται να φέρει τη σφαίρα του κόσμου, εντός της οποίας αναγράφεται η επιγραφή “PAX”, κάνοντας έκκληση για ειρήνη³⁹⁴ και αναλαμβάνοντας ρόλο προστάτη και εγγυητή της Χριστιανοσύνης τόσο εντός όσο και εκτός των συνόρων της αυτοκρατορίας.³⁹⁵ Ο βυζαντινός ηγεμόνας προβάλλεται πλέον ως Κοσμοκράτορας, υπερβαίνοντας τον ρόλο του απλού πολιτικού ηγεμόνα και ενσαρκώνοντας έναν υπερβατικό, σχεδόν εσχατολογικό, ρόλο στην παγκόσμια τάξη και στη σωτηρία της ανθρωπότητας.³⁹⁶

Περαιτέρω, ο πατριαρχικός σταυρός που επιστέφει τη σφαίρα του κόσμου λειτουργεί ως σύμβολο της νομιμοποίησης της εξουσίας του αυτοκράτορα και της δυναστικής συνέχειας. Ο πατριαρχικός σταυρός συνδέεται με τον Τίμιο Σταυρό που είχε ανακτήσει πριν μερικές δεκαετίες από τους Πέρσες ο πρόγονος του Ιουστινιανού Β΄, Ηράκλειος.³⁹⁷ Εν προκειμένω, ο Ιουστινιανός Β΄, μετά την επιστροφή του στη διοίκηση του κράτους, επιχειρεί να προβάλλει τη μοναδικότητα της νόμιμης βασιλείας του, προτάσσοντας το μήνυμα ότι μόνο εκείνος που «φέρει» τον σταυρό αυτό νομιμοποιείται να καθίσει στον θρόνο της αυτοκρατορίας.³⁹⁸ Στην παρούσα εικονογραφική απόδοση, σύμφωνα με τον J. Breckenridge, ο Ιουστινιανός Β΄ εμφανίζεται να κυβερνάει απευθείας επί του λαού του, ανεξάρτητα από τη θεία πρόνοια. Παρά τη διατήρηση της επιγραφής “Rex Regnantium” στον εμπροσθότυπο, ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος δεν αποδίδει με παρόμοιο τρόπο τη «θεϊκά επικυρωμένη» διάσταση του Βυζαντινού κράτους, όπως συνέβαινε στον προηγούμενο τύπο. Κατ’ επέκταση, το βάρος μετατοπίζεται από την ανάδειξη της εξουσίας του Χριστού Παντοκράτορα στην προβολή της πολιτικής κυριαρχίας του ίδιου του αυτοκράτορα.³⁹⁹

Συνοψίζοντας, μέσω της απεικόνισης του Χριστού, ο Ιουστινιανός Β΄ επιδίωξε να ενισχύσει τον ρόλο του ως θρησκευτική προσωπικότητα, ηγέτη και προστάτη της χριστιανικής Εκκλησίας, προβάλλοντας την εικόνα ενός ευσεβούς αυτοκράτορα. Η στρατηγική αυτή στόχευε στην υποστήριξη τόσο του λαού όσο και του κλήρου προς το πρόσωπό του. Παράλληλα, η μορφή του Χριστού λειτούργησε ως ενοποιητικό στοιχείο, καλλιεργώντας ένα αίσθημα συνοχής και πίστης στους κόλπους της αυτοκρατορίας ιδίως έναντι των εξωτερικών απειλών⁴⁰⁰ —όπως οι βάρβαροι, οι παγανιστές και οι αλλόθρησκοι— αλλά και των εσωτερικών πολιτικών και θεολογικών

---

³⁹³ PENNA, Νόμισμα, 53

³⁹⁴ GALAVARIS, Imperial Costume, 106

³⁹⁵ PENNA, Νόμισμα, 53

³⁹⁶ PENNA, Νόμισμα, 53

³⁹⁷ BRECKENRIDGE, Justinian II, 100-102

³⁹⁸ PENNA, Νόμισμα, 54· Breckenridge, Justinian II, 102

³⁹⁹ BRECKENRIDGE, Justinian II, 96-97

⁴⁰⁰ Για τους εξωτερικούς κινδύνους της Βυζαντινής αυτοκρατορίας επί Ιουστινιανού Β΄ βλ. VASILIEV, Edict of Justinian II, 7-9

ερίδων —όπως οι σφετερισμοί, οι αποστασίες και οι αιρέσεις— οι οποίες κατά καιρούς ταλάνιζαν την εύρυθμη λειτουργία του κράτους. Όμως, κατά τη δεύτερη φάση της βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄, ο αυτοκράτορας δεν εκπροσωπεί πλέον τον Χριστό, αλλά αντιθέτως η εικονογραφική παρουσία του Χριστού λειτουργεί ως αποτροπαϊκό σύμβολο. Μέσω αυτής της απεικόνισης, επικαλείται η θεία παρέμβαση ώστε να διαφυλάξει τον ηγεμόνα, την οικογένειά του και την αυτοκρατορία, και να διασφαλίσει την ειρήνη και την τάξη στον κόσμο.⁴⁰¹

Η βασιλεία του Ιουστινιανού Β΄ έλαβε τέλος το 711, ως αποτέλεσμα ενός πραξικοπήματος, κατά το οποίο ο ίδιος και ο ανήλικος γιος του εκτελέστηκαν, σηματοδοτώντας έτσι το τέλος της δυναστείας των Ηρακλειδών.⁴⁰² Μετά την πτώση του Ιουστινιανού Β΄, η εικονογραφία του Χριστού απομακρύνθηκε από τη νομισματική παραγωγή των διαδόχων αυτοκρατόρων για χρονικό διάστημα που υπερβαίνει τον έναν αιώνα, καθ' όλη τη διάρκεια της εικονομαχικής περιόδου.⁴⁰³ Ο Ιουστινιανός Β΄ ήταν ιδιαιτέρως απεχθής⁴⁰⁴ στους σφετεριστές αυτοκράτορες που κυβέρνησαν κατά την περίοδο της εξορίας του, όπως ο Λεόντιος (695-698) και ο Τιβέριος Αψίμαρος (698-705), οι οποίοι σταμάτησαν την εμφάνιση της συγκεκριμένης εικονογραφίας στους σόλιδους αμέσως μετά την ανάληψη της εξουσίας.⁴⁰⁵

Παρόμοια πρακτική παρατηρείται και μετά το τέλος της δεύτερης περιόδου διακυβέρνησης του Ιουστινιανού Β΄, μολονότι ο Λέων Γ΄ (717-741), αν και υπήρξε ο εμπνευστής της εικονομαχικής πολιτικής, απέφυγε την εισαγωγή αυστηρά ανεικονικών τύπων καθ' όλη τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας της βασιλείας του.⁴⁰⁶ Σύμφωνα με τον αρχαιολόγο και νομισματολόγο Α. Bellinger, η αντικατάσταση της μορφής του Χριστού από τα πορτραίτα των αυτοκρατόρων και των διαδόχων τους, δεν συνιστά κατ' ανάγκην ένδειξη μιας συνειδητής στροφής προς τις ανεικονικές παραστάσεις. Αντιθέτως, ενδέχεται να αντανakλά μια στρατηγική επιλογή, στο πλαίσιο της οποίας επιδιώκεται η προβολή και η επίδειξη της αυτοκρατορικής κυριαρχίας μέσω της εικονογραφικής έμφασης στο πρόσωπο του ηγεμόνα και της οικογένειάς του.⁴⁰⁷

Η μορφή του Χριστού, τελικά, επανεμφανίστηκε το 843, μετά την επίσημη λήξη της εικονομαχίας, με την αναβίωση του εικονογραφικού τύπου του Χριστού Παντοκράτορα, όπως αυτός είχε πρωτοεισαχθεί από τον Ιουστινιανό Β΄. Πρώτος αυτοκράτορας που επανέφερε αυτόν τον τύπο στα βυζαντινά νομίσματα ήταν ο Μιχαήλ Γ΄ (842-867), σηματοδοτώντας έτσι μια σημαντική θεολογική και καλλιτεχνική

⁴⁰¹ BRECKENRIDGE, Justinian II, 102

⁴⁰² GRIERSON, Catalogue 2.2., 644· SOMOGYI, Christian symbols, 149-150

⁴⁰³ BRECKENRIDGE, Justinian II, 1

⁴⁰⁴ SOMOGYI, Christian symbols, 149

⁴⁰⁵ PENNA-MORRISON, Usurpers, 28· BELLINGER, Imperial Policy, 71

⁴⁰⁶ BELLINGER, Imperial Policy, 71· MOORHEAD, Iconoclasm, 168-169

⁴⁰⁷ BELLINGER, Imperial Policy, 71-72· Η Κουτράκου συμφωνεί με την εν λόγω άποψη, υποστηρίζοντας ότι τα βυζαντινά νομίσματα δεν αξιοποιήθηκαν ως μέσα προώθησης των θρησκευτικών διαμαχών ή της εικονομαχικής πολιτικής. Βλ. ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Propagande, 206-207

συνέχεια στη νομισματική εικονογραφική παράδοση.⁴⁰⁸ Μετά την επανεμφάνισή του, ο τύπος του Χριστού φέρει πλέον εικονογραφικά γνωρίσματα σημαντικά διαφοροποιημένα σε σχέση με τα προγενέστερα πρότυπα. Μεταξύ των νεότερων αυτών χαρακτηριστικών συγκαταλέγονται οι ολόσωμες, ένθρονες απεικονίσεις του Χριστού, η παρουσία ανοιχτού —αντί κλειστού— Ευαγγελίου στα χέρια του Χριστού, η χειρονομία ευλογίας με το δεξί χέρι εκτεινόμενο εκτός του σωματικού περιγράμματος, καθώς και —σχεδόν ανελλιπώς— η απόδοση φωτοστέφανου. Αυτά τα χαρακτηριστικά εμφανίζονται, είτε μεμονωμένα είτε σε συνδυασμό, στα νομίσματα των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων, αντανακλώντας την εξέλιξη της θεολογικής και εικονογραφικής παράδοσης της ύστερης βυζαντινής περιόδου.⁴⁰⁹

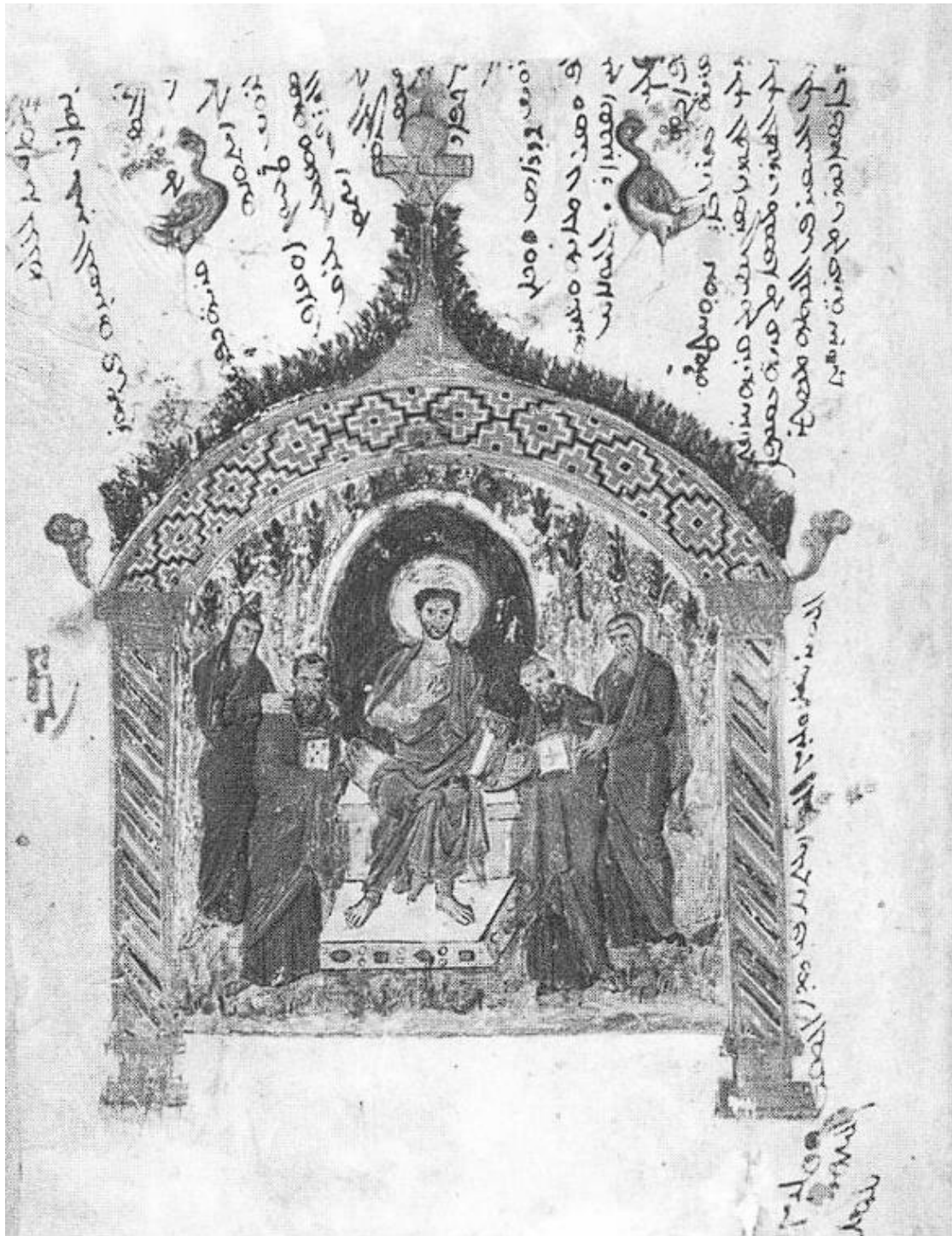

Εικόνα 10: Χριστός Παντοκράτορας και Χριστός «συριακού τύπου» 6^{ου} αι., Μονή Αγίας Αικατερίνης, Σινά

© Orthodox St. Tikhon's Humanitarian University 2025 & © Φωτογραφικό αρχείο Α. Μπαμπούν

⁴⁰⁸ BRECKENRIDGE, Justinian II, 1

⁴⁰⁹ KAZHDAN, ODB I, 438

Εικόνα 11: Χριστός ένθρονος με τέσσερις μοναχούς, Ευαγγέλιο του Ραμπουλά, Βιβλιοθήκη Medicae Laurenziana, Φλωρεντία⁴¹⁰

⁴¹⁰ ERNABÒ M., "The Miniatures in the Rabbula Gospels: Postscripta to a Recent Book," *DOP* 68 (2014), 350

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η παρούσα μελέτη κατέδειξε τον σόλιδο ως το κατεξοχήν νόμισμα για την προβολή της αυτοκρατορικής, πολιτικής και θρησκευτικής ιδεολογίας του Βυζαντινού κράτους, καθώς και ως κύριο μέσο επικοινωνίας του ηγεμόνα, όχι μόνο με τους υπηκόους του, αλλά πρωτίστως με τους βασικότερους πυλώνες της αυτοκρατορίας. Σε όλες τις περιοχές εντός και εκτός των συνόρων όπου κυκλοφόρησε το χρυσό νόμισμα, διαχεόταν το μήνυμα του αυτοκράτορα· εν προκειμένω προς τον στρατό, την Εκκλησία (ιδίως τον Πατριάρχη), τους ανώτατους αυλικούς αξιωματούχους, τους έξαρχους των επαρχιών και τους ηγεμόνες των ξένων κρατών, καθιστώντας τον σόλιδο σύμβολο πίστης και εξουσίας.

Οι υποδιαιρέσεις του σόλιδου δεν κατείχαν ανάλογη σημασία στο πεδίο της αυτοκρατορικής προπαγάνδας, γεγονός που επιδεικνύεται στη συστηματική παραμέληση των παραστάσεων τους, καθώς οι απεικονίσεις τους δεν ακολουθούσαν τις επικρατούσες εικονογραφικές τάσεις των σόλιδων. Από την εποχή του Αναστασίου Α΄ έως και την περίοδο του Θεοδοσίου Γ΄, μόνον δύο βασικοί εικονογραφικοί τύποι, με τις αντίστοιχες παραλλαγές τους, χρησιμοποιήθηκαν στους οπισθότυπους των σημισίων και τριμισίων: η μορφή της Νίκης-Victoria και το σύμβολο του κραταιού σταυρού⁴¹¹. Παρομοίως, στον εμπροσθότυπο των υποδιαιρέσεων κυριαρχεί κατά κύριο λόγο η προτομή του αυτοκράτορα σε κατατομή, επιλογή η οποία, ήδη από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα, είχε παύσει να είναι δημοφιλής στους σόλιδους. Αποκλίνουσα περίπτωση συνιστά η νομισματοκοπία του Ιουστινιανού Β΄, στο πλαίσιο της οποίας, σε αρκετές κοπές των υποδιαιρέσεων (Νομ. 50, 51), εγκαταλείπεται η καθιερωμένη προτομή του αυτοκράτορα σε κατατομή και απαντάται είτε η μορφή του Χριστού, όπως ακριβώς στον εμπροσθότυπο των σόλιδων της ίδιας εποχής, είτε η απεικόνιση του αυτοκράτορα κατά μέτωπο —εικονογραφικό πρότυπο⁴¹² που θα υιοθετηθεί και από τους πέντε διαδόχους αυτοκράτορες της περιόδου της «εικοσαετούς αναρχίας».

Αντιθέτως, στους σόλιδους του ίδιου χρονικού διαστήματος παρατηρείται αξιοσημείωτη ποικιλία, καθώς χρησιμοποιήθηκαν πέντε διαφορετικοί θρησκευτικοί εικονογραφικοί τύποι. Οι εικονογραφικές επιλογές των σόλιδων δύνανται να χωριστούν σε δύο διακριτές χρονικές φάσεις: Η πρώτη φάση εκτείνεται από την εποχή του Αναστασίου Α΄ (491) έως και την έναρξη της βασιλείας του Ηρακλείου (610), όταν για τελευταία φορά υιοθετείται εικονογραφικός τύπος αρχαιοελληνικής-ρωμαϊκής επιρροής —συγκεκριμένα της Νίκης-Victoria, της μορφής του αγγέλου και της προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης. Η δεύτερη φάση εγκαινιάζεται με την άνοδο του Ηρακλείου (610) και εκτείνεται έως και την περίοδο του Θεοδοσίου Γ΄ (717). Κατά το διάστημα αυτό, κυριαρχούν αποκλειστικά χριστιανικά μοτίβα, με κυριότερο τον

⁴¹¹ Σε ορισμένες κοπές σημισίων και τριμισίων του Ιουστινιανού Β΄, το σύμβολο του κραταιού σταυρού μοιράστηκε τον οπισθότυπο παράλληλα με τον αυτοκράτορα (ή και τον υιό του, Τιβέριο) (νομ. 14).

⁴¹² Βλ. GRIERSON, *Byzantine Coins*, 101-102

κραταιό σταυρό, καθώς και τη μορφή του Ιησού Χριστού στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων του Ιουστινιανού Β΄.

Εκ των πέντε θρησκευτικών εικονογραφικών τύπων που απαντώνται στους σόλιδους της εξεταζόμενης περιόδου, δύο περιορίστηκαν αποκλειστικά στη νομισματική παραγωγή ενός και μόνο αυτοκράτορα, χωρίς να υιοθετηθούν εκ νέου από τους διαδόχους του. Συγκεκριμένα, πρόκειται αφενός για την καθημένη προσωποποιημένη Κωνσταντινούπολη κατά τη βασιλεία του Ιουστίνου Β΄, η οποία δεν επανεμφανίζεται στο ρεπερτόριο της βυζαντινής νομισματοκοπίας, και αφετέρου για την προτομή του Χριστού, η οποία καθιερώνεται στον εμπροσθότυπο των σόλιδων τόσο της πρώτης όσο και της δεύτερης περιόδου διακυβέρνησης του Ιουστινιανού Β΄, για να επανεμφανιστεί στη νομισματική εικονογραφία περισσότερο από έναν αιώνα μετά τον θάνατό του.

Η εκχριστιανισμένη παγανιστική Νίκη εμφανίζεται αρχικά στον οπισθότυπο του σόλιδου κατά τη νομισματοκοπία των αυτοκρατόρων Αναστασίου Α΄, Ιουστίνου Α΄ και Ιουστινιανού Α΄. Όμως, με την καθιέρωση της προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης από τον Ιουστίνου Β΄, η Νίκη παύει να εμφανίζεται στους σόλιδους, μολονότι εξακολουθεί να χρησιμοποιείται περιστασιακά στις υποδιαίρεσεις του χρυσού νομίσματος επί των βασιλείων του Ιουστίνου Β΄, Μαυρικίου και Φωκά. Από την άλλη πλευρά η εικονογραφική συνέχεια της, η μορφή του χριστιανικού αγγέλου, συναντάται στον οπισθότυπο των σόλιδων πέντε αυτοκρατόρων: Ιουστίνου Α΄, Ιουστινιανού Α΄, Μαυρικίου, Φωκά και Ηρακλείου. Τελευταία χρήση του παραπάνω εικονογραφικού τύπου στην υπό εξέταση περίοδο καταγράφεται στον σόλιδο του πρώτου έτους διακυβέρνησης του Ηρακλείου, αμέσως μετά την ανατροπή του Φωκά και την άνοδο του στον θρόνο. Ο τύπος αυτός, αν και πλήρως προσαρμοσμένος στο νέο χριστιανικό ιδεολογικό πλαίσιο, διατηρήθηκε στη νομισματοκοπία για χρονικό διάστημα που δεν υπερέβη τα 75 έτη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η βραχεία επαναφορά του εν λόγω θέματος κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μαυρικίου και του Φωκά, παρά το γεγονός ότι η παρουσία των αγγέλων είχε εκλείψει από τη βυζαντινή νομισματική παραγωγή για περισσότερο από μία δεκαπενταετία.

Αναμφίβολα, ο πλέον διαδεδομένος —και ανθεκτικός στον χρόνο— εικονογραφικός τύπος στην πρώτη περίοδο της βυζαντινής νομισματοκοπίας υπήρξε εκείνος του κραταιού σταυρού, τύπος που υποδηλώνει τη συνειδητή προτίμηση των αυτοκρατόρων προς μια αυστηρά χριστιανικής εικονογραφίας, αποστασιοποιημένη από ειδωλολατρικές και προχριστιανικές παραδόσεις. Από την πρώτη του εμφάνιση στα νομίσματα του Τιβέριου Β΄, ο κραταιός σταυρός καθιερώθηκε ως βασικό μοτίβο στον οπισθότυπο των σόλιδων και των υποδιαίρεσέων του και διατηρήθηκε αδιάλειπτα καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εκτείνεται από τη βασιλεία του Τιβέριου Β΄

(578) έως και εκείνη του Θεοδοσίου Γ' (717), καλύπτοντας ένα χρονικό εύρος περίπου 150 ετών.⁴¹³

Αναφορικά με την απεικόνιση συναυτοκρατόρων στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο⁴¹⁴ του σόλιδου, έως και την εποχή του Ηρακλείου, η παρουσία του διαδόχου στο νόμισμα δεν αποτελούσε καθιερωμένη πρακτική. Κατά την εν λόγω περίοδο, η μορφή του συναυτοκράτορα απαντάται αποκλειστικά μόλις σε δύο περιπτώσεις: στη συμβασιλεία του Ιουστίνου Α' με τον Ιουστινιανό Α' και στη συμβασιλεία του Ιουστίνου Β' με τον Τιβέριο Β'. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις, η επιλογή απεικόνισης φαίνεται να υπαγορεύεται από την ανάγκη διασφάλισης της ομαλής διαδοχής, σε περιβάλλον αβεβαιότητας λόγω της έλλειψης άμεσου απογόνου. Ο Ιουστίνος Α', όντας άτεκνος, κατέστησε συναυτοκράτορα τον ανιψιό του Ιουστινιανό Α', ενώ ανάλογη μέριμνα παρατηρείται και στην περίπτωση του Ιουστίνου Β', ο οποίος υιοθέτησε και όρισε διάδοχό του τον Τιβέριο Β'. Από τις απαρχές της βασιλείας του Ηρακλείου και εξής, οι αυτοκράτορες της δυναστείας του υιοθέτησαν συστηματικά την πρακτική της στέψης και της απεικόνισης των διαδόχων στη νομισματοκοπία τους, ευθύς από τη νηπιακή ηλικία, επιδιώκοντας τη θεσμική κατοχύρωση της διαδοχής.

Η παράδοση αυτή δεν συνεχίστηκε από τους σφετεριστές Λεόντιο, Τιβέριο Αψίμαρο, Φιλίππικο Βαρδάνη, Αναστάσιο Β' και Θεοδόσιο Γ'. Ουδείς εκ των πέντε σφετεριστών του θρόνου κατόρθωσε να δημιουργήσει τη δική του δυναστεία, γεγονός που συνετέλεσε στη σύντομη διάρκεια της βασιλείας τους. Συνεπώς, γίνεται αντιληπτό ότι η θεμελίωση της δυναστείας και η εικονογραφική απεικόνιση των διαδόχων και συναυτοκρατόρων συνέβαλε καθοριστικά στη «διαίωνιση» της δυναστείας και στην εδραίωση της νομιμότητάς τους ως αναγνωρισμένων κληρονόμων του θρόνου, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις αμφισβήτησης του στέμματος, αποτρέποντας ενδεχόμενες αναταραχές. Με αυτόν τον τρόπο, εμπεδωνόταν η αντίληψη της εξουσίας ως αδιαμφισβήτητης, ενισχύοντας την εικόνα του ηγεμόνα ως απόλυτου φορέα της κυριαρχίας στην αντίληψη του κόσμου. Αυτά τα στοιχεία συγκροτούν τον πυρήνα της αυτοκρατορικής προπαγάνδας κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

---

⁴¹³ Για μία περίοδο που καλύπτει περίπου 30 έτη, δηλαδή επί Μαυρικίου και Φωκά, ο κραταιός σταυρός εμφανίστηκε μόνο στις υποδιαίρεσεις του σόλιδου (νομ. 36, 37, 38), παραχωρώντας την εικονογραφία του οπισθότυπου του σόλιδου στη μορφή του αγγέλου. Επιπρόσθετα, στους σόλιδους του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης της δεύτερης περιόδου βασιλείας του Ιουστινιανού Β', ο κραταιός σταυρός εξακολουθεί να απεικονίζεται στον οπισθότυπο, αυτή τη φορά σε συνύπαρξη με τη μορφή του αυτοκράτορα, γεγονός που του προσδίδει προσωρινά έναν δευτερεύοντα ρόλο στη συνολική εικονογραφική σύνθεση του νομίσματος (νομ. 14).

⁴¹⁴ Στις περιπτώσεις της δυναστείας του Ηρακλείου, οι συναυτοκράτορες στον οπισθότυπο απεικονίζονται παράλληλα με την παρουσία του κραταιού σταυρού, εκτός από ορισμένες κοπές του Κωνσταντίνου Β', στις οποίες απουσιάζει ο κραταιός σταυρός και οι συναυτοκράτορες φέρουν σταυροφόρο σφαίρα (νομ. 12). Βλ. GRIERSON, *Byzantine Coins*, 96

Κεντρικό μέσο έκφρασης αυτής της προπαγάνδας συνιστούν οι ενδυμασίες, τα εμβλήματα της εξουσίας, αλλά πρωτίστως τα πορτραίτα των ίδιων των αυτοκρατόρων, τα οποία εκπέμπουν ισχύ και νομιμοποίηση της εξουσίας τους. Δεν αποτελεί σύμπτωση ότι μία από τις πρώτες ενέργειες κάθε νέου αυτοκράτορα —είτε κληρονομούσε είτε σφετεριζόταν τον θρόνο— ήταν η έκδοση νομίσματος στο όνομά του.⁴¹⁵ Η πράξη αυτή δεν εξυπηρετούσε απλώς μια τυπική διαδικασία, αλλά αποτελούσε σύμβολο επιβολής και κατοχύρωσης της εξουσίας, επικοινωνώντας σαφώς προς κάθε αποδέκτη την αλλαγή στην ηγεσία και τη συνέχιση του θεσμικού οικοδομήματος της αυτοκρατορίας.

Η συγκεκριμένη λειτουργία καθίσταται ταυτόχρονα αντιληπτή στο πεδίο της οικονομικής διάστασης του κράτους. Η απεικόνιση των αυτοκρατόρων και των διαδόχων τους στα χρυσά νομίσματα ενδέχεται να συνέβαλε ουσιαστικά στην ενίσχυση της νομισματικής αξιοπιστίας, διασφαλίζοντας τη διατήρηση ενός αναγνωρίσιμου και σταθερού νομισματικού συστήματος, τόσο στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας όσο και στο πλαίσιο των διεθνών εμπορικών συναλλαγών. Η προβολή της επικείμενης και ομαλής διαδοχής μετέδιδε μια αίσθηση συνέχειας, αποτρέποντας αβεβαιότητες που θα μπορούσαν να επηρεάσουν αρνητικά την αξία του βυζαντινού νομίσματος και την οικονομική ισορροπία του κράτους.

Ιδιαίτερη έμφαση στη μελέτη δόθηκε στη μετάβαση από την κλασική ρωμαϊκή εικονογραφία σε μια αποκλειστικά χριστιανική νοοτροπία, όπου η έμφαση μετατοπίζεται από την απλή παρουσίαση της ισχύος προς τη σύνδεση της εξουσίας με τη νέα θρησκεία του Χριστιανισμού. Η σταδιακή ενσωμάτωση χριστιανικών στοιχείων στην εικονογραφία των νομισμάτων δεν υπήρξε αποτέλεσμα απλής αισθητικής εξέλιξης, αλλά αντανάκλασε βαθύτερες πολιτικές, κοινωνικές και θεολογικές μεταβολές. Η μεταμόρφωση της παγανιστικής Νίκης σε χριστιανικό άγγελο και η απεικόνιση των αυτοκρατόρων, φέροντας τη σταυροφόρο σφαίρα του κόσμου και το σύμβολο του σταυρού, καταδεικνύει την εξέλιξη αυτής της ιδεολογικής μετατόπισης. Ωστόσο, η παρούσα μελέτη αναγνωρίζει και ορισμένους περιορισμούς. Η ερμηνεία της εικονογραφίας βασίζεται αναγκαστικά σε υλικά τεκμήρια των οποίων η ταύτιση, η χρονολόγηση και η ακριβής προέλευση ενίοτε παρουσιάζουν ασάφειες, φαινόμενο το οποίο καταδεικνύει και η μαρτυρία του Ιωάννη της Εφέσου σχετικά με τη ανακριβή αναγνώριση της προσωποποιημένης Κωνσταντινούπολης από το κοινό εκείνης της εποχής. Έτσι γίνεται κατανοητό ότι η αντίληψη των παραστάσεων από τους χρήστες των νομισμάτων δεν ταυτιζόταν πάντοτε με τις προθέσεις των εκδοτών τους, φαινόμενο το οποίο καθίσταται ιδιαίτερος αισθητό σήμερα, όταν επιχειρείται η ανάλυση των εικονογραφικών παραστάσεων από σύγχρονους ερευνητές, παρερμηνεύοντας ενδεχομένως τον συμβολισμό⁴¹⁶ τους.

---

⁴¹⁵ ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα, 51

⁴¹⁶ Για τη χρήση του συμβόλου του σταυρού στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου βλ. KAZHDAN, ODB I, 550-551· ABPAMEA, Το νόμισμα στη βυζαντινή κοινωνία, 11-27

Η εμφάνιση του σταυρού στα χρυσά νομίσματα αποτέλεσε αποτέλεσμα μιας ευρύτερης θρησκευτικής και ιδεολογικής μετάβασης του κράτους. Κατά τον 6^ο και 7^ο αιώνα η Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν απόλυτα συνυφασμένη με τον Χριστιανισμό, με τον σταυρό να αναδεικνύεται σε κεντρικό σύμβολο της χριστιανικής πίστης. Απεικονίζοντας τα χριστιανικά σύμβολα στη νομισματοκοπία, οι αυτοκράτορες μπορούσαν να ενισχύσουν την πίστη στις τάξεις των υπηκόων τους και να τονώσουν το χριστιανικό αίσθημά τους. Περαιτέρω, συνέβαλλε στην προβολή του Χριστιανισμού ως της επίσημης και μοναδικής θρησκευτικής ταυτότητας της αυτοκρατορίας, ενώ παράλληλα λειτουργούσε ως μέσο διάδοσης της θρησκείας εντός και εκτός των βυζαντινών συνόρων.

Οι θεοκρατικές αντιλήψεις της βυζαντινής εξουσίας θα παγιωθούν κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιουστινιανού Β', όταν ο αυτοκράτορας κλήθηκε να αντιμετωπίσει σημαντικές προκλήσεις. Η απεικόνιση του Χριστού στα νομίσματα του Ιουστινιανού Β' δεν αποτέλεσε μόνο προσωπική επιλογή του ηγεμόνα, αλλά εξέφρασε ένα νέο είδος αυτοκρατορικής ευσέβειας, όπου η έννοια του θεόθεν εξουσιοδοτημένου άρχοντα αποκτούσε καίρια σημασία. Οπότε, η ενσωμάτωση της μορφής του Χριστού στη νομισματική εικονογραφία αποτέλεσε ένα μέσο προβολής της θεϊκής εξουσίας, αποσκοπώντας στην ενίσχυση της πεποίθησης ότι η βασιλεία του ήταν αποτέλεσμα θείας βούλησης («ἐλέω Θεοῦ βασιλεία»). Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται σκόπιμο να ολοκληρωθεί η παρούσα μελέτη με τη φράση που αποτέλεσε και αφετηρία της, εκφράζοντας την ιδεολογία του Βυζαντινού κράτους: ο ηγεμόνας δεν προβαλλόταν απλώς ως ο ανώτατος πολιτικός άρχων της αυτοκρατορίας, αλλά ταυτόχρονα και ως θρησκευτικός ηγέτης, ενσαρκώνοντας με τον τρόπο αυτό την ένωση της κρατικής και της θρησκευτικής εξουσίας.

Από τη συγκριτική μελέτη των νομισμάτων της περιόδου προκύπτει ότι ο ρόλος της προπαγάνδας ήταν διττός: αφενός παρείχε στους υπηκόους ένα σταθερό και αναγνωρίσιμο πρότυπο εξουσίας, αφετέρου χρησίμευε ως εργαλείο ελέγχου της κοινής γνώμης, ιδιαίτερα σε περιόδους πολέμων, θρησκευτικών κρίσεων ή δυναστικών αλλαγών. Τα χρυσά νομίσματα δεν συνιστούσαν αποκλειστικά θεμέλιο της οικονομικής ζωής της αυτοκρατορίας, αλλά και μέσο πολιτικής και ιδεολογικής επιβολής. Ο σόλιδος αποτελούσε μια μικρογραφία του βυζαντινού κόσμου, γεγονός που αντανακλάται στις εικονογραφίες του με τον συγκερασμό στοιχείων της αρχαιοελληνικής, ρωμαϊκής και χριστιανικής παράδοσης. Μέσα από τη μελέτη των εικόνων και των συμβόλων του, αναδεικνύεται η πολυπλοκότητα της βυζαντινής πολιτικής σκέψης και ο άρρηκτος δεσμός της εξουσίας με τη θρησκεία, πάντοτε με απώτερο σκοπό την εδραίωση της οικουμενικότητας του κράτους. Η κατανόηση αυτής της δυναμικής αποδεικνύεται κλειδί για την ευρύτερη ερμηνεία της βυζαντινής κοινωνίας και της πολιτισμικής της κληρονομιάς.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΝΟΜΙΣΜΑΤΩΝ ΑΝΑ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΥΠΟ

ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΕΙΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ, ΣΥΝΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΚΑΙ ΔΙΑΔΟΧΩΝ

Νόμισμα 1: Σόλιδος Αναστασίου Α΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (507)⁴¹⁷

© Stack's Auction Gallery, The Golden Horn Collection 2009 (lot 3045)

Αρκετά σπάνιος σόλιδος, ο μοναδικός εξεταζόμενος της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, στον οποίο η μορφή του αυτοκράτορα καταλαμβάνει αποκλειστικά τον εμπροσθότυπο παράλληλα με τον οπισθότυπο. Χρονολόγηση του νομίσματος πιθανότατα το 507, έτος ανάληψης του αξιώματος του ύπατου από τον Αναστάσιο Α΄. Αντιγραφή εικονογραφικών τύπων παλιότερων αυτοκρατόρων του 5^{ου} αιώνα (Θεοδοσίου Β΄, Ζήνωνα).⁴¹⁸

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ σε κατατομή προς τα αριστερά. Φέρει διάδημα και υπατική ενδυμασία. Στο δεξί χέρι κρατά μάππα, ενώ με το αριστερό σταυροφόρο σκήπτρο. Πιθανή ελαφρά γενειοφορία, χαρακτηριστικό παλιότερων υπατικών κοπών. Επιγραφή: D N ANASTASIVS PP AVC (Dominus Noster Anastasius Perpetuus Augustus)⁴¹⁹.

Οπισθότυπος: Αυτοκράτορας φωτοστεφανωμένος, ένθρονος, κατά μέτωπο. Στο δεξί χέρι κρατά μάππα, ενώ στο αριστερό σκήπτρο, επιστεφόμενο με σταυροφόρο σφαίρα. Αριστερά στο πεδίο κυριαρχεί το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*)⁴²⁰. Επιγραφή: SECVRITAS REIPVBLICAE (Securitas Republicae) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

⁴¹⁷ SEAR, BCV, 36 (no. 5a)· HAHN, MIB III, pl. 53 (no. N2)

⁴¹⁸ HAHN, MIB III, 41-42

⁴¹⁹ Μεταφράζεται ως «ο κύριος ήμῶν, ο Αναστάσιος, ο αιώνιος αυτοκράτορας»

⁴²⁰ Το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*) συνδυάζει το χριστόγραμμα με τον σταυρό, συμβολίζοντας έτσι το μονόγραμμα του Χριστού. Βλ. GRIERSON, Byzantine coins, 36

Νόμισμα 2: Σόλιδος Ιουστίνου Α΄ & Ιουστινιανού Α΄, Νομισματοκοπείο

Κωνσταντινούπολης (Απρίλιος-Αύγουστος 527)⁴²¹

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1960.92)

Εμπροσθότυπος: Οι φωτοστεφανομένοι αυτοκράτορες Ιουστίνος Α΄ (αριστερά) και Ιουστινιανός Β΄ (δεξιά) καθιστοί, κατά μέτωπο. Φέρουν τρίφυλλο διάκοσμο στην κεφαλή τους. Το δεξί τους χέρι ακουμπά πάνω στο στήθος, ενώ στο αριστερό κρατούν τη σφαίρα της οικουμένης. Το αριστερό τους πόδι προεξέχει του δεξιού. Στο ενδιάμεσο πεδίο, άνωθεν των κεφαλών τους, κυριαρχεί το σύμβολο του σταυρού. Χαρακτηριστικό ότι ο θρόνος δεν είναι εμφανής στο συγκεκριμένο τύπο. Επιγραφή: D N IVSTIN ET IVSTINIAN PP AVC (Domini Nostri Iustinus et Iustinianus Perpetui Augusti) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος, κατά μέτωπο, ενδεδυμένος με χιτώνα και μανδύα. Στο αριστερό χέρι κρατά μακρά σταυροφόρο ράβδο, ενώ με το δεξί σταυροφόρο σφαίρα. Στο πεδίο, κάτω από τη σφαίρα, διακρίνεται το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*). Επιγραφή: VICTORIA AVCCC⁴²² (Victoria Augustorum)⁴²³, το γράμμα Δ (officina letter)⁴²⁴ και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

⁴²¹ BELLINGER, Catalogue 1, 57-58 (no. 5b)

⁴²² Η επιγραφή “AVCCC” αποτελεί μία κακή χάραξη της μήτρας του κλασικού “AVGGG”, των παλιότερων ρωμαϊκών νομισμάτων, ωστόσο διατηρήθηκε και καθιερώθηκε στη βυζαντινή νομισματοκοπία. Βλ. GRIERSON, Solidi of Phocas and Heraclius, 135

⁴²³ Η φράση “Victoria Augustorum” αναφέρεται στη νίκη των Ρωμαίων αυτοκρατόρων (Αυγούστων)

⁴²⁴ Το γράμμα Δ υποδηλώνει το τέταρτο εργαστήριο του νομισματοκοπείου στο οποίο κόπηκε το συγκεκριμένο νόμισμα. Βλ. GRIERSON, Βυζαντινή Νομισματοκοπία, 20· GRIERSON, Byzantine Coins, 23

Νόμισμα 3: Σόλιδος Ιουστίνου Β΄ & Τιβέριου Β΄, Νομισματοκοπείο Αντιόχειας ή Κωνσταντινούπολης (26 Σεπτεμβρίου-5 Οκτωβρίου 578) ⁴²⁵
© Classical Numismatic Group, LLC, Triton VII 2004 (lot 1082)

Εμπροσθότυπος: Μετωπικές προτομές των αυτοκρατόρων Ιουστίνου Β΄ (αριστερά) και Τιβέριου Β΄ (δεξιά). Αμφότεροι φέρουν στέμμα με πενδύλια και είναι ενδεδυμένοι με θώρακα και στρατιωτική χλαμύδα. Στο πεδίο, άνωθεν των κεφαλών τους, κυριαρχεί το σύμβολο του σταυρού. Επιγραφή: D N IVSTINI ET CONSTAN PP AVC (Domini Nostri Iustini et Constantini Perpetui Augusti).

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος, κατά μέτωπο, ενδεδυμένος με χιτώνα και μανδύα. Με το αριστερό χέρι κρατά μακρά ράβδο επιστεφόμενη με σταυρόγραμμα, ενώ με το δεξί σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: VICTORIA AVCCC (Victoria Augustorum), το γράμμα Z (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 4: Σόλιδος Έξαρχου Ηρακλείου, Βυζαντινή Μεσοβασιλεία (608-610), Νομισματοκοπείο Καρχηδόνας (608) ⁴²⁶
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1961.9)

Εμπροσθότυπος: Μετωπικές προτομές των ύπατων Ηρακλείου του νεότερου (αριστερά) και του πατέρα του, Ηρακλείου του πρεσβύτερου, Έξαρχου της Καρχηδόνας (δεξιά). Αμφότεροι ενδεδυμένοι με υπατική στολή. Ο νεότερος

⁴²⁵ BELLINGER, Catalogue 1, 263 (no. 1)· SEAR, BCV, 103 (no. 417)

⁴²⁶ GRIERSON, Catalogue 2.1, 210 (no. 1)

Ηράκλειος απεικονίζεται αγένειος, ενώ ο πρεσβύτερος Ηράκλειος γενειοφόρος. Στο ενδιάμεσο πεδίο, άνωθεν των κεφαλών τους, κυριαρχεί το σύμβολο του σταυρού. Αξιοσημείωτο το γεγονός ότι σε αντίθεση με την εικονογραφική παράδοση, την αριστερή τιμητική θέση καταλαμβάνει η νεότερη μορφή.⁴²⁷ Επιγραφή: D N ERACLI CONSVLI (Domino Nostro Heraclio Consuli)⁴²⁸ και τα γράμματα ΙΑ (ενδεχομένως ως ένδειξη εργαστηρίου ή χρονολογικής⁴²⁹ σήμανσης).⁴³⁰

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA CONSLI (Victoria Consulis), τα γράμματα ΙΑ και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB⁴³¹.

Νόμισμα 5: Ελαφρύς σόλιδος Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (π. 613-616)⁴³²

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.24)

Εμπροσθότυπος: Προτομές των συναυτοκρατόρων Ηρακλείου (αριστερά) και Ηρακλείου Κωνσταντίνου (δεξιά) κατά μέτωπο. Ο Ηράκλειος απεικονίζεται με γενειάδα, ενώ ο υιός του παρουσιάζεται σε νηπιακή ηλικία και συνεπώς με μικρότερο κεφάλι και αγένειος. Αμφότεροι φέρουν επίπεδο στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό, και ενδύνονται με χλαμύδα. Στο πεδίο, ανάμεσα στις κεφαλές τους, δεσπόζει το σύμβολο

⁴²⁷ GRIERSON, Catalogue 2.1, 207

⁴²⁸ Στις συγκεκριμένες κοπές χρησιμοποιείται η δοτική πτώση

⁴²⁹ Ο Grierson αναφέρει ότι οι σόλιδοι του νομισματοκοπείου της Καρχηδόνας αποτυπώνανε στον οπισθότυπο, αντί για το εργαστήριο του νομισματοκοπείου, την ημερομηνία έκδοσής τους. Βλ. GRIERSON, Dated Solidi, 52

⁴³⁰ Grierson, Revolt, 75-76

⁴³¹ Από τα τέλη του 4^{ου} αιώνα η επιγραφή CONOB χρησιμοποιούταν, εκτός από το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης, και για τις χρυσές κοπές των επαρχιακών νομισματοκοπείων, ενώ προηγουμένως η ένδειξη του νομισματοκοπείου αποτελούσε τη συντομογραφία της εκάστοτε πόλης, με κάποιες ελάχιστες εξαιρέσεις (όπως π.χ. κάποιες κοπές του Ιουστινιανού στην πόλη της Ρώμης με την επιγραφή ROMOB). Βλ. GRIERSON, Dates Solidi, 52-53· ΠΙΕΝΝΑ, Νομισματικό σύστημα, 70

⁴³² GRIERSON, Catalogue 2.1, 247, 249 (no. 11a)

του σταυρού. Επιγραφή: [dd NN hERACLI]YS ET hERACONST PP AVC (Domini Nostri Heraclius et Heraclius Constantinus Perpetui Augusti).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Εκατέρωθεν του κραταιού σταυρού διακρίνεται το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*). Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Ε (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 6: Σόλιδος Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (626-629)⁴³³
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.53)

Εμπροσθότυπος: Μετωπικές προτομές των συναυτοκρατόρων Ηρακλείου (αριστερά) και Ηρακλείου Κωνσταντίνου (δεξιά). Ο Ηράκλειος απεικονίζεται με κοντή γενειάδα, ενώ ο Ηράκλειος Κωνσταντίνος σε πιο νεαρή ηλικία και αγένειος. Και οι δύο μορφές φέρουν στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο, και ενδύονται με χλαμύδα. Στο ενδιάμεσο πεδίο, άνωθεν των κεφαλών τους, κυριαρχεί το σύμβολο του σταυρού. Επιγραφή: dd NN hERACLIYS T hERACONIT PP AV (Domini Nostri Heraclius et Heraclius Constantinus Perpetui Augusti).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Η (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁴³³ GRIERSON, Catalogue 2.1, 252-253 (no. 20h)

Νόμισμα 7: Σόλιδος Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (629-632)⁴³⁴

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.41)

Εμπροσθότυπος: Μετωπικές προτομές των συναυτοκρατόρων Ηρακλείου (αριστερά) και Ηρακλείου Κωνσταντίνου (δεξιά). Ο Ηράκλειος απεικονίζεται με μακρά γενειάδα και μουστάκι, ενώ ο Ηράκλειος Κωνσταντίνος με κοντή γενειάδα. Αμφότεροι φέρουν στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο, και είναι ενδεδυμένοι με χλαμύδα. Στο πεδίο, άνωθεν των κεφαλών τους, δεσπόζει το σύμβολο του σταυρού. Επιγραφή: dd NN HERACLIYS ET HERACONST PP AV (Domini Nostri Heraclius et Heraclius Constantinus Perpetui Augusti).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Στο πεδίο, δεξιά από τον κραταιό σταυρό, παρατηρείται το γράμμα Κ⁴³⁵. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Β (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 8: Σόλιδος Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (π. 632-635)⁴³⁶

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.47)

⁴³⁴ GRIERSON, Catalogue 2.1, 256 (no. 30a παραλλαγή)

⁴³⁵ GRIERSON, Catalogue 2.1, 223

⁴³⁶ GRIERSON, Catalogue 2.1, 257-258 (no. 33c)

Εμπροσθότυπος: Τρεις μορφές, ιστάμενες, κατά μέτωπο, των συναυτοκρατόρων Ηρακλείου (κέντρο), Ηρακλείου Κωνσταντίνου (δεξιά) και του Καίσαρα Ηρακλωνά (αριστερά), μικρότερο υιό του Ηρακλείου. Ο Ηράκλειος απεικονίζεται με μακρά γενειάδα και μουστάκι, ενώ ο Ηράκλειος Κωνσταντίνος αγένειος. Αμφότεροι φέρουν στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό, ο οποίος έχει τη μορφή τρίφυλλου διακόσμου. Ο Ηρακλωνάς αναπαρίσταται ως νήπιο, αγένειος και αρκετά κοντύτερος από τις άλλες δύο μορφές. Γι' αυτό τον λόγο δεν παρατηρείται στέμμα στην κεφαλή παρά μόνο μια καλύπτρα χωρίς σταυρό, καθώς τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο δεν είχε στεφθεί ακόμα συναυτοκράτορας, κατέχοντας παρά μόνο τον τίτλο του Καίσαρα. Και οι τρεις μορφές είναι ενδεδυμένες με χλαμύδα και κρατούν στο δεξί τους χέρι σταυροφόρο σφαίρα. Στο πεδίο, πάνω αριστερά στην παράσταση, εντοπίζεται το σύμβολο του σταυρού. Δεν διακρίνεται κάποια γραπτή επιγραφή στον εμπροσθότυπο του νομίσματος.

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Στο πεδίο, δεξιά από τον κραταιό σταυρό, παρατηρείται το μονόγραμμα του αυτοκράτορα Ηρακλείου (Κ). Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Ε (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 9: Σόλιδος Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (π. 639-641) ⁴³⁷
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1970.25)

Εμπροσθότυπος: Τρεις μορφές, ιστάμενες, κατά μέτωπο, των συναυτοκρατόρων Ηρακλείου (κέντρο), Ηρακλείου Κωνσταντίνου (δεξιά) και Ηρακλωνά (αριστερά). Ο Ηράκλειος αναπαρίσταται με μακρά γενειάδα και μουστάκι, ενώ οι δύο υιοί του αγένειοι. Και οι τρεις φέρουν στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό, ο οποίος έχει τη μορφή τρίφυλλου διακόσμου. Είναι ενδεδυμένοι με χλαμύδα και κρατούν στο δεξί τους χέρι σταυροφόρο σφαίρα. Πιθανή χρονολόγηση του νομίσματος λίγο μετά τη στέψη του Ηρακλωνά ως συναυτοκράτορα το 638-639, ο οποίος απεικονίζεται σε μεγαλύτερη ηλικία και ψηλότερος σε σχέση με το προηγούμενο παράδειγμα. Δεν διακρίνεται κάποια γραπτή επιγραφή στον εμπροσθότυπο του νομίσματος.

⁴³⁷ GRIERSON, Catalogue 2.1, 262 (no. 43a παραλλαγή)

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Στο πεδίο, αριστερά από τον κραταιό σταυρό, διακρίνεται το μονόγραμμα του αυτοκράτορα Ηρακλείου (Η). Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα A (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 10: Σόλιδος Κώνσταντος Β΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (654-659)⁴³⁸
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.50)

Εμπροσθότυπο: Μετωπικές προτομές των συναυτοκρατόρων Κώνσταντος Β΄ (αριστερά) και Κωνσταντίνου Δ΄ (δεξιά). Ο Κώνστας Β΄ απεικονίζεται με μακρά γενειάδα και μουστάκι —στον τύπο που εισήγαγε ο παππούς του— ενώ ο Κωνσταντίνος Δ΄ αγένειος και αρκετά μικρότερος ηλικιακά. Αμφότεροι φέρουν στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο, και είναι ενδεδυμένοι με χλαμύδα. Στο πεδίο, ανάμεσα στις κεφαλές, τους δεσπόζει το σύμβολο του σταυρού. *Terminus post quem*⁴³⁹ του νομίσματος αποτελεί πιθανόν η αναγόρευση του Κωνσταντίνου Πωγωνάτου, ως συναυτοκράτορα του πατέρα του το 654.⁴⁴⁰ Επιγραφή: O N CONSTANINVS CCONSTI (Domini Nostri Constantinus et Constantinus)⁴⁴¹.

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα S (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁴³⁸ GRIERSON, Catalogue 2.2, 427 (no. 25f)

⁴³⁹ *Terminus post quem*: το νωρίτερο εξακριβωμένο χρονικό όριο

⁴⁴⁰ GRIERSON, Catalogue 2.2, 512

⁴⁴¹ Το πρώτο γράμμα C αντικαθιστά το λατινικό “et” (δηλαδή «και») και δηλώνει την ύπαρξη δύο Κωνσταντίνων. Εξαιτίας των μεγάλων ονομάτων δεν χωρούσε ολόκληρη η γραπτή επιγραφή. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 427, 515

Νόμισμα 11: Σόλιδος Κώνσταντος Β΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολη (π. 661-663)⁴⁴²
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.52)

Εμπροσθότυπος: Μετωπικές προτομές των συναυτοκρατόρων Κώνσταντος Β΄ (αριστερά) και Κωνσταντίνου Δ΄ (δεξιά). Ο Κώνστας Β΄ απεικονίζεται με μακρά γενειάδα και μουστάκι ενώ ο Κωνσταντίνος Δ΄ αγένειος. Και οι δύο μορφές φέρουν στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο, και είναι ενδεδυμένοι με χλαμύδα. Το στέμμα του Κώνσταντος παρουσιάζει λοφίο από πίσω. Ανάμεσα στις προτομές των αυτοκρατόρων εμφανίζεται το σύμβολο του σταυρού. Επιγραφή: *Θ Ν CON AN* (Dominus Noster Constantinus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Εκατέρωθεν του κραταιού σταυρού ιστάμενοι, κατά μέτωπο, οι άλλοι δύο συναυτοκράτορες και υιοί του Κώνσταντος Β΄, ο Ηράκλειος (αριστερά) και ο μικρότερος Τιβέριος (δεξιά), οι οποίοι στέφθηκαν το 659.⁴⁴³ Αμφότεροι απεικονίζονται αγένειοι, ενώ φέρουν χλαμύδα και στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό. Επιγραφή: *VICTORIA AVGV* (Victoria Augusti), το γράμμα *Ε* (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο *CONOB*.

Νόμισμα 12: Σόλιδος Κώνσταντος Β΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (π. 663-668)⁴⁴⁴
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.2193)

⁴⁴² GRIERSON, Catalogue 2.2, 429-431 (no. 30d παραλλαγή)

⁴⁴³ GRIERSON, Catalogue 2.2, 402

⁴⁴⁴ GRIERSON, Catalogue 2.2, 434-435 (no. 42e.1)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β΄, φέρει χλαμύδα και περικεφαλαία με λοφίο στην κεφαλή. Απεικονίζεται με μακρά γενειάδα και μουστάκι, ενώ στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti) και το γράμμα S (εργαστήριο νομισματοκοπείου).

Οπισθότυπος: Ιστάμενοι μετωπικά, οι τρεις υιοί του Κώνσταντος Β΄ και συναυτοκράτορες, Κωνσταντίνος Δ΄ (κέντρο), Ηράκλειος (δεξιά) και ο μικρότερος Τιβέριος (αριστερά). Και οι τρεις μορφές φέρουν στην κεφαλή στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο, ενώ ενδύονται με χλαμύδα και κρατάνε σταυροφόρο σφαίρα στο δεξί τους χέρι. Επιγραφή: CONOB (το νομισματοκοπείο).

Νόμισμα 13: Σόλιδος Κωνσταντίνου Δ΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (π. 674-681)
445

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.43)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ΄ σε στάση τριών-τετάρτων, γυρισμένη προς τα δεξιά. Απεικονίζεται με διάδημα, περικεφαλαία με λοφίο και στρατιωτικό θώρακα, ενώ φέρει κοντή γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά δόρυ, το οποίο καταλήγει πίσω από την κεφαλή, ενώ με το αριστερό ασπίδα διακοσμημένη με παράσταση ιππέα⁴⁴⁶. Επιγραφή: D N COANVS PP (Dominus Constantinus Perpetuus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Εκατέρωθεν του κραταιού σταυρού, ιστάμενοι μετωπικά, οι άλλοι δύο συναυτοκράτορες και μικρότεροι αδερφοί του Κωνσταντίνου Δ΄, ο Ηράκλειος (αριστερά) και ο Τιβέριος (δεξιά). Αμφότεροι παρουσιάζονται αγένειοι με χλαμύδα και στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό, ενώ στο δεξί χέρι κρατάνε σταυροφόρο σφαίρα. *Terminus ante quem*⁴⁴⁷ στη χρονολόγηση του νομίσματος συνιστά η καθαίρεση τους από τον θρόνο το έτος 681, όταν και έπαψαν να εμφανίζονται στους οπισθότυπους των νομισμάτων.⁴⁴⁸ Επιγραφή:

⁴⁴⁵ GRIERSON, Catalogue 2.2, 528 (no. 8b παραλλαγή)

⁴⁴⁶ Οι παραστάσεις ιππέων στις ασπίδες προέρχεται από παλιότερες ρωμαϊκές εικονογραφίες, συμβολίζοντας τη νίκη του καλού επί του κακού και τη θεϊκή επέμβαση· SAXBY, *Remilitarising*, 28

⁴⁴⁷ *Terminus ante quem*: Το υστερότερο εξακριβωμένο χρονικό όριο

⁴⁴⁸ GRIERSON, Catalogue 2.2, 513-514

VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Γ (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 14: Σημίσιο Ιουστινιανού Β΄ με νεαρό Τιβέριο, δεύτερη περίοδος βασιλείας, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (705-711)⁴⁴⁹
© Numismatic Guaranty Company, Heritage Auctions 3122 (lot 34277)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του νεαρού Χριστού με μικρή γενειάδα και κυματοειδή κόμη. Είναι ενδεδυμένος με κολόβιον⁴⁵⁰ και πάλλιον⁴⁵¹. Το δεξί Του χέρι προεκτείνει σε στάση ευλογίας, ενώ με το αριστερό κρατάει το Ευαγγέλιο. Πίσω από την κεφαλή Του διαγράφεται το σχήμα του σταυρού. Επιγραφή: **Ο Ν ΙΗΣ ΧΗΣ REX REGNANTIVM** (Dominus Noster Iesus Christus Rex Regnantium).

Οπισθότυπος: Μετωπικές προτομές των συναυτοκρατόρων Ιουστινιανού Β΄ (αριστερά) και του υιού του, Τιβέριου (Δεξιά). Ο Ιουστινιανός Β΄ απεικονίζεται γενειοφόρος με διβιτήσιο⁴⁵², χλαμύδα και στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο. Ο Τιβέριος αναπαρίσταται σε νηπιακή ηλικία, αγένειος και παρόμοια ενδεδυμένος με τον πατέρα του. Αμφότεροι κρατάνε κραταίο σταυρό πάνω σε σφαίρα με το δεξί τους χέρι. Ο Τιβέριος στέφθηκε συναυτοκράτορας το 705, αμέσως μετά την επιστροφή του πατέρα του στον βυζαντινό θρόνο⁴⁵³. Επιγραφή: **Ο Ν ΙΥΣΤΙΝΙΑΝΥΣ ΕΤ ΤΙΒΕΡΙΥΣ ΡΡ** (Domini Nostri Iustinianus et Tiberius Perpetui [Augusti]).

---

⁴⁴⁹ GRIERSON, Catalogue 2.2, 649, 651 (no. 4a παραλλαγή): SEAR, BCV, 271 (no. 1417)

⁴⁵⁰ Κολόβιον: κοντός χιτώνας με στενά μανίκια, χρησιμοποιήθηκε κυρίως στην εικονογραφία του Χριστού. Βλ. GRIERSON, Byzantine Coins, 341

⁴⁵¹ Πάλλιον: ιερό άμφιο προερχόμενο από το αρχαιοελληνικό ιμάτιο. Βλ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Λεξικό της κοινής νεοελληνικής, λήμμα «πάλλιο»

⁴⁵² Μακρύς χιτώνας του αυτοκράτορα, ο οποίος φοριόταν με ζώνη κάτω από τον λώρο ή τη χλαμύδα. Βλ. GRIERSON, Byzantine Coins, 342

⁴⁵³ GRIERSON, Catalogue 2.2, 644

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΝΙΚΗΣ-VICTORIA

Νόμισμα 15: Σόλιδος Αναστάσιου Α΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (498) ⁴⁵⁴

© Nomos Ag, auction 35 (lot 766)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ σε στάση τριών-τετάρτων, γυρισμένη προς τα δεξιά. Φέρει περικεφαλαία με λοφίο και διάδημα. Ενδύεται με χιτώνα και στρατιωτικό θώρακα, κρατώντας στο δεξί χέρι δόρυ που καταλήγει πίσω από την κεφαλή, ενώ στο αριστερό ασπίδα διακοσμημένοι με παραστάσεις ιππέα. Επιγραφή: D N ANASTASIVS PP AVC (Dominus Noster Anastasius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Νίκη ιστάμενη, στραμμένη προς τα αριστερά, κρατώντας μακρά ράβδο, επιστεφόμενη με χριστόγραμμα. Στο πεδίο, αριστερά από τη ράβδο, κυριαρχεί το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*). Επιγραφή: VICTORIA AVCCC, ⁴⁵⁵ το γράμμα Α (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 16: Σημίσιο Αναστασίου Α΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (491-498) ⁴⁵⁶

© Gorny & Mosch GmbH Giessener Münzhandlung, e-auction 311 (lot 580)

⁴⁵⁴ BELLINGER, Catalogue 1, 6 (no. 6 παραλλαγή)

⁴⁵⁵ Η επιγραφή “Victoria Augustorum” δεν εκφράζει πια την παρουσία περισσότερου του ενός αυτοκράτορα, αλλά αποδίδει συμβολικά τη νίκη σε όλους τους Ρωμαίους αυτοκράτορες (παρελθόντες, παρόντες και μελλοντικούς). Βλ. BELLINGER, Roman and Byzantine Medallions, 152· GRIERSON, Solidi of Phocas and Heraclius, 135

⁴⁵⁶ BELLINGER, Catalogue 1, 8 (no. 8)· SEAR, BCV, 36 (no. 6)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ σε κατατομή προς τα δεξιά. Ο αυτοκράτορας απεικονίζεται με διάδημα, θώρακα και στρατιωτική χλαμύδα. Επιγραφή: D N ANASTASIVS PP AVC (Dominus Noster Anastasius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Νίκη καθήμενη προς τα δεξιά. Είναι γυμνή μέχρι τη μέση και κρατά ασπίδα με την επιγραφή XXXX (αριθμητικά VOTA) επάνω στα γόνατά της. Αριστερά στο πεδίο διακρίνεται το σύμβολο του αστεριού (*), ενώ δεξιά κυριαρχεί το σύμβολο του ανάποδου σταυρογράμματος (✠). Επιγραφή: VICTORIA AVCCC (Victoria Augustorum) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 17: Τριμίσιο Αναστασίου Α΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (491-518) ⁴⁵⁷
© Gorny & Mosch GmbH Giessener Münzhandlung, e-auction 311 (lot 581)

Εμπροσθότυπο: Προτομή του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ σε κατατομή προς τα δεξιά. Ο αυτοκράτορας απεικονίζεται με διάδημα, θώρακα και στρατιωτική χλαμύδα. Επιγραφή: D N ANASTASIVS PP AVC (Dominus Noster Anastasius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Νίκη, κινούμενη προς τα δεξιά, στρέφοντας την κεφαλή της προς την αντίθετη κατεύθυνση. Στο δεξί της χέρι κρατά στεφάνι, ενώ με το αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: VICTORIA AVCVSTORVM (Victoria Augustorum) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁴⁵⁷ BELLINGER, Catalogue 1, 9 (no. 10a)

Νόμισμα 18: Σόλιδος Ιουστίνου Α΄, Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (518-522)⁴⁵⁸

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.2013.029)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστίνου Α΄ σε στάση τριών-τετάρτων, γυρισμένη προς τα δεξιά. Φέρει στην κεφαλή περικεφαλαία με λοφίο και διάδημα με πενδύλια. Είναι ενδεδυμένος με στρατιωτική ενδυμασία, κρατώντας δόρυ πίσω από την κεφαλή στο δεξί χέρι και ασπίδα με διακόσμηση ιππέων στο αριστερό. Επιγραφή: D N IUSTINVS PP AVC (Dominus Noster Iustinus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Νίκη ιστάμενη, στραμμένη προς τα αριστερά, κρατώντας μακρύ σταυρό στο δεξί χέρι. Στο πεδίο, εκατέρωθεν της νίκης, διακρίνεται το σύμβολο του εξάκτινου αστεριού (*). Επιγραφή: VICTORIA AVCCC (Victoria Augustorum) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 19: Σόλιδος Ιουστινιανού Α΄, Νομισματοκοπείο Θεσσαλονίκης (527-565)⁴⁵⁹

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.2001.27)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄ σε στάση τριών-τετάρτων, γυρισμένη προς τα δεξιά. Ο αυτοκράτορας απεικονίζεται με στρατιωτικό θώρακα και περικεφαλαία, ενώ κρατάει δόρυ πίσω από την κεφαλή στο δεξί χέρι και

⁴⁵⁸ SEAR, BCV, 47 (no. 77A)

⁴⁵⁹ HAHN, MIB I, 109 (no. 20)· SEAR, BCV, 63 (no. 173A παραλλαγή)

ασπίδα με διακόσμηση με παράσταση ιππέα στο αριστερό. Επιγραφή: D N IVSTINIANVS PP AV (Dominus Noster Iustinianus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Νίκη ιστάμενη κρατά μακρύ σταυρό, ενώ στο πεδίο, εκατέρωθεν της Νίκης, κυριαρχεί το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*). Επιγραφή: VICTORIA AVCCC (Victoria Augustorum) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 20: τριμίσιο Ιουστίνου Β΄, Νομισματοκοπείο Καρταχένας, Ισπανία (565-578) ⁴⁶⁰

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.2009.005)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστίνου Β΄ σε κατατομή προς τα δεξιά. Ο αυτοκράτορας απεικονίζεται με διάδημα και χλαμύδα. Επιγραφή: [D N IV]ΣΤΙΙΝVΣ ΡΡ ΑVΣ (Dominus Noster Iustinus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Νίκη εν κινήσει προς τα δεξιά, στρέφοντας την κεφαλή προς την αντίθετη κατεύθυνση. Κρατά σταυροφόρο σφαίρα στο αριστερό της χέρι και πιθανότατα στεφάνι στο δεξί. Στο πεδίο, κάτω από τη σφαίρα, κυριαρχεί το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*). Επιγραφή: VI[CTORI]Α AVCVΣΤ και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB (Victoria Augustorum).

Νόμισμα 21: Σημίσιο Μαυρικήου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (582-602) ⁴⁶¹

© Leu Numismatic, Web Auction 5 (lot 1229)

⁴⁶⁰ BARTLETT, Gold coinage of Spania, 380 (no. 7)

⁴⁶¹ SEAR, BCV, 117 (no. 484a); BELLINGER, Catalogue 1, 299 (no. 12a παραλλαγή)

Εμπροσθότυπος: προτομή του αυτοκράτορα Μαυρικίου σε κατατομή προς τα δεξιά. Ο αυτοκράτορας απεικονίζεται με στέμμα, θώρακα και στρατιωτική γλαμύδα. Επιγραφή: D N MAVRI PP AVC (Dominus Noster Mavricius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Νίκη εν κινήσει προς τα δεξιά, στρέφοντας την κεφαλή προς την ίδια κατεύθυνση. Κρατά σταυροφόρο σφαίρα στο αριστερό και στεφάνι στο δεξί χέρι. Επιγραφή: VICTORIA AVCC⁴⁶² (Victoria Augustorum) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 22: Σημίσιο Φωκά, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (607-610)⁴⁶³

© SC Ancients Ltd., Byzantine Collection

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Φωκά σε κατατομή προς τα δεξιά. Φέρει στέμμα με πενδύλια και στρατιωτικό θώρακα. Επιγραφή: O N FOCAS PERP AVC (Dominus Noster Phocas Perpetuus Augustus)⁴⁶⁴.

Οπισθότυπος: Νίκη ιστάμενη εν κινήσει προς τα δεξιά, στρέφοντας την κεφαλή προς την αντίθετη κατεύθυνση. Κρατά σταυροφόρο σφαίρα στο δεξί χέρι και στεφάνι στο αριστερό. Επιγραφή: [VICTO]RIA AVSY (Victoria Augusti)⁴⁶⁵ και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁴⁶² Από τις κοπές του Τιβέριου Β' και Μαυρικίου αφαιρέθηκε ένα γράμμα C από την επιγραφή "AVCCC". Βλ. GRIERSON, *Solidi of Phocas and Heraclius*, 135

⁴⁶³ SEAR, *BCV*, 143 (no. 631)· GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 159 (no. 16 παραλλαγή)

⁴⁶⁴ Ο Αυτοκράτορας Φωκάς είχε μικρότερο όνομα συγκριτικά με τους υπόλοιπους αυτοκράτορες. Προκειμένου να επεκτείνει τη γραπτή επιγραφή των νομισμάτων του άλλαξε στον εμπροσθότυπο την καθιερωμένη επιγραφή "PP" με το "PERP" ή "PER" ή "PERPET". Αυτή η παράδοση συνεχίστηκε επίσης σε μερικούς σόλιδους του αυτοκράτορα Ηρακλείου. Βλ. GRIERSON, *Byzantine Coins*, 48· GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 99-100, 147

⁴⁶⁵ Από τις νομισματικές κοπές του Φωκά γίνεται πλέον χρήση του "VICTORIA AVSY", δηλώνοντας πλέον την ύπαρξη ενός αυτοκράτορα (Augusti) και όχι αυτοκρατόρων (Augustorum) που ήταν σύνηθες στις προγενέστερες κοπές, για να τονίσει τον Φωκά ως μοναδικό αυτοκράτορα του βυζαντινού κράτους. Η συγκεκριμένη παράδοση συνεχίστηκε καθ' όλη τη δυναστεία του Ηρακλείου. Βλ. GRIERSON, *Solidi of Phocas and Heraclius*, 135· GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 102-103

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΑΓΓΕΛΩΝ

Νόμισμα 23: Σόλιδος Ιουστίνου Α΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (519-527) ⁴⁶⁶

© Shanna Schmidt Numismatics Inc 2023 (Ex Roma Numismatics, XIV 2017, lot 861)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστίνου Α΄ σε στάση τριών-τετάρτων, γυρισμένη προς τα δεξιά. Φέρει περικεφαλαία με λοφίο και διάδημα, ενώ είναι ενδεδυμένος με χιτώνα, θώρακα και στρατιωτική γλαμύδα. Με το δεξί χέρι κρατάει δόρυ, το οποίο καταλήγει πίσω από την κεφαλή, ενώ με το αριστερό ασπίδα διακοσμημένη με ιππεία. Επιγραφή: D N IVSTINVS PP AVC (Dominus Noster Iustinus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος μετωπικά, ενδεδυμένος με χιτώνα και πάλλιον. Στο δεξί χέρι κρατάει μακρύ σταυρό, ενώ με το αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Στο πεδίο, κάτω από τη σφαίρα, διακρίνεται το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*). Επιγραφή: VICTORIA AVCCC (Victoria Augustorum)⁴⁶⁷, το γράμμα Β (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 24: Σόλιδος Ιουστινιανού Α΄, Νομισματοκοπείο Ρώμης (537-542) ⁴⁶⁸

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.10)

⁴⁶⁶ BELLINGER, Catalogue 1, 35-36 (no. 2b)

⁴⁶⁷ Παρόλο που πλέον ήταν μόνο ένας ο αυτοκράτορας του Βυζαντίου, η επιγραφή “VICTORIA AVCCC” συνεχίστηκε να χρησιμοποιείται στην αρχική της εκδοχή, όπως ακριβώς τους προηγούμενους αιώνες με τους συναυτοκράτορες. Οπότε γίνεται λόγος για τη «Νίκη των αυτοκρατόρων» και όχι για τη «Νίκη του αυτοκράτορα». Βλ. GRIERSON, Byzantine Coins, 49

⁴⁶⁸ BELLINGER, Catalogue 1, 173 (no. 319)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄, ενδεδυμένου με στρατιωτικό θώρακα, διακοσμημένο με τέσσερα στολίδια. Στην κεφαλή φέρει περικεφαλαία με λοφίο και διάδημα με τρίφυλλο διάκοσμο. Στον αριστερό ώμο στερεώνει ασπίδα με παράσταση ιππέα, ενώ στο δεξί χέρι κρατάει σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: D N IVSTINIANVS PP AVC (Dominus Noster Iustinianus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος μετωπικά, ενδεδυμένος με χιτώνα και πάλλιον. Κρατά λεπτό σταυρό στο δεξί χέρι, ενώ στο αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Στο πεδίο, κάτω από τη σφαίρα, κυριαρχεί το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*). Επιγραφή: VICTORIA AVCCC (Vicotria Augustorum), το γράμμα Α (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω αναγράφεται το νομισματοκοπείο της Ρώμης ROMOB⁴⁶⁹.

Νόμισμα 25: Σόλιδος Ιουστινιανού Α΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (545-565)⁴⁷⁰
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.39)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α΄ κατά μέτωπο, ενδεδυμένου με στρατιωτική ενδυμασία, όπως στρατιωτικό θώρακα διακοσμημένο με τρία στολίδια, περικεφαλαία με λοφίο και διάδημα με πενδίλια. Στον αριστερό ώμο στερεώνει ασπίδα με παραστάσεις ιππέα, ενώ στο δεξί χέρι κρατάει σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: D N IVSTINIANVS PP AVC (Dominus Noster Iustinianus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος μετωπικά, ενδεδυμένος με χιτώνα και πάλλιον. Στο δεξί χέρι κρατά μακρά ράβδο, επιστεφόμενη με σταυρόγραμμα (✠), ενώ στο αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Στο πεδίο, κάτω από τη σφαίρα, διακρίνεται το σύμβολο του αστεριού (*). Επιγραφή: VICTORIA AVCCC (Victoria Augustorum), το γράμμα Ι (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο της Κωνσταντινούπολης CONOB.

---

⁴⁶⁹ ROMOB: ROM[a] και OB[ryzum]

⁴⁷⁰ BELLINGER, Catalogue 1, 70-71 (No. 9j)

Νόμισμα 26: Σόλιδος Μαυρικού, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (583-584)⁴⁷¹

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1966.32)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του αυτοκράτορα Μαυρικού, ο οποίος φέρει στην κεφαλή στέμμα με σταυρό και πενδύλια. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα, ενώ στο αριστερό έχει ασπίδα, διακοσμημένη με ιππεία. Επιγραφή: D N MAVRIC TIBE PP AVC⁴⁷² (Dominus Noster Mauricius Tiberius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος μετωπικά, ενδεδυμένος με χιτώνα και πάλλιον. Κρατά στο δεξί χέρι μακρά ράβδο με σταυρόγραμμα και σταυροφόρο σφαίρα στο αριστερό χέρι. Επιγραφή: VICTORIA AVCCC (Victoria Augustorum), το γράμμα S (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 27: Σόλιδος Μαυρικού, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (583 ή 602)⁴⁷³

© Stack's Auction Gallery, The Golden Horn Collection 2009 (lot 3113)

Εμπροσθότυπος: Ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος ένθρονος, κατά μέτωπο, ενδεδυμένος με υπατική στολή. Φέρει στην κεφαλή στέμμα, κρατώντας μάππα στο δεξί χέρι και σταυρό στο αριστερό. Επιγραφή: D N MAVRC TIB PP AVI (Dominus Noster Mauricius Tiberius Perpetuus Augustus).

⁴⁷¹ BELLINGER, Catalogue 1, 295 (no. 4 παραλλαγή)

⁴⁷² Εντύπωση προκαλεί το όνομα του αυτοκράτορα που αναφέρεται ως "TIBE" και όχι "TIBER" όπως γραφόταν συνήθως στις επιγραφές των νομισμάτων.

⁴⁷³ SEAR, Values, 116 (no. 474)· BELLINGER, Catalogue 1, 294 (no. 2b)

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος μετωπικά, ενδεδυμένος με χιτώνα και πάλλιον. Κρατά στο δεξί χέρι μακρά ράβδο με σταυρόγραμμα και σταυροφόρο σφαίρα στο αριστερό χέρι. Επιγραφή: VICTORIA AVCC (Victoria Augustorum), το γράμμα Δ (εργαστήριο του νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 28: Σόλιδος Φωκά, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολη (603)⁴⁷⁴
© Shanna Schmidt Numismatics Inc 2023 (Münzen & Medaillen Auction 85 lot 285)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του αυτοκράτορα Φωκά με υπατική ενδυμασία. Στην κεφαλή φέρει στέμμα με σταυρό, επιστεφόμενο πάνω σε κύκλο. Χαρακτηριστικό οι τούφες της κόμης στα πλάγια της κεφαλής. Στο δεξί χέρι κρατά μάππα, ενώ στο αριστερό σταυρό. Επιγραφή: O N FOCAS PERP AVC (Dominus Noster Phocas Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος μετωπικά, ενδεδυμένος με χιτώνα και πάλλιον. Κρατά στο δεξί χέρι ράβδο με σταυρόγραμμα και στο αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: VICTORIA AVCC (Victoria Augustorum), το γράμμα Β (εργαστήριο νομισματοκοπείου και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 29: Σόλιδος Φωκά, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (603-607)⁴⁷⁵
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.1971)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του αυτοκράτορα Φωκά, ο οποίος απεικονίζεται με στέμμα διακοσμημένο με σταυρό, επιστεφόμενο πάνω σε κύκλο, και γενειάδα. Στο

⁴⁷⁴ GRIERSON, Catalogue 2.1, 153 (no. 4a)

⁴⁷⁵ GRIERSON, Catalogue 2.1, 153-154 (No. 5b.2)

δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα. Είναι ενδεδυμένος με θώρακα και στρατιωτική χλαμύδα. Επιγραφή: Ο Ν FOCAS PERP AVC⁴⁷⁶ (Dominus Noster Focas Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος μετωπικά, ενδεδυμένος με χιτώνα και πάλλιον. Στο δεξί χέρι κρατά μακρά ράβδο με σταυρόγραμμα, ενώ στο αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: VICTORIA AVCC⁴⁷⁷ (Victoria Augustorum), Β (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 30: Σόλιδος Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Αλεξάνδρειας ή Ιερουσαλήμ (610-611)
478

© Stack's Auction Gallery, The Golden Horn Collection 2009 (lot 3137)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του αυτοκράτορα Ηρακλείου. Απεικονίζεται με σταυροφόρο στέμμα με πενδίλια και στρατιωτικό θώρακα, ενώ στο δεξί του χέρι κρατάει σταυροφόρο σφαίρα. Απεικονίζεται με γενειάδα —σε πανομοιότυπο εικονογραφικό τύπο με τον προκάτοχό του, Φωκά. Επιγραφή: Δ Ν ΗΕΡΑΚΛΙΥΣ ΡΡ ΑΥC (Dominus Noster Heraclius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Άγγελος ιστάμενος μετωπικά, ενδεδυμένος με χιτώνα και πάλλιον. Κρατά ράβδο με σταυρόγραμμα στο δεξί χέρι και σταυροφόρο σφαίρα στο αριστερό. Επιγραφή: VICTORIA AVCC (Victoria Augusti), τα γράμματα ΙΠ (πιθανότατα χρονολόγηση του νομίσματος) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁴⁷⁶ Οι αρχικές λέξεις “Ο Ν” είχαν την ίδια σημασία με το “Δ Ν” αλλά τις αντικατέστησαν την περίοδο 602-607 της κυβερνήσεως του Φωκά στις επιγραφές των νομισμάτων. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 104

⁴⁷⁷ Η λέξη “AVCC”, παρότι γραμμένη με δύο C αναφέρεται πάλι στη νίκη των αυτοκρατόρων όπως στα παραπάνω παραδείγματα.

⁴⁷⁸ GRIERSON, Catalogue 2.1, 332 (no. 186)

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΘΗΜΕΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

Νόμισμα 31: Σόλιδος Ιουστίνου Β΄, Νομισματοκοπείο Αλεξάνδρειας (565-578) ⁴⁷⁹

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.2013.031)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του αυτοκράτορα Ιουστίνου Β΄, με στρατιωτικό θώρακα, περικεφαλαία με λοφίο, διάδημα με πενδύλια και τρίφυλλο διάκοσμο. Στο δεξί χέρι κρατά σφαίρα με ένα μικρό ομοίωμα Νίκης-Βικτοριόλας, η οποία τον στεφανώνει, ενώ στο αριστερό φέρει ασπίδα διακοσμημένη με ιππέα. Επιγραφή: D N IVSTINVS PP AVI (Dominus Noster Iustinus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Ένθρονη Κωνσταντινούπολη, στραμμένη προς τα δεξιά, ενδεδυμένη με περικεφαλαία, μανδύα και χιτώνα. Διακρίνεται διακοσμητική αιγίδα πάνω από τον δεξί της ώμο, το προστατευτικό, δηλαδή, δέρμα κατσίκας που κάλυπτε συνήθως την ασπίδα ή τον θώρακα. Με το δεξί της χέρι κρατά δόρυ, ενώ με το αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Αριστερά στο πεδίο εντοπίζεται το σύμβολο του σταυρογράμματος (✠). Επιγραφή: VICTORIA AVCCC (Victoria Augustorum), το γράμμα I (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο "CONOB".

⁴⁷⁹ BELLINGER, Catalogue 1, 250 (no. 187)

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΡΑΤΑΙΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

Νόμισμα 32: Σόλιδος Τιβέριου Β΄, Νομισματοκοπείο Καρχηδόνας (578-582)⁴⁸⁰

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1968.16)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του αυτοκράτορα Τιβέριου Β΄, ενδεδυμένου με στρατιωτικό θώρακα και φέροντας στέμμα με πενδύλια, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα, ενώ με το αριστερό ασπίδα διακοσμημένη με ιππείς. Επιγραφή: Θ Μ ΤΙΒ CONSTANT ΡΡΑΥ (Dominus Noster Tiberius Constantinus Perpetuus Augustus)⁴⁸¹.

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε τέσσερις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVCCS (Victoria Augustorum) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 33: Σόλιδος Τιβέριου Β΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (579)⁴⁸²

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.1716)

⁴⁸⁰ BELLINGER, Catalogue 1, 287 (no. 58b παραλλαγή)

⁴⁸¹ Η επιγραφή “Θμ” αποτελεί έναν εναλλακτικό τρόπο γραφής του “DN”, το οποίο αποδίδεται ως “Dominus Noster”, και απαντάει συχνά —εκτός από τα νομίσματα του Τιβέριου— στις επιγραφές των νομισμάτων του αυτοκράτορα Φωκά. Αρκετοί ερευνητές θεωρούν, μάλιστα, ότι το “Θμ” αποδίδεται ως “Dominus” και όχι ως “Dominus Noster”, καθώς το δεύτερο αντλεί την προέλευση του από το “DN”. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 99

⁴⁸² BELLINGER, Catalogue 1, 266-267 (no. 3)

Εμπροσθότυπος: Μετωπική προτομή του αυτοκράτορα Τιβέριου Β΄, ενδεδυμένος με υπατική στολή. Φέρει στην κεφαλή στέμμα, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο και διάδημα με πενδίλια. Στο δεξί χέρι κρατά μάππα, ενώ με το αριστερό αετόμορφο σκήπτρο που απολήγει σε σταυρό. Χρονολόγηση του νομίσματος πιθανότατα το 579, έτος ανάληψης καθηκόντων ύπατου από τον Τιβέριο Β΄. Επιγραφή: CONSTANT ACC VIV FELIX (Constantinus Augustus Vivat Felix)⁴⁸³.

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε τέσσερις βαθμίδες. Παρατηρείται η Επιγραφή VICTORIA AVCC (Victoria Augustorum) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 34: Σημίσιο Τιβέριου Β΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (578-582)⁴⁸⁴
© Gorny & Mosch GmbH Giessener Münzhandlung, e-auction 311 (lot 593)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Τιβέριου Β΄ σε κατατομή προς τα δεξιά. Φέρει διάδημα, θώρακα και στρατιωτική γλαμύδα. Επιγραφή: O M COSTANTINVS PP AC (Dominus Noster Constantinus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε κύκλο. Επιγραφή: VICTOR TIBERI AVS (Victoria Tiberii Augusti)⁴⁸⁵ και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁴⁸³ Μεταφράζεται ως «ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος είθε να ζήσει ευτυχισμένος». Ο Grabar θεωρεί ότι το “ACC” αποτελεί συντομογραφία της λέξης “Augustissimus” («υπέρτατος αυτοκράτωρ») και όχι “Augustus”. Βλ. GRABAR, L’iconoclasme byzantin, 81

⁴⁸⁴ BELLINGER, Catalogue I, 268 (no. 6)

⁴⁸⁵ Στα νομίσματα του αυτοκράτορα Τιβέριου Β΄, χρησιμοποιήθηκε η επιγραφή “VICTOR TIBERI AVS” αντί για “VICTORIA AVCC” γιατί δεν υπήρχε χώρος στο νόμισμα. Ο Τιβέριος ήθελε να γράψει το όνομα του στον οπισθότυπο σε αντίθεση με τους προηγούμενους αυτοκράτορες που δεν τον είχαν εφαρμόσει αυτό. Ο λόγος ήταν ότι στον εμπροσθότυπο δεν υπήρχε χώρος, καθώς ο Τιβέριος είχε χρησιμοποιήσει το δεύτερο όνομα του “CONSTANTINVS”. Με την αλλαγή της γραπτής επιγραφής στον οπισθότυπο άλλαξε επίσης και το γνωστό “Victoria Augustorum”, το οποίο εκφράζει τη νίκη των αυτοκρατόρων με το “Victoria Augusti” με ξεκάθαρη την αναφορά πλέον σε έναν μόνο αυτοκράτορα, κάτι που συμβαίνει

Νόμισμα 35: Τριμίσιο Τιβέριου Β΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (578-582)⁴⁸⁶

© The Trustees of the British Museum (CC BY-NC-SA 4.0) (asset no. 1563907001)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Τιβέριου Β΄ σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει διάδημα, θώρακα και στρατιωτική χλαμύδα. Επιγραφή: Ο Μ COSTANTINVS PP AC (Dominus Noster Constantinus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός. Επιγραφή: VICTOR TIBERI AVS (Victoria Tiberii Augusti) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 36: Τριμίσιο Μαυρικού, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (583-602)⁴⁸⁷

© Leu Numismatic, Web Auction 29 (lot 2702)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Μαυρικού σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει διάδημα, θώρακα και στρατιωτική χλαμύδα. Επιγραφή: D N TIBERI PP AVC (Dominus Noster Tiberius Perpetuus Augustus).

και στις υποδιαίρέσεις των νομισμάτων και των δύο αυτοκρατόρων που τον διαδέχτηκαν (Μαυρίκιο και Φωκά). Βλ. GRIERSON, *Byzantine Coins*, 49, 55-56

⁴⁸⁶ BELLINGER, *Catalogue* 1, 268 (no. 7 παραλλαγή)· WROTH, *British Museum* 1, 107 (no. 17)

⁴⁸⁷ SEAR, *BCV*, 118 (no. 488)· BELLINGER, *Catalogue* 1, 300 (no. 14.3 παραλλαγή)

Οπισθότυπο: Κραταιός σταυρός. Επιγραφή: VICTOR ΜΑΥΡΙ ΑΥC (Victoria Mauricii Augusti)⁴⁸⁸ και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 37: Φωκάς, τριμίσιον, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (π. 607-610)⁴⁸⁹
© Acropolis Museum (Θησαυρός Ασκληπείου 1876/77, αρ. 1)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Φωκά σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει διάδημα, θώρακα και στρατιωτική χλαμύδα. Σε αντίθεση με άλλα τριμίσια του Φωκά σε αυτή την κοπή απεικονίζεται αγένειος. Επιγραφή: d N F[OCA]S PER AVI (Dominus Noster Focas Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός σε βάση. Επιγραφή: VICTORI FOCAS AVS (Victoria Focas Augusti) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 38: Μισό τριμίσιον Φωκά, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (π. 607-610)⁴⁹⁰
© Leu Numismatic, Web Auction 16 (lot 88)

---

⁴⁸⁸ Όπως ο προκάτοχος του Μαυρικού, αυτοκράτορας Τιβέριος, χρησιμοποίησε στα σημίσια τα δύο ονόματα του —Κωνσταντίνος στον εμπροσθότυπο και Τιβέριος στον οπισθότυπο— έτσι και ο Μαυρίκιος χρησιμοποίησε το όνομα Τιβέριος (ΤΙΒΕΡΙ) στον εμπροσθότυπο και το Μαυρίκιος (ΜΑΥΡΙ) στον οπισθότυπο. Βλ. GRIERSON, *Byzantine Coins*, 55

⁴⁸⁹ GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 161 (no. 19.3 παραλλαγή)

⁴⁹⁰ GRIERSON, *Catalogue 2.1*, 161 (no. 20 παραλλαγή)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Φωκά σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει διάδημα, θώρακα και στρατιωτική χλαμύδα. Ο αυτοκράτορας απεικονίζεται αγένειος. Επιγραφή: d N FOCAS PER AVI (Dominus Noster Focas Perpetuus Augustus)⁴⁹¹.

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός σε βάση. Επιγραφή: VICTORI FOCAS AVS (Victoria Focas Augusti) και κάτω το νομισματοκοπείο [C]ONOB.

Νόμισμα 39: Σόλιδος Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (610-613)⁴⁹²
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.1982)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ηρακλείου, φέρει θώρακα, στρατιωτική χλαμύδα και στέμμα με πενδύλια, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο και λοφίο από πίσω. Απεικονίζεται με κοντή γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά σταυρό. Επιγραφή: d N HERACLIUS PP AC (Dominus Noster Heraclius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και δύο βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVS (Victoria Augusti), το γράμμα Ε (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁴⁹¹ Το “PER” στις κοπές του Φωκά ενδέχεται να εκφράζει το “Imperator” και όχι το “Perpetuus”. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 147

⁴⁹² GRIERSON, Catalogue 2.1, 244-245 (no. 2a.2)

Νόμισμα 40: Σόλιδος Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (610-613)⁴⁹³
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.2015.014)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ηρακλείου, φέρει θώρακα, στρατιωτική χλαμύδα και στέμμα με πενδύλια, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο και λοφίο από πίσω. Απεικονίζεται με κοντή γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά σταυρό. Επιγραφή: [O N] HERACLIYS PP AVC (Dominus Noster Heraclius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Ε (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 41: Σημίσιο Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (π. 610-613)⁴⁹⁴
© Gorny & Mosch GmbH Giessener Münzhandlung, e-auction 311 (lot 603)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ηρακλείου σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει θώρακα, στρατιωτική χλαμύδα και διάδημα. Απεικονίζεται αγένειος. Επιγραφή: d N HERACLIYS PP AVI (Dominus Noster Heraclius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε σφαίρα. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti) και το γράμμα Ι (εργαστήριο νομισματοκοπείου).

---

⁴⁹³ GRIERSON, Catalogue 2.1, 245 (no. 3b.1 παραλλαγή): HAHN, MIB III, 211 (no. 7)

⁴⁹⁴ GRIERSON, Catalogue 2.1, 264 (no. 51c)

Νόμισμα 42: Σημίσιο Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (610-641)⁴⁹⁵

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1977.36)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ηρακλείου σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει θώρακα, στρατιωτική χλαμύδα και διάδημα. Απεικονίζεται αγένειος. Επιγραφή: Δ N H E R A C I I V I C P P A V (Dominus Noster Heraclius Perpetuus Augustus)⁴⁹⁶.

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός σε σχήμα σταυρογράμματος (✠) πάνω σε σφαίρα. Επιγραφή: [VICTO]RIA A V G Y (Victoria Augusti)⁴⁹⁷ και το γράμμα S (εργαστήριο νομισματοκοπείου).

Νόμισμα 43: Τριμίσιο Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Ραβέννας (610-641)⁴⁹⁸

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.2004.1)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ηρακλείου σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει θώρακα, στρατιωτική χλαμύδα και σταυροφόρο διάδημα. Απεικονίζεται

⁴⁹⁵ GRIERSON, Catalogue 2.1, 265 (no. 52 παραλλαγή)

⁴⁹⁶ Για τις επιγραφές του Ηρακλείου στα σημίσια και στα τριμίσια βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 225

⁴⁹⁷ Εδώ το γράμμα S μετά τη λέξη “A V G Y” πιθανότατα δεν προσδιόριζε το εργαστήριο του νομισματοκοπείου, όπως σε προηγούμενες περιπτώσεις νομισμάτων, αλλά ήταν μέρος της λέξης “A V G Y S” για να αποδώσει το “Augusti”. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 264

⁴⁹⁸ GRIERSON, Catalogue 2.1, 368 (no. 276 παραλλαγή)· HAHN, MIB III, 221 (no. 127)

αγένειος. Επιγραφή: D N HERACLI PERPP AVC (Dominus Noster Heraclius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση. Επιγραφή: VICTORIA AVCVSTORVM (Victoria Augustorum) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 44: Τριμίσιο Ηρακλείου, Νομισματοκοπείο Κύπρου ή Αλεξάνδρειας (610-641)⁴⁹⁹
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1999.11)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ηρακλείου σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει θώρακα, στρατιωτική χλαμύδα και διάδημα. Απεικονίζεται αγένειος. Επιγραφή: D N HERACLI PP AV (Dominus Noster Heraclius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός σε σχήμα σταυρογράμματος πάνω σε βάση. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augustorum), το γράμμα S (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 45: Σόλιδος Κώνσταντος Β΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (650-651)⁵⁰⁰
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1971.19)

---

⁴⁹⁹ HAHN, MIB III, 90, 218 (no. 80)

⁵⁰⁰ GRIERSON, Catalogue 2.2, 424 (no. 18a)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β΄, φέρει χλαμύδα με ταβλίον και στέμμα, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο. Απεικονίζεται με κοντή γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: Θ Ν ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΡ ΑΥ (Dominus Noster Constantinus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA ΑΥΓΥ (Victoria Augusti), το γράμμα Ε (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και το νομισματοκοπείο ΚΟΝΟΒΙ⁵⁰¹.

Νόμισμα 46: Σημίσιο Κώνσταντος Β΄, Νομισματοκοπείο Συρακουσών (641-648)⁵⁰²
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1973.5)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β΄ σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει θώρακα, στρατιωτική χλαμύδα και διάδημα. Απεικονίζεται αγένειος. Επιγραφή: Θ Ν ΚΟΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΡ ΑΥ (Dominus Noster Constantinus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε σφαίρα. Επιγραφή: VICTORIA ΑΥΓΥ (Victoria Augusti) και το γράμμα Θ (εργαστήριο νομισματοκοπείου).

---

⁵⁰¹ Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Κώνσταντος Β΄ χρησιμοποιείται η παραλλαγή του χαρακτηριστικού ΚΟΝΟΒ, μεταξύ άλλων το ΚΟΝΟΒΣ και ΚΟΝΟΒΙ. Αυτό είναι χαρακτηριστικό της νομισματικής παραγωγής της περιόδου του Κώνσταντος. Βλ. GRIERSON, *Byzantine Coins*, 95-96

⁵⁰² GRIERSON, *Catalogue 2.2*, 491 (no. 163 παραλλαγή)

Νόμισμα 47: Σόλιδος Κωνσταντίνου Δ΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (681-685)⁵⁰³
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.6)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ΄ σε στάση τριών-τετάρτων, γυρισμένη προς τα δεξιά, με στρατιωτικό θώρακα, περικεφαλαία με λοφίο και διάδημα. Απεικονίζεται με γενειάδα. Στο δεξί χέρι φέρει δόρυ, το οποίο καταλήγει πίσω από την κεφαλή, ενώ με το αριστερό κρατά ασπίδα διακοσμημένη με παράσταση ιππέα. Επιγραφή: P CONSTANTINVS PP A⁵⁰⁴ (Dominus Constantinus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπο: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVGVSTI (Victoria Augusti), το γράμμα B (εργαστήριο του νομισματοκοπείου) και στο κάτω μέρος του νομίσματος το νομισματοκοπείο CONOBA⁵⁰⁵.

Νόμισμα 48: Τριμίσιο Κωνσταντίνου Δ΄, Νομισματοκοπείο Ραβέννας (674-681)⁵⁰⁶
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.30)

⁵⁰³ GRIERSON, Catalogue 2.2, 531 (no. 15a παραλλαγή)

⁵⁰⁴ Το γράμμα P αποτελεί άλλη εκδοχή του γράμματος d ή D (Dominus), χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης κλάσης νομισμάτων του Κωνσταντίνου Δ΄. Στο εν λόγω νόμισμα το όνομα του αυτοκράτορα γράφεται ως "Constans" αντί για "Constantinus". Ο λόγος είναι ότι οι γνώσεις γραφής του χαρακτή του νομίσματος δεν ήταν στο ίδιο επίπεδο με τις καλλιτεχνικές του δεξιότητες. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 516· GRIERSON, Byzantine Coins, 97.

⁵⁰⁵ Άλλη εκδοχή του CONOB, χαρακτηριστικό της κλάσης Δ΄ των νομισμάτων του Κωνσταντίνου Δ΄

⁵⁰⁶ GRIERSON, Catalogue 2.2, 561 (no. 73)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Δ΄ σε κατατομή προς τα δεξιά, φέρει θώρακα, στρατιωτική χλαμύδα και διάδημα. Απεικονίζεται αγένειος. Επιγραφή: D N CONSTANO PP (Dominus Noster Constantinus Perpetuus)⁵⁰⁷.

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση. Στο πεδίο, δεξιά από τον κραταιό σταυρό, κυριαρχεί το σύμβολο του αιχμηρού γράμματος Θ.⁵⁰⁸ Επιγραφή: VICORIA AVGVSTO (Victoria Augusti) και κάτω το νομισματοκοπείο “CONOB”.

Νόμισμα 49: Σόλιδος Ιουστινιανού Β΄, πρώτη περίοδος βασιλείας, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (686-687)⁵⁰⁹

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1973.6)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄, φέρει χλαμύδα και στέμμα, επιστεφόμενη με σταυρό πάνω σε κύκλο. Απεικονίζεται με γενειάδα, αποδοσμένη ως σειρά από κουκίδες. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: IYSSINIANVS PE AV (Iustinianus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Στο πεδίο, δεξιά από τον κραταιό σταυρό, κυριαρχεί το σύμβολο του οκτάκτινου αστεριού (*). Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα S (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁵⁰⁷ Το όνομα του αυτοκράτορα γράφεται ως “Constantino” αντί για “Constantinus”, χαρακτηριστικό των νομισματοκοπείων της Ιταλίας. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.1, 100

⁵⁰⁸ Το σύμβολο του αιχμηρού γράμματος “Θ” στο τριμίσιο του Κωνσταντίνου Δ΄ αποτελεί χαρακτηριστικό των νομισματικών κοπών της Ραβέννας εκείνης της περιόδου

⁵⁰⁹ GRIERSON, Catalogue 2.2, 576 (no. 4a)

Νόμισμα 50: Σημίσιο Ιουστινιανού Β΄, πρώτη περίοδος βασιλείας, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (687-692)⁵¹⁰

© Classical Numismatic Group, LLC, CNG Feature Auction 124 (lot 745)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄, φέρει χλαμύδα και στέμμα, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο. Απεικονίζεται με γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: D IYΣTINIANYΣ PE AV (Dominus Iustinianus Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε σφαίρα. Επιγραφή: VICTORIA AVGVSTI (Victoria Augusti).

Νόμισμα 51: Τριμίσιο Ιουστινιανού Β΄, πρώτη περίοδος βασιλείας, Νομισματοκοπείο Ρώμης (685-695)⁵¹¹

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.2003.4)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄, φέρει χλαμύδα και στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο. Απεικονίζεται με γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: IYΣTINIANYΣ PE AV (Iustinianus Perpetuus Augustus).

⁵¹⁰ GRIERSON, Catalogue 2.2, 580 (no. 9)

⁵¹¹ GRIERSON, Catalogue 2.2, 606 (no. 53a)

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση. Επιγραφή: VICTORIA AVGVST (Victoria Augusti), το σύμβολο “ϕ” και κάτω το νομισματοκοπείο “CONOB”.

Νόμισμα 52: Σόλιδος Λεοντίου, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (695-698) ⁵¹²
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.2372)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Λεοντίου, φέρει λώρο και στέμμα, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο. Απεικονίζεται γενειόφορος. Στο υψωμένο δεξί χέρι κρατά ανεξικακία, ενώ με το αριστερό σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: D LEON PE AV (Dominus Leontius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Z (εργαστήριο του νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 53: Σόλιδος Τιβέριου Γ', Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (698-705) ⁵¹³
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.2380)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Τιβέριου Γ', φέρει στρατιωτικό θώρακα και στέμμα, επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο. Απεικονίζεται με κοντή γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά δόρυ μπροστά από το σώμα, ενώ με το αριστερό ασπίδα,

---

⁵¹² GRIERSON, Catalogue 2.2, 612-613 (no. 1g.2)

⁵¹³ GRIERSON, Catalogue 2.2, 626 (no. 1c.3)

διακοσμημένη με ιππεία. Επιγραφή: D TIBERIVS PE AV (Dominus Tiberius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Δ (εργαστήριο του νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 54: Σόλιδος Ιουστινιανού Β΄, δεύτερη περίοδος βασιλείας, Νομισματοκοπείο Συρακουσών⁵¹⁴ (709-710)⁵¹⁵

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1969.56)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄, φέρει χλαμύδα και σταυροφόρο στέμμα. Απεικονίζεται με γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα. Επιγραφή: O ISCVNI P (Dominus Iustinianus Perpetuus)⁵¹⁶.

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Στο πεδίο, δεξιά από τον κραταιό σταυρό, κυριαρχεί το σύμβολο του γράμματος Η.⁵¹⁷ Επιγραφή: VIC[T]ORI VGV (Victoria Augusti), το γράμμα Θ (εργαστήριο του νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁵¹⁴ Το νομισματοκοπείο των Συρακουσών δεν ακολούθησε τις καινοτομίες του νομισματοκοπείου της Κωνσταντινούπολης και συνέχισε την κοπή νομισμάτων αποκλειστικά με την προτομή του Ιουστινιανού Β΄ και κατά τη δεύτερη περίοδο της βασιλείας του. Σε αντίθεση με τους άλλους νομισματολόγους, ο Hahn χρονολογεί το νόμισμα κατά τη δεύτερη περίοδο βασιλείας του Ιουστινιανού Β΄, εξαιτίας του γωνιώδους και λιγότερο εύκαμπτου ύφους στην απόδοση της χλαμύδας. Βλ. HAHN, MIB III, 193

⁵¹⁵ GRIERSON, Catalogue 2.2, 592-593 (no. 43 διαφορετική χρονολόγηση)· SEAR, BCV, 252 (no. 1283 διαφορετικό χρονολόγηση)

⁵¹⁶ Το γράμμα “V” (A) χαρακτηριστικό του νομισματοκοπείου των Συρακουσών. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 572

⁵¹⁷ Το γράμμα “H” πιθανόν να συμβολίζει κάποια χρονολόγηση του νομίσματος, αλλά οι ερευνητές δεν είναι απολύτως σίγουροι. Βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 572

Νόμισμα 55: Σόλιδος Φιλιππικού Βαρδάνη, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (711-713) ⁵¹⁸

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.2417)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Φιλιππικού, φέρει λώρο και στέμμα, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο. Απεικονίζεται με κοντή γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα, ενώ με το αριστερό αετόμορφο σκήπτρο (scipio), επιστεφόμενο με σταυρό. Επιγραφή: Δ N FILEPICYS MYL[ΤΥΣ ΑΝ] (Dominus Noster Philippicus Multus Anni).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Z (εργαστήριο του νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 56: Σόλιδος Αναστασίου Β', Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (713-715) ⁵¹⁹

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.2426)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Αναστασίου Β', φέρει χλαμύδα και στέμμα, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο. Απεικονίζεται με κοντή γενειάδα. Στο δεξί χέρι κρατά σταυροφόρο σφαίρα, ενώ με το αριστερό ανεξικακία. Επιγραφή:

⁵¹⁸ GRIERSON, Catalogue 2.2, 667 (no. 1g.1)

⁵¹⁹ GRIERSON, Catalogue 2.2, 675-676 (no. 2i)

Θ Ν ΑΡΤΕΜΙΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥΣ ΜΥΛ·[ΤΥΣ ΑΝ] (Dominus Noster Artemius Anastasius Multus Annos).

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα Ι (εργαστήριο του νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 57: Σόλιδος Θεοδοσίου Γ', Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (715-717) ⁵²⁰
© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.2430)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Γ', φέρει λώρο και στέμμα, επιστεφόμενο από σταυρό πάνω σε κύκλο. Απεικονίζεται γενειοφόρος. Στο δεξί χέρι κρατά σφαίρα επιστεφόμενη με πατριαρχικό σταυρό, ενώ με το αριστερό ανεξικακία. Επιγραφή: Θ Υ ΤΗΘΟΘΟΣΙΟΥΣ ΜΥΛ Α (Dominus Noster Theodosius Multus Annos)⁵²¹.

Οπισθότυπος: Κραταιός σταυρός πάνω σε βάση και τρεις βαθμίδες. Επιγραφή: VICTORIA AVGV (Victoria Augusti), το γράμμα “Ε” (εργαστήριο νομισματοκοπείου) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

---

⁵²⁰ GRIERSON, Catalogue 2.2, 686 (no. 1b.1)

⁵²¹ Η επιγραφή “Θ Υ” αντί για το γνωστό “D N” (Dominus Noster)

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ

Νόμισμα 58: Σόλιδος Αναστασίου Α΄, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (491)⁵²²

© Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Byzantine Collection, Washington, D.C (BZ.1959.47)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Αναστασίου Α΄ σε στάση τριών-τετάρτων, γυρισμένη προς τα δεξιά. Φέρει στη κεφαλή περικεφαλαία με λοφίο και διάδημα, ενώ είναι ενδεδυμένος με χιτώνα και στρατιωτικό θώρακα. Στο δεξί χέρι κρατάει δόρυ και στο αριστερό ασπίδα διακοσμημένη με ιππέα. Επιγραφή: D N ANASTASIVS PERP AVC (Dominus Noster Anastasius Perpetuus Augustus).

Οπισθότυπος: Τρεις μορφές ιστάμενες, ο αυτοκράτορας Αναστάσιος Α΄ (αριστερά) με τρίφυλλο διάκοσμο στην κεφαλή, η αυτοκράτειρα Αριάδνη (δεξιά) με στέμμα και ο γενειοφόρος Χριστός (στο κέντρο), ο οποίος περιβάλλεται από σταυροφόρο φωτοστέφανο. Το ζεύγος ενώνει τα χέρια τους στο κέντρο για να τους ευλογήσει ο Χριστός. Επιγραφή: FELICITER NVBIIIS (Feliciter Nubtiis) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOB.

Νόμισμα 59: Σόλιδος Ιουστινιανού Β΄, πρώτης περιόδου βασιλείας, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (692-695)⁵²³

© Dumbarton Oaks, Coins and Seals Collection, Washington, DC (BZC.1948.17.2348)

⁵²² BELLINGER, Catalogue 1, 4 (no. 2)

⁵²³ GRIERSON, Catalogue 2.2, 580 (no. 8a)

Εμπροσθότυπος: Προτομή του Χριστού με μακρά κόμη και γενειάδα, ενδεδυμένος με πάλλιον πάνω από το κολόβιον. Το δεξί του χέρι βρίσκεται σε στάση ευλογίας, ενώ με το αριστερό κρατάει το Ευαγγέλιο. Πίσω από την κεφαλή Του διαγράφεται το σχήμα του σταυρού. Επιγραφή: IHS CRISTVS REX REYNANTIVM (Iesus Christus Rex Regnantium).

Οπισθότυπος: Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β΄ ιστάμενος με κοντή γενειάδα, φέρει λώρο και στέμμα επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο. Στο δεξί χέρι κρατά τον κραταιό σταυρό, τοποθετημένου επί βάσεως με δύο βαθμίδες, ενώ στο αριστερό ακακία. Επιγραφή: D IVSTINIANVS SERVVS CHRISVI (Dominus Iustinianus Servus Christi) και κάτω το νομισματοκοπείο CONOPA⁵²⁴.

Νόμισμα 60: Σόλιδος Ιουστινιανού Β΄, δεύτερης περιόδου βασιλείας, Νομισματοκοπείο Κωνσταντινούπολης (705)⁵²⁵
© MoneyMuseum, Zürich

Εμπροσθότυπος: Προτομή του Χριστού, σε νεαρή ηλικία με κοντή γενειάδα και κυματοειδή κόμη. Είναι ενδεδυμένος με πάλλιον πάνω από το κολόβιον και προεκτείνει το δεξί του χέρι σε στάση ευλογίας, ενώ με το αριστερό κρατάει το Ευαγγέλιο. Πίσω από την κεφαλή Του διαγράφεται το σχήμα του σταυρού. Επιγραφή: ON IHS CHS REX REGNANTIVM (Dominus Noster Iesus Christus Rex Regnantium).

Οπισθότυπος: Προτομή του αυτοκράτορα Ιουστινιανού Β΄, με κοντή γενειάδα, φέρει λώρο και στέμμα επιστεφόμενο με σταυρό πάνω σε κύκλο. Στο δεξί χέρι κρατάει κραταιό σταυρό επί βάσεως με τρεις βαθμίδες, ενώ με το αριστερό σφαίρα, επιστεφόμενη με πατριαρχικό σταυρό, στην οποία εγγράφεται η επιγραφή “PAX”. Επιγραφή: D N IVSTINIANVS MVLTVS AN’ (Dominus Noster Iustinianus Multus Annos). Από τον οπισθότυπο απουσιάζει η αναφορά στο νομισματοκοπείο.

---

⁵²⁴ Άλλη μορφή του “CONOB” βλ. GRIERSON, Catalogue 2.2, 569-570

⁵²⁵ GRIERSON, Catalogue 2.2, 648 (no. 1)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (491-717)⁵²⁶

- I. **Αναστάσιος Α΄** (491-518)
- II. **Ιουστίνος Α΄** (518-527) με τον Ιουστινιανό Α΄ (Απρίλιος-Αύγουστος 527)
- III. **Ιουστινιανός Α΄** (527-565)
- IV. **Ιουστίνος Β΄** (565-578) με τον Τιβέριο Β' (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 578)
- V. **Τιβέριος Β΄ (ή Α΄) Κωνσταντίνος** (578-582)
- VI. **Μαυρίκιος Τιβέριος** (582-602)
- VII. **Φωκάς** (602-610)
- VIII. **Ηράκλειος** (610-641) με τον Ηράκλειο Κωνσταντίνο (613-641) και με τον Ηρακλωνά (638-641)
- IX. **Ηράκλειος Κωνσταντίνος** με τον Ηρακλωνά (Ιανουάριος-Απρίλιος 641)
- X. **Ηρακλωνάς** με τον Κώνσταντα Β΄ και τον αδερφό του Τιβέριο (Απρίλιος-Οκτώβριος 641)
- XI. **Κώνστας Β' Πωγωνάτος** (641-668) με τον Κωνσταντίνο Δ΄ (654-668) και με τους μικρότερους υιούς του Ηράκλειο και Τιβέριο (659-668)
- XII. **Κωνσταντίνος Δ' Πωγωνάτος** (668-685) με τους αδερφούς του Ηράκλειο και Τιβέριο (668-681)
- XIII. **Ιουστινιανός Β' πρώτη βασιλεία** (685-695)
- XIV. **Λεόντιος** (695-698)
- XV. **Τιβέριος Γ΄ (ή Β΄) Αψίμαρος** (698-705)
- XVI. **Ιουστινιανός Β' δεύτερη βασιλεία**, με τον υιό του Τιβέριο (705-711)
- XVII. **Φιλίππικος Βαρδάνης** (711-713)
- XVIII. **Αρτέμιος Αναστάσιος Β'** (713-715)
- XIX. **Θεοδόσιος Γ΄** (715-717)

---

⁵²⁶ GRIERSON, Νομισματοκοπία, 73· LILIE, Βυζαντινή ιστορία, 378· BELLINGER, Catalogue 1, 57, 263· GRIERSON, Catalogue 2.1, 216· GRIERSON, Catalogue 2.2, 385, 389, 402, 512, 644

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΒΡΑΜΕΑ, Το νόμισμα στη βυζαντινή κοινωνία

ΑΒΡΑΜΕΑ Α., «Το νόμισμα στη βυζαντινή κοινωνία», *Οβολός* 5 (2001), 11-27

ΑΡΒΕΛΕΡ, Πολιτική ιδεολογία

ΓΛΥΚΑΤΖΗ-ΑΡΒΕΛΕΡ Ε., *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας*, Ψυχογιός, Αθήνα 2007

ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ, Τεχνοτροπία

ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ Γ., «Η τεχνοτροπία ως προσέγγιση του θείου στα βυζαντινά νομίσματα», *Οβολός* 2, *Νόμισμα και θρησκεία: αρχαίος κόσμος – βυζαντινός κόσμος. Πρακτικά ημερίδας* (1997), 105–119

ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ, Νίκη-Victoria

ΕΥΓΕΝΙΔΟΥ Δ. κ.α. (επιμ.), *Νίκη-Victoria (Νομίσματα και μετάλλια)*, Υπουργείο Πολιτισμού, Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα 2004

ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ, Αυτοκράτορας

ΚΟΥΤΡΑΚΟΥ Α.-Ν., «Ο βυζαντινός αυτοκράτορας», στο Λούγγης Τ. Κ. (επιστημονική διεύθυνση), Kislinger Ε. (συνεργασία.), *Βυζάντιο (Ιστορία και Πολιτισμός)*, τ. Α΄, Ηρόδοτος, Αθήνα 2014, 19-48

ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία χάλκινων νομισμάτων

ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ Δ. Ι., *Η εικονογραφία των χάλκινων νομισμάτων του 4^{ου} και 5^{ου} αιώνα μ.Χ.: Συμβολή στην πρωτοβυζαντινή νομισματική εικονογραφία*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, 2017

ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ, Εικονογραφία της Νίκης

ΚΡΙΚΕΛΙΚΟΣ Δ., *Η Εικονογραφία της Νίκης στους Οπισθότυπους των Υστερορωμαϊκών νομισμάτων από το 306 έως τον 7^ο αι. μ.Χ.*, μεταπτυχιακή εργασία, ΑΠΘ, 2007

ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Κωνσταντίνος Δ΄

ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ Μ., *Κωνσταντίνος Δ΄ (668-685): Ο τελευταίος πρωτοβυζαντινός αυτοκράτορας (Μονογραφίες 7)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2006

ΜΑΗ, Διαπολιτισμικές αξίες

ΜΑΗ Φ., *Οι διαπολιτισμικές «αξίες» του Χριστιανισμού και του Ισλάμ, διπλωματική εργασία*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2018

ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Πανίερος Ναός της Αναστάσεως

ΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Θ., *Ο Πανίερος Ναός της Αναστάσεως Ιεροσολύμων (το έργο του Κάλφα Κομνηνού 1808–1810)*, ΕΚΒΜΜ (Μελέτες 2), Θεσσαλονίκη 2009

ΜΙΣΙΟΥ, Νομίσματα

ΜΙΣΙΟΥ Δ., «Τα νομίσματα της περιόδου της εικονομαχίας ως έκφραση πολιτικής ιδεολογίας», *Οβολός 2, Νόμισμα και θρησκεία: αρχαίος κόσμος – βυζαντινός κόσμος. Πρακτικά ημερίδας* (1997), 161–172

ΝΤΑΝΑΛΙΑ ΔΡΑΚΟΥ, Η Θέση της Κωνσταντινούπολης

ΝΤΑΝΑΛΙΑ ΔΡΑΚΟΥ Φ., «Η θέση της Κωνσταντινούπολης στην αυτοκρατορία και η απόδοσή της στις νομισματικές πηγές της υστερορωμαϊκής περιόδου», *Ενατενίσεις 12. Περιοδική έκδοση Ιεράς Μητρόπολης Κύκκου και Τηλλυρίας* (2010), 73–83

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΟΥ, Κόσμος των αγγέλων

ΠΑΡΑΣΚΕΥΑΪΔΟΥ Α., *Ο κόσμος των αγγέλων και η περί πνευματικής δημιουργίας θεωρία του Χριστιανισμού*, μεταπτυχιακή εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2018

ΠΕΝΝΑ, Νομισματικό σύστημα

ΠΕΝΝΑ Β., «Βυζαντινό νομισματικό σύστημα: παραγωγή και κυκλοφορία», στο Γραμματικοπούλου Ε. (επιμ.), *Η ιστορική διαδρομή της νομισματικής μονάδας στην Ελλάδα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2002, 65–84

ΠΕΝΝΑ, Νόμισμα

ΠΕΝΝΑ Β., *Το Βυζαντινό Νόμισμα (Μέσο συναλλαγής και έκφρασης αυτοκρατορικής προπαγάνδας)*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Λευκωσία 2002

ΠΟΥΛΟΥ, Απεικόνιση της Νίκης-αγγέλου

ΠΟΥΛΟΥ Α., *Η απεικόνιση της Νίκης-αγγέλου στη γλυπτική και νομισματική της όψιμης αρχαιότητας μέχρι τον 13^ο αι., μεταπτυχιακή εργασία*, ΑΠΘ, 2009

ΜΑΝΑΦΗΣ, Σινά

Σινά: Οι θησαυροί της Ι. Μονής Αγίας Αικατερίνης, Μανάφης Κ. (εποπ.), Εκδοτική Αθηνών, 1990

ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Αχειροποίητες εικόνες

ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ Ε., *Αχειροποίητες εικόνες του Χριστού και της Θεοτόκου*, μεταπτυχιακή διατριβή, ΑΠΘ, 2009

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ, Λεξικό της κοινής νεοελληνικής

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ Μ. (επιμ.), *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Ινστιτούτο νεοελληνικών σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), ΑΠΘ, 1998

ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ, Αιμομικτικές σχέσεις

ΧΑΡΙΖΑΝΗΣ Γ., «Αιμομικτικές σχέσεις Βυζαντινών αυτοκρατόρων. Οι περιπτώσεις του Ηρακλείου (610–641) και του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143–1180) και η στάση της Εκκλησίας», *Βυζαντινός Δόμος* 19-21 (τιμητικός τόμος αφιερωμένος στην ομότιμη καθηγήτρια Βασιλική Νεραντζή-Βαρμάζη), Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη 2011–2013, 63-76

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία Ι

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Βυζαντινή Ιστορία (Τόμος Α΄: 324-610)*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2012

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Ιστορία II

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Α., *Βυζαντινή Ιστορία (Τόμος Β'1: 610-867)*, Αθήνα 1981

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, Πολίτευμα

ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ Α. *Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (324-1204): Κράτος, Διοίκηση, Οικονομία, Κοινωνία*, Αθήνα 2004

ΧΡΥΣΑΦΗ, Άγγελοι

ΧΡΥΣΑΦΗ Ε., *Οι άγγελοι ως μέλη της ουράνιας αυλής στην τέχνη της πρώιμης και μέσης βυζαντινής περιόδου*, διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, 2014

ADELSON, Light Weight Solidi and Byzantine Trade

ADELSON H. L., *Light Weight Solidi and Byzantine Trade During the Sixth and Seventh Centuries, Numismatic Notes and Monographs*, no. 138 (1957), 1-187

ALADZHOVA, Impact of Christianity

ALADZHOVA D., “The Impact of Christianity on the Marriage Solidi of the 5th Century”, *International Scientific Conference: The Basilica of St. Sophia During the Transition from Paganism to Christianity*, (Sofia, 11–13 March 2014), vol. 7, *Serdica – Sredets – Sofia* 2018, 387–396

ALFÖLDI, Foundation of Constantinople

ALFÖLDI A., “On the foundation of Constantinople: A few notes”, *JRS* 37 (1947), 10–16

BARDILL, Palace of Lausus

BARDILL J., “The Palace of Lausus and Nearby Monuments in Constantinople: A Topographical Study”, *American Journal of Archaeology* 101, no. 1 (1997), 67–95

BARTLETT, Gold coinage of Spania

BARTLETT P., ODDY W. A., MORRISON C., “The Byzantine gold coinage of Spania (Justinian I to Heraclius)”, *Revue numismatique* 167 (2011), 351–401

BELLINGER, Catalogue 1

BELLINGER A. R., "Anastasius I to Maurice" (491-602) στο Bellinger A., Grierson P. (επιμ.), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Vol. 1, Washington D.C. 1968

BELLINGER, Roman and Byzantine Medallions

BELLINGER A. R., "Roman and Byzantine Medallions in the Dumbarton Oaks Collection", *DOP* 12 (1958), 126-156

BELLINGER, Imperial Policy

BELLINGER A. R., "The Coins and Byzantine Imperial Policy", *Speculum* 31, no. 1 (1956), 70–81

BELLINGER, Gold Coins

BELLINGER, A. R., "The Gold Coins of Justinian II," *Archaeology* 3, no. 2 (1950), 107-111

BELLINGER, Victory

BELLINGER A. R., BERLINCOURT, M. A., "Victory as a Coin Type", *Numismatic Notes and Monographs*, no. 149 (1962), 1-68

BENDALL, Coinage of the Mint of Jerusalem

BENDALL S., "The Byzantine Coinage of the Mint of Jerusalem", *Revue Numismatique* 159 (2003), 307–322

BERGER, Κωνσταντινούπολη

BERGER A., *Κωνσταντινούπολη (Ιστορία, Τοπογραφία, Θρησκεία)*, Τσατσούλης Χ. (μτφ.), Σταυράκος Χ. (επιμ.), Ηρόδοτος, Αθήνα 2013

BRECKENRIDGE, Justinian II

BRECKENRIDGE J. D., "The Numismatic Iconography of Justinian II (685–695, 705–711 A.D.)", *Numismatic Notes and Monographs*, no. 144 (1959), 1-104

BÜHL, Stadtpersonifikationen

BÜHL G., *Stadtpersonifikationen der Spätantike*, Akanthus, Zurich 1995

CAMERON, City Personification

CAMERON A., “City Personification and Consular Diptychs”, *JRS* 105 (2015), 250–287

CAMERON, Terminus of Antique Art

CAMERON A., “Corippus' poem on Justin II: A terminus of antique art?”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia* 5, no. 1 (1975), 129–165

CARAMESSINI, Consular Solidus

CARAMESSINI-OECONOMIDES M., “An unpublished consular solidus of Justinian I”, *Museum Notes* 12 (American Numismatic Society) (1966), 75–77

DRIJVERS, Helena Augusta

DRIJVERS J., “Helena Augusta, the Cross and the Myth: some new reflections”, *Millennium* 8 (2011), 125–174

ERICSSON, Cross on steps

ERICSSON K., “The cross on steps and the silver hexagram”, *JÖBG* 17 (1968), 149–164

EVANS, Justinian and Procopius

EVANS J. A. S., “Justinian and the Historian Procopius”, *Greece & Rome* 17, no. 2 (1970), 218–223

EVANS, The Age of Justinian

EVANS J. A. S., *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*, Routledge, London-New York 1996

FRIESEN, Female Crucifix

FRIESEN I. E., *The Female Crucifix: Images of St. Wilgefortis since the Middle Ages*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo (Ontario) 2001

GALAVARIS, Imperial Costume

GALAVARIS G. P., "The symbolism of the imperial costume as displayed on Byzantine coins", *Museum Notes 8 (American Numismatic Society)* (1958), 99–117

GAYED, Cross Above Steps

GAYED, H., "The Cross 'Above Steps' on the Byzantine Coins", *Proceedings of the 4th Biennial of Architectural and Urban Restoration (BRAU4), Hidden Cultural Heritage: Under Water, Under Ground And Within Buildings (15–30 April 2018)*, Alexandria University 2018, 917-926

GRABAR, Ampoules

GRABAR, A., *Ampoules de Terre Sainte (Monza – Bobbio)*, Librairie C. Klincksieck, Paris 1958

GRABAR, Christian Iconography

GRABAR A., *Christian Iconography: A Study of Its Origins*, Princeton University Press, 1968

GRABAR, L'iconoclasme byzantin

GRABAR A., *L'iconoclasme byzantin: Le dossier archéologique*, Flammarion, Paris 2011

GRIERSON, Νομισματοκοπία

GRIERSON P., *Βυζαντινή Νομισματοκοπία*, MIET, Αθήνα 2007

GRIERSON, Byzantine Coins

GRIERSON P., *Byzantine Coins*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1982

GRIERSON, Dated Solidi

GRIERSON P., “Dated Solidi of Maurice, Phocas and Heraclius”, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* 10, no. 37/38 (1950), 49-70

GRIERSON, Catalogue 2.1

GRIERSON P., “Phocas to Theodosius III” (602-717) στο Bellinger A., Grierson P. (επιμ.), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 2.1, Washington D.C. 1973

GRIERSON, Catalogue 2.2

GRIERSON P., “Phocas to Theodosius III” (602-717) στο Bellinger A., Grierson P. (επιμ.), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, vol. 2.2, Washington D.C. 1973

GRIERSON, Solidi of Phocas and Heraclius

GRIERSON P., “Solidi of Phocas and Heraclius: The Chronological Framework”, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* 19 (1959), 131–154

GRIERSON, Revolt

GRIERSON P., “The consular coinage of ‘Heraclius’ and the revolt against Phocas of 608–610”, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* 10, no. 37/38 (1950), 71–93

HAARER, Anastasius I

HAARER, *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World*, ARCA (Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs), vol. 46, Francis Cairns, Cambridge 2006

HAHN, Moneta Imperii Byzantini I

HAHN W., *Moneta Imperii Byzantini. von Anastasius I. bis Justinianus I (491-565: einschließlich der ostgotischen und vandalischen Prägungen*, bd. 1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1973

HAHN, Moneta Imperii Byzantini II

HAHN W., *Moneta Imperii Byzantini. von Justinus II. bis Phocas (565–610): einschließlich der Prägungen der Heraclius-Revolte und mit Nachträgen zum 1. Band*, bd. 2, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1975

HAHN, Moneta Imperii Byzantini III

HAHN W., *Moneta Imperii Byzantini. von Heraclius bis Leo III./ Alleinregierung (610-720) mit Nachträgen zum 1. und 2. Band*, bd. 3, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1981

HEAD, Justinian II of Byzantium

HEAD C., *Justinian II of Byzantium*, The University of Wisconsin Press, 1972

HEAD, Reinterpretation of the second reign of Justinian II

HEAD C., "Towards a reinterpretation of the second reign of Justinian II: 705-711", *Byzantion* 40, no. 1 (1970), 14-32

HENDY, Monetary economy

HENDY M. F., *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Cambridge University Press, 1985

HOLT, Elene of Cynewulf

HOLT L. H., *The Elene of Cynewulf*, Yale Studies in English, vol. 21, Henry Holt and Company, New York 1904

JENSEN, The Cross

Jensen, R. M., *The Cross: History, Art, and Controversy*. Harvard University Press, 2017

KAEGI, Islamic conquests

KAEGI W. E., *Byzantium and the early Islamic conquests*, Cambridge University Press, 1992

KAEGI, Heraclius

KAEGI W. E., *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Cambridge University Press, 2003

KAESTNER, Imperio Constantini III

KAESTNER I., *De imperio Constantini III (641-668)*, B. G. Teubneri, Leipzig 1907

KANTOROWICZ, Marriage

KANTOROWICZ E. H., "On the Golden Marriage Belt and the Marriage Rings of the Dumbarton Oaks Collection", *DOP* 14 (1960), 1–16

KAZHDAN, ODB I

KAZHDAN A., *Oxford dictionary of Byzantium vol. I*, Oxford University Press, New York 1991

KAZHDAN, ODB II

KAZHDAN A., *Oxford dictionary of Byzantium vol. II*, Oxford University Press, New York 1991

KAZHDAN, ODB III

KAZHDAN A., *Oxford dictionary of Byzantium vol. III*, Oxford University Press, New York 1991

KITZINGER, Βυζαντινή Τέχνη

KITZINGER E., *Η Βυζαντινή Τέχνη εν τω γενέσθαι (Τα κύρια τεχνοτροπικά ρεύματα στην περιοχή της Μεσογείου 3^{ος} – 7^{ος} αιώνας)*, Παπαδάκη-Oakland Στέλλα (επιμ.), ΠΕΚ, Συμβολές στις Επιστήμες του Ανθρώπου, Ηράκλειο 2004

KOUTRAKOU, Propagande

KOUTRAKOU C.-N., *La propagande impériale byzantine: persuasion et réaction (VIIIe - Xe siècles)*, Université Nationale d'Athènes - Faculté des Lettres, Athens 1994

LILIE, Βυζαντινή ιστορία

LILIE R.-J., *Εισαγωγή στη βυζαντινή ιστορία*, Τσατσούλης Χ. (μτφ.), Σταυράκος Χ. (επιμ.), Ηρόδοτος, Αθήνα 2011

MAAS, Justinian

MAAS M. (επιμ.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge University Press, 2005

MACCORMACK, Constantinopolis

MACCORMACK S., “Roma, Constantinopolis, the emperor, and his genius”, *The Classical Quarterly* 25, no. 1 (1975), 131–150

MADDEN, Christian Emblems

MADDEN F. W., “Christian Emblems on the Coins of Constantine I. The Great, his Family, and his Successors § XXVI. Coins of the Empire of the East from the Time of Anastasius (491) to the Taking of Constantinople by Mahomet II. (1453)”, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society* 18 (1878), 169-215

MEYENDORFF, Justinian, Empire and Church

MEYENDORFF J., “Justinian, the Empire and the Church”, *DOP* 22 (1968), 43-60

MILNER, Crux gemmata

MILNER C., “ ‘Lignum vitae’ or ‘crux gemmata’? The cross of Golgotha in the early Byzantine period”, *BMGS* 20 (1996), 77–99

MOORHEAD, Iconoclasm

MOORHEAD J., “Iconoclasm, the cross and the imperial image”, *Byzantion* 55, no. 1 (1985), 165–179

NICKELL, Relics

NICKELL J., *Relics of the Christ*, University Press of Kentucky, 2007

NIEWÖHNER, Significance of the cross

NIEWÖHNER P., “The significance of the cross before, during, and after Iconoclasm: Early Christian aniconism in Constantinople and Asia Minor”, *DOP* 74 (2020), 185–242

OLSTER, Politics of Usurpation

OLSTER D. M., *The Politics of Usurpation in the seventh Century: Rhetoric and Revolution in Byzantium*, Adolf M. Hackert, Amsterdam 1993

OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους I

OSTROGORSKY G., *Ιστορία Βυζαντινού του Κράτους (Τόμος Πρώτος)*, Παναγόπουλος Ι. (μτφ.), Χρυσός Ε.Κ. (εποπ.), Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1997

OSTROGORSKY, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους II

OSTROGORSKY G., *Ιστορία Βυζαντινού του Κράτους (Τόμος Δεύτερος)*, Παναγόπουλος Ι. (μτφ.), Χρυσός Ε.Κ. (εποπ.), Ιστορικές Εκδόσεις Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1997

PENNA- MORRISSON, Usurpers

PENNA V., MORRISSON C., “Usurpers and rebels in Byzantium: image and message through the coins”, *Power and supervision in Byzantium (Society for the Promotion of Byzantine Studies 17), Papers of the Forty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 2010*, D. Angelov, M. Saxby (επιμ.), Farnham – Burlington, 2013, 21-42

SAXBY, Remilitarising

SAXBY M. S., *Remilitarising the Byzantine Imperial Image: A Study of Numismatic Evidence and Other Visual Media 1042–1453*, διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, 2017

SCHLATTER, Mosaic of Santa Pudenziana

SCHLATTER F. W., “Interpreting the Mosaic of Santa Pudenziana”, *Vigiliae Christinae* 46, no. 3 (1992), 276-295

SEAR, BCV

SEAR, D. R., BENDALL S., O'HARA M. D., *Byzantine Coins and their Values*, Seaby, London 1987

SMITH, Ecclesiastical History III

SMITH, R. P., *The Third Part of the Ecclesiastical History of John, Bishop of Ephesus*, Oxford University Press, 1860

SOMOGYI, Christian symbols

SOMOGYI P., "Christian symbols on Byzantine coins from the 5th–7th centuries", στο Tóth E., Vida T., Takács I. (επιμ.), *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the frontiers of the Roman world*, Akadémiai Kiadó Pannonhalma-Szombathely 2016, 145–151

STUDER KARLEN, Emperor's Image

STUDER-KARLEN M., "The Emperor's Image in Byzantium: Perceptions and Functions", στο Bacci M., Studer-Karlen M. (επιμ.), *Meanings and Functions of the Ruler's Image in the Mediterranean World (11th–15th Centuries)*, Brill, 2022, 134-171

SUMNER, Philippicus, Anastasius II, Theodosius III

SUMNER G. V., "Philippicus, Anastasius II, Theodosius III", *GRBS* 17, no. 3 (1976), 287-294

THEOPHANES, Chronicle

THEOPHANES, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Mango C., Scott R. (επιμ. και μτφ.), Clarendon Press, Oxford 1997

TOYNBEE, Roma and Constantinopolis I

TOYNBEE J. M. C., "Roma and Constantinopolis in Late-Antique Art from 312 to 365", *JRS* 37, no. 1–2 (1947), 135–144

TOYNBEE, Roma and Constantinopolis II

TOYNBEE J. M. C., “Roma and Constantinopolis in Late-Antique Art from 365 to Justin II”, στο Mylonas G. E., Raymond D. (επιμ.), *Studies in Memory of David Moore Robinson*, vol. 2, Washington University, St. Luis 1953, 261–277

UNDERHILL, Angels

UNDERHILL J., *Angels*, Konecky & Konecky, New York 1994

VASILIEV, Edict of Justinian II

VASILIEV, “An Edict of the Emperor Justinian II”, *Speculum* 18, no. 1 (1943), 1-13

VASILIEV, Justin the first

VASILIEV, *Justin the first (An Introduction to the Epoch of Justinian the Great)*, DOS 1, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 1950

VIKAN, Art and Marriage

VIKAN G., "Art and Marriage in Early Byzantium", *DOP* 44 (1990), 145–163

VRIJ, Iconography of Iconomachy

VRIJ, M. C., *The Numismatic Iconography of the Period of Iconomachy (610-867)*, διδακτορική διατριβή, University of Birmingham, 2016

WROTH, British Museum 1

WROTH W., *Catalogue of the imperial Byzantine coins in the British Museum*, vol. 1, Order of the Trustees, London 1908

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Όλες οι πηγές χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά για ακαδημαϊκούς και μη εμπορικούς σκοπούς

Εικόνες: (τελευταία πρόσβαση 17/05/2025)

Εικόνα 1: www.nm.nummus.gr/νικη-victoria-σε-νομισματα-και-μεταλλια/

Εικόνα 2: <https://rauch-auctions.bidinside.com/en/lot/73868/theodosius-ii-402-450-solidus-435-g-/>

Εικόνα 3: https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_B-11501

Εικόνα 4:

i) https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/1d/Ravenna%2C_Sant%27Apollinare_Nuovo%2C_Mosaic_011.JPG

ii) <https://www.artesvelata.it/wp-content/uploads/2024/04/Cristo-in-trono-561-68-ca.-Mosaico.-Ravenna-navata-maggiore-della-Basilica-di-SantApollinare-Nuovo-arte-svelata.jpg>

Εικόνα 6: https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1870-0106-3

Εικόνα 7:

i) <https://smarthistory.org/santa-pudenziana/>

ii) [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/96/Cross - Sant%27Apollinare in Classe - Ravenna 2016.jpg](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/96/Cross_-_Sant%27Apollinare_in_Classe_-_Ravenna_2016.jpg)

Εικόνα 8: i) www.worldhistory.org/uploads/images/5418.jpg?v=1618698613-0

Εικόνα 9: <https://museum.classics.cam.ac.uk/collections/casts/zeus-mylasa>

Εικόνα 10: i) <https://icons.pstgu.ru/icon/2036>

Νομίσματα: (τελευταία πρόσβαση 17/05/2025)

Νόμισμα 1: <https://www.acsearch.info/search.html?id=566734>

Νόμισμα 2: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-justin-and-justinian-527>

Νόμισμα 3: <https://cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=43891#>

Νόμισμα 4: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-from-interregnum-608-610>

Νόμισμα 5: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/bzc-1969.24/view>

Νόμισμα 6: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.53/view>

Νόμισμα 7: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.41/view>

Νόμισμα 8: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.47/view>

Νόμισμα 9: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1970.25/view>

Νόμισμα 10: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.50/view>

- Νόμισμα 11: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.52/view>
- Νόμισμα 12: <https://maison-palombo.bidinside.com/en/lot/2434/113-constans-ii-641-668-solidus-/>
- Νόμισμα 13: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.43/view>
- Νόμισμα 14: <https://coins.ha.com/itm/ancients/byzantine/ancients-justinian-ii-rhinotmetus-second-reign-ad-705-711-with-tiberius-av-semmissis-18mm-216-gm-6h-ngc-ms-5-5-4-5-/a/3122-34277.s?ic4=ListView-ShortDescription-071515>
- Νόμισμα 15: <https://nomosag.com/nomos-35/766>
- Νόμισμα 16: <https://www.numisbids.com/sale/9113/lot/580>
- Νόμισμα 17: <https://www.numisbids.com/sale/9113/lot/581>
- Νόμισμα 18: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.2013.029/view>
- Νόμισμα 19: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.2001.27/view>
- Νόμισμα 20: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.2009.005/view>
- Νόμισμα 21: [https://leunumismatik.com/en/lot/9/1229/\[9\]](https://leunumismatik.com/en/lot/9/1229/[9])
- Νόμισμα 22: <https://scancients.com/product/phocas-au-semmissis-victoria-avg%D1%87-constantinople-mint/>
- Νόμισμα 23: <https://www.shannaschmidt.com/byzantine/byzantine-empire-constantinople-justin-i-518-527-ad-2nd-officina-c-519-527-ad>
- Νόμισμα 24: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.10/view>
- Νόμισμα 25: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.39/view>
- Νόμισμα 26: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1966.32/view>
- Νόμισμα 27: https://www.vcoins.com/en/stores/sovereign_rarities/263/product/maurice_tiberius_gold_consular_solidus/859494/Default.aspx
- Νόμισμα 28: <https://www.shannaschmidt.com/byzantine/byzantine-empire-phocas-602-610-ad-constantinople-c-603-ad>
- Νόμισμα 29: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-phokas-602-610>
- Νόμισμα 30: https://www.vcoins.com/fr/stores/sovereign_rarities/263/product/heraclius_gold_solidus/859495/Default.aspx
- Νόμισμα 31: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.2013.031/view>
- Νόμισμα 32: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1968.16/view>
- Νόμισμα 33: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-tiberios-i-578-582>
- Νόμισμα 34: <https://auktionen.gmcoinart.de/Los/1254/593.0>
- Νόμισμα 35: https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1849-1121-25

Νόμισμα 36: <https://leunumismatik.com/en/lot/55/2702>

Νόμισμα 37: <https://www.theacropolismuseum.gr/en/tremissis-phocas>

Νόμισμα 38: <https://leunumismatik.com/en/lot/26/88>

Νόμισμα 39: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-herakleios-610-641>

Νόμισμα 40: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.2015.014/view>

Νόμισμα 41: <https://auktionen.gmcoinart.de/Los/1254/603.0>

Νόμισμα 42: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1977.36/view>

Νόμισμα 43: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.2004.1/view>

Νόμισμα 44: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1999.11/view>

Νόμισμα 45: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1971.19/view>

Νόμισμα 46: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1973.5/view>

Νόμισμα 47: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.6/view>

Νόμισμα 48: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/bzc-1969.30/view>

Νόμισμα 49: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1973.6/view>

Νόμισμα 50: <https://auctions.cngcoins.com/lots/view/4-ASP6WT/justinian-ii-first-reign-685-695-av-semmissis-165mm-205-g-6h-constantinople-mint-struck-687-692-good-vf>

Νόμισμα 51: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.2003.4/view>

Νόμισμα 52: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-leontios-695-698>

Νόμισμα 53: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-tiberios-ii-698-705>

Νόμισμα 54: <https://www.doaks.org/resources/coins/catalogue/BZC.1969.56/view>

Νόμισμα 55: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-philippikos-711-713>

Νόμισμα 56: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-anastasios-ii-713-715>

Νόμισμα 57: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-theodosios-iii-715-717>

Νόμισμα 58: <https://museum.doaks.org/objects-1/info/36666>

Νόμισμα 59: <https://www.doaks.org/resources/online-exhibits/byzantine-emperors-on-coins/sixth-seventh-centuries-emperors-491-717/solidus-of-justinian-ii-685-695>

Νόμισμα 60: <https://www.moneymuseum.com/en/coins?&id=246>